

1-1139

БОР И ОКОЛИНА

ПРОШЛОСТ И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА

БОР И ОКОЛИНА

књига прва

Прошлост и традиционална култура

БАРСКА БИБЛИОТЕКА
ЗАШТИЋЕНА СОНА
Изд. бр. 1-11.39
БОР

10 JUN 2004

БОР

01 JAN 2010

ОПШТИНСКИ ОДБОЈ ЗА ВЕЉАВАНЕ И МОНОТОГРАФИЈЕ БОРА

Председnik: Bojzica Petrovic

Чланovi: Dragan Jovanovic, Miroslav Stankovic, Zvezdan
Dimitrijevic, Cvjetko Ljubic, Ljiljana Ljubic i
Ljiljana Ljubic

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОЈ

Директор: Dragan Jovanovic, Завештаник: Miroslav Stankovic, Завештаник: Zvezdan
Dimitrijevic, Чланови: Cvjetko Ljubic, Ljiljana Ljubic i Ljiljana Ljubic

Овај списак је израђен на основу архивских докумената и књижних изворних података. Циљ овог списака је да се прикаже историја и традиционална култура овог краја.

БОР И ОКОЛИНА

Прошлост и традиционална култура

Бор је један од најстаријих градова у Србији. Његова историја је веома богата и интересна. Овај град је био центар културе и науке у средњовековној Србији. У овом списку су приказани неки од најважнијих догађаја и личности из историје Бора и околине.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ЗАВИЧАЈНИ ФОНД

Имп. бр. I-II-39

БОР

10 JUN 2004

БОР
1973.

11 JAN 2010

БОР И ОКОЛИНА

1973.

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР ЗА ИЗДАВАЊЕ МОНОГРАФИЈЕ БОРА

Председник: Боришоје Перовић

Чланови: Драгош Жупић, Јован Костић, Момчило Станковић, др Предраг Николић, Синиша Костић, Страхинија Поповић, Томислав Пајић и Часлав Голубовић

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР

Драгош Жупић, Драган Ничић, др Живко Аврамовски, др Мирослав Драшкић, Мирко Ранбеловић, Момчило Станковић, др Никола Тасић, др Предраг Николић, Страхинија Поповић и Томислав Пајић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Томислав Пајић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИЦИ

Драгош Жупић и Момчило Станковић

РЕЦЕНЗЕНТИ ИЗДАВАЧА ЗА ПРВУ КЊИГУ

др Драгослав Срејовић и др Тодор Стојков

ИДЕЈНО РЕШЕЊЕ КОРИЦА

Југослав Балаш

ЛЕКТОР

Милорад Симоновић

КОРЕКТОР

Владимир Вуксан

ИЗДАВАЧИ

Скупштина општине Бор и Музеј рударства и металургије у Бору

Штампа: Штампарија — Бор

ПРЕДГОВОР

Бор, данас велики рударски и металуршки центар источне Србије, један од највећих произвођача бакра у Европи, бележи се на географским и привредним картама тек отпре седамдесет година. До краја прошлог века Бор и његова околина били су мало познати у ондашњој Србији. Тек када је неколико домаћих и страних истраживача запазило рудне појаве у овом крају и када је почетком овог века откривено богато бакроносно лежиште, Бор је постао познат код нас и у свету.

Експлоатација руде и производња бакра у Бору дали су главно обележје читавом досадашњем развоју овог краја. Од свог оснивања рудник је вршио велики утицај на привредни и друштвени развој целе борске општине. Тај утицај се осећао не само у структури привреде и друштвених делатности већ и у начину живота људи и изграђивању друштвених односа. Развој рудника утицао је у великој мери и на економске и политичке прилике у другим местима Тимочке крајине. Због Бора и борског бакра мењале су се у читавом овом крају социјалне прилике, заоштравали политички сукоби и погоршавали режими страних окупатора. Бор и његова рудна богатства били су веома важни економски и политички чиниоци досадашњег историјског развоја целе североисточне Србије.

Такав значај Бора свакако је много допринео да се за његов развој, као и за читав овај крај, интересују многи истраживачи. О Бору је написан приличан број стручних радова, више научних студија, па и неколико посебних монографија. Највећи део ових радова односи се на његов технолошки развој, на рудна богатства околине Бора, на начин експлоатације руде и на њену прераду. Мање је било објављених радова о друштвено-историјском развоју Бора, а нарочито о његовој даљој прошлости и о традиционалној култури села, која се под утицајем развоја рудника веома брзо мењала. И о савременом економском развоју Бора и борске општине нема много писаних радова. Све је то и био разлог да се приступи писању једне овакве књиге о Бору.

Иницијативу за писање монографије о Бору дала је Скупштина општине на својој VII заједничкој седници 11. новембра 1969. године. Тада је формиран и Организациони одбор, који је извршио све потребне припреме да се књига изда поводом седамдесете годишњице оснивања рудника и рударског насеља, касније града Бора. Организација послова око припремања садржаја монографије, као и оног издавања, поверена је Музеју у Бору.

При одлучивању о писању ове монографије предложено је да се у њој прикажу досадашњи развој и најновија достигнућа Бора и борске општине. Било је у почетку замишљено да то буде мања публикација информативног карактера. Међутим, пошто се већ одавно осећала потреба за једном потпунијом књигом о Бору, издавачи су се определили за ширу публикацију, која би поред информативне вредности имала и трајну културну вредност. Наравно, такво опредељење значило је истовремено и прихватање обавезе да се за припрему садржаја књиге обезбеде одговарајући стручњаци и потребни изворни подаци. О прошлости Бора, а донекле и о његовом савременом развоју, још није било довољно срећених података. За релативно кратко време требало је прикупити грађу, извршити претходна истраживања и припремити садржај књиге. Повољна околност је било то што су институције које су касније непосредно учествовале у припремању текстова за монографију тада већ радиле на прикупљању података и докумената о прошлости Бора. Музеј у Бору је у сарадњи с Археолошким институтом у Београду баш у то време с доста успеха радио на проучавању старог рударства и металургије у околини Бора, док је Етнографски музеј управо завршавао прикупљање обимне грађе о традиционалној сеоској култури. Институт за савремену историју у Београду и Музеј у Бору завршавали су сређивање прикупљених или фотокопираних докумената о Бору, док је Рударско-геолошко-металуршки факултет, са својим кадровима у Бору и Београду, припремао више радова о геолошкој прошлости и рудним богатствима овог краја. Тако је рад на припреми текстова за ову књигу текао упоредо с истраживачком делатношћу на ширем плану, што је обећавало успешно извршење задатка.

У претходном истраживачком поступку написано је више од двадесет обимнијих радова, који су касније послужили за израду синтетичког текста. Пошто су готово сви већи радови писани на основу изворне грађе, одлучено је да се у наредним годинама и они објаве у неколико посебних публикација или у једном зборнику.

Ипак није било довољно времена ни других могућности да се на такав начин припреми целокупан предвиђени садржај монографије. Због тога се у неким њеним деловима свакако могу наћи и извесни пропусти, како у самој обради текста тако и у његовој систематизацији. Редакција је још од почетка била уверена да се у датим условима и роковима не могу до краја испунити сви они захтеви који важе за једну овакву публикацију. Због тога остаје обавеза да се у наредном периоду ова истраживања и даље употпу-

њују и да се евентуални пропусти и празнине отклоне у ширим радовима када они буду објављени. Овај задатак је, према томе, схваћен само као почетак једног дугорочнијег истраживачког и издавачког рада, који ће убудуће проширивати и на друге научне садржаје

У првој књизи обрађена је прошлост Бора и његове околине од најранијих времена до краја другог светског рата, док ће у другој бити обрађена природна богатства овог краја и послератни економски и друштвени развој борске општине. Таква подела извршена је пре свега због обима и карактера припремљених текстова. Али то је учињено и у жељи да се посебним књигама обележе два веома значајна борска јубилеја: седамдесета годишњица оснивања рудника и града Бора и тридесета годишњица њиховог ослобођења од немачке окупације. Ова жеља, као и потреба да се тим поводом забележе важнији догађаји из прошлости овога краја и да се представе најновија достигнућа у економском и друштвеном развоју борске општине, биле су истовремено и основни мотив за ангажовање поменутих институција и већег броја сарадника на овом послу. Свим овим институцијама и њиховим стручним сарадницима, као и осталим појединцима који су помогли припремање и штампање ове књиге, издавачи изражавају пуну захвалност.

РЕДАКЦИЈА

логији рада тако и на коришћењу других научних disciplina при проучавању једног проблема или културе у целини.

На археолошкој карти северноисточне Србије подручје Бора се издваја као значајна регија трансмисије између група и стилова разних културних подручја. На његовом тлу додирују се или мешају утицаји с подручја Тракије, из јужних карпатских области (југозападне Румуније), из Панонске низије или из нашег Поморавља. Они се рефлектују у формирању специфичне материјалне културе, у мешању различитих стилских карактеристика, што се нарочито осећа на керамици. На овом подручју, ретко кад јединственом у својој стилској оријентацији, срећу се: у равном бакарном добу чисти елементи са запада или северозапада, из подручја млађе винчанске културе, паралелно с утицајима који долазе с истока из Салкуца (Salcuta, рум.) — културе; у развијеном бакреном добу овај однос се задржава, с тим што се сада на овом истом тлу додирују и мешају западна костолачка и источна Коцофени (Cotofeni, рум.) — култура у старијем гвозденом добу на овом подручју сусрећу се елементи илирских култура са запада, трачких с истока или тракококимеријских са северистока. Овако сложена културна слика коју даје подручје северноисточне Србије, посебно околина Бора са Злотском пешином, добија посебан значај када се успостављају релативне хронолошке, културне па и етничке релације између појединих региона ових делова Балканског полуострва. Налазишта на ивици два културна подручја често су, баш због мешања материјалне културе, значајнија него она у језгру саме културе.

Најстарији за сада утврђени археолошки налази из Бора и из његове ближе околине припадају крају винчанске културе, њеној млађој фази која се назива винчанско-плочничка. То су претежно стари и недовољно проверени подаци, који се овде с резервом помињу, али постоје и нови налази у чију сигурну културну и временску атрибуцију не би требало сумњати. Старији подаци, углавном с краја прошлог и почетка овога века, тичу се налаза из Бора, из старих рудокопа — Тилва Рош, затим из Рготине и са још неких налазишта. Помињу се винчанско-плочничка керамика, камени чекићи и други предмети који би могли да припадају овим најстаријим налазиштима на подручју Бора. Знатно сигурније податке о егзистенцији носилаца винчанске културе пружају најновија истраживања за сада најстаријег рудокопа не само на подручју Бора већ, рекло би се, у југоисточној Европи уопште. То су радови код Рудне Главе, где су поред старих окова откривени и керамички налази који типолошки припадају млађој винчанској култури: фрагменти посуда и један одраније познат предмет с овог налазишта који представља типичан жртвеник млађе винчанске културе (опширније о овом налазишту види у прилогу Б. Јовановића у овој књизи).

Налази винчанске групе на подручју Бора обележавају у исто време и најисточнију тачку распрострањања ове културе. Њено матично подручје чине српско Подунавље и Поморавље. Карактери-

Керамички суд (Салкуца култура), лок. „Лазарева пешина“ — Злот (Мурас у Бору)

стично је да се њена експанзија према истоку врши у време када ова у основи неолитска култура почиње, под утицајем несумњиво развијенијих култура југа и југоистока, да употребљава бакар за израду оружја, оруђа и накита. Бакром богате рудне области Бора почињу да изазивају све веће интересовање и долази до оснивања првих, специфичних насеља носилаца најранијег праисторијског рударства и металургије. За разлику од аграрних насеља у Поморављу, то су краткотрајна пребивалишта, у којима су боравили скупљачи, а касније и први праисторијски рудари. Врло је вероватно, ако не и сигурно да су најстарији бакарни налази на винчанским налазима у Поморављу произведени од бакра с рудишта из околине Бора или Мајданпека. То је, на пример, позната остава бакарних секира откривена на винчанском насељу код Плочника (Прокуље), која може да се означи и као најранија појава ове врсте у нашој земљи.

Знатно више података о типу праисторијских насеља и о њиховој материјалној култури на подручју Бора имамо из једне типичне бакранодобне културе која је позната као Салкуца (Salcuta) — култура, према истоименом налазишту у Румунији. Налазишта у околини Бора припадају југозападном подручју њеног великог ареала који је захватао делове Румуније јужно од Карпата и северозападни део Бугарске. У току археолошких радова у Златској пећини, а касније и код Кривеља откривена су насеља ове групе с врло богатим остацима материјалне културе. По топографским карактеристикама ради се о два сасвим различита насеља, која уједно означавају две основне врсте станишта људи ове културе. Једно су пећине, обично скривене у забитим брдовитим областима, а друго, насеља отворена према равницама, на узвишењима која поседују извесне фортификационе карактеристике. Златска пећина је типичан представник прве групе насеља. Приликом вишегодишњих систематских истраживања која су у њој вршена откривено је у најнижим слојевима једно богато налазиште Салкуца-културе с остацима трајнијег боравка групе људи у пећини. Поред бројних фрагментованих и целих судова, оруђа и оружја од камена, кости и бакра, откривени су и остаци више колиба, огњишта и радних простора где је човек боравио, израђивао алатке од бакра, кости, камена и млео поједине врсте житарица на каменим жрњевима. Слична пећинска насеља позната су и у другим областима ове културе. У суседној Румунији археолошка истраживања вршена су у неколико њих, између осталих у пећинама код Бање Херкулане (Baia Herculana, пећина Хотилор). Из ових налазишта потиче иста керамика као и она која је нађена у Златској пећини, што само показује да се ради о истој цивилизацији чија је заједничка особина: слична или истоветна материјална култура и интерес за бакром богате области.

Налазиште код Кривеља припада другом типу насељина исте културе. То је отворено насеље с надземним кућама израђеним од

Керамички пехар (Салкуца-култура), док. „Лазарева пећина“ — Злат (Музеј у Бору)

плетера и облепљеним блатом. Његов положај на уздигнутом брежуљку с три веома стрме стране и једном која се благо спушта према извору, у потпуности одговара положају сличних насеља у долини Тимока (Грабар код Смедовца, Ђетаће код Ковилова или Капу Балудуј код Вељкова). Има се утисак да је и та једино приступачна страна била заштићена једним зидом од слободно сложених каменова који је делимично и данас очуван. На овим налазиштима, поред зграда, приликом ископавања откривена су и огњишта с више премаза од којих су нека, судећи по врло великој температури којој су била изложена, могла да служе и за топење руде. На налазиштима у долини Тимока утврђено је постојање згуре, што наводи на закључак да се ради о локалним радионицама за топење руде и израду бакарних предмета. За налазиште код Кривеља карактеристично је да се куће нису налазиле на најистакнутијем делу брежуљка, него на терасима које су у ту сврху грађене.

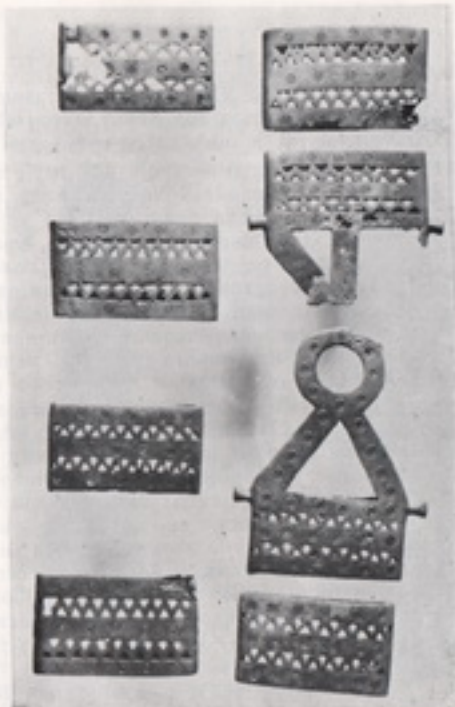
Приликом археолошких истраживања у Златској пећини и на налазишту Чока лу Балаш код Кривеља прикупљен је богат и разноврстан фонд налаза који врло релативно детерминишу културу којој припадају. С једне стране, то су керамички облици који припадају ширем културном подручју Салкуца-групе, а с друге стране, ту су елементи и других стилова међу којима и они карактеристични за Криводол и Гумелинца (Gumelnita, рум.) — култура Бугарске и Румуније. Различите стилске облике на материјалу, у првом реду на керамици, показују да се на подручју источне Србије, у Бору

и у његовој околини, развија једна локална варијанта културе бакарног доба, која уствари сједињује у себи елементе суседних савремених културних група: јужне, бубањско-хумске; источне, Гумелица—Криводол и северноисточне Салкуца-културе. Стилска анализа керамике, њених облика и орнаментике, то најбоље показује.

Керамички материјал ископан у Златској пећини и на Кривељу који припада хоризонту бакарног доба, карактеришу најчешће зделе са задебљаним ободом, пехари с две дршке, дубљи лонци са цилиндричним вратом, затим облици амфора, шоља итд. Мноштво облика показује да се ради о једној већ формираној култури код које је дошло до диференцијације керамичких облика према намени и до културе која је у том правцу превазишла многе друге које су јој савремене или јој претходе. С друге стране, те исте посуде су врло лепо украшаване у стилу који је карактеристичан за шире подручје Салкуца—Криводол—Бубањ комплекса раног и развијеног бакарног доба. У техници декорисања површине судова нарочито се далеко отишло у односу на друге културе. Поред урезавања површине суда и украшавања тачкастим уободима, што би могло да се протумачи као наслеђе винчанског керамичког стила, на посудама се срећу и сасвим нове технике, својствене само за Гумелица, — а нешто мање и за Салкуца-културу. То је украшавање површине суда графитном техником. Најчешће се украшавају унутрашње површине плитких судова, тањира са задебљаним ободом а мотиви су праве линије или спирале. Посуде из Златске пећине, из њеног најстаријег културног хоризонта, украшаване су на овај начин, и оне показују да су у ово време постојали врло блиски додири и с удаљеним културама као што је била, на пример, тракијска варијанта Гумелица-културе. Слични мотиви и технике украшавања налазе се и на другим налазиштима у долини Тимока, што само потврђује да је најстарије насеље у Златској пећини припадало једном ширем културном стилски јединственом подручју, које би могло да се обележи као Салкуца—Гумелица—Криводол—Бубањ комплекс. У овом културном комплексу издвајале су се регионалне групе са својим некада јаче, некада слабије наглашеним локалним карактеристикама, као што је то случај и с Кривељом и Златском пећином. Чак, рекло би се, да би се у детаљној анализи материјалне културе могле издвојити извесне локалне стилске, па и хронолошке карактеристике у околини Бора. Тако, на пример, керамику из Кривеља карактерише ложија фактура посуда, недостатак „гумеличког“ графитирања и тзв. Салкуца-дршака. Ово налазиште више гравитира криводолском стилу, иако се ради о једном временском хоризонту савременом с дољим хоризонтом Златске пећине. С друге стране, материјал из овог, најстаријег насеља из Златске пећине одликује поред добре фактуре и појава извесних облика специфичних само за Салкуца-културу. То се пре свега односи на судове са вертикалним пластичним ребрима, судове четвртастог облика или цилиндричне судове који се завршавају са четири волураста продужетка. Ове

Бронзана појасна гарнитура (VII—VI век пре н. е.), Златска пећина, музеј у Бору

Украшена бронзана ампликација (VII—VI век пре н. е.), Златска пећина, музеј у Бору

стилске одлике карактеришу налазишта Салкуца-групе у Румунији (пећина Хотилор код Херкулане, Пећина, Сантул Маре, пећина Романешти) и могу да се временски одреде у крај ове културе.

Поред керамике која илуструје само један вид материјалне културе становника бакарног доба на подручју Бора, значајну појаву обележава пластика. Она није тако богата као на пример у претходној винчанској култури, али је значајна колико као стилско-типолошка карактеристика, толико и као специфична одлика рефлексија духовног живота људи ове културе. Приликом ископавања у Злотској пећини, у њеном најстаријем насељу, нађене су две фрагментоване теракоте, а на налазишту код Кривеља две целе теракоте и неколико мањих фрагмената антропоморфне и зооморфне пластике. Њихова заједничка карактеристика је тежина ка реалистичкој моделацији свих делова тела, изузев лица, које је строго стилизовано. Већина, могло би се чак рећи и све антропоморфне теракоте представљају жену с јако наглашеним стеатопигним стеатомерним одликама. Инсистирање на одликама пола код фигура наводи на закључак да ове представљају женско божанство плодности, оно које би се у каснијим правсторијским и античким религијама и митологијама назвало Мајка земља — симбол рађања, плодности и богатства, свега онога од чега је зависила egzистенција људи тога времена. Због тога, чини се да је аграрна компонента на налазиштима у околини Бора још увек присутна, упркос постојању и врло јаког интереса за проналажење, вађење руда бакра и његове прераде. Међу теракотама овог хоризонта издваја се једна фигура из Кривеља, изванредно лепо моделована, с наглашеним куковима, који су украшени углачаном спиралом. Овај детаљ се наводи као једна од одлика теракота у гумелиничкој култури, па и Кукутени (Cucuteni) - групе Румуније на којима се поред украшавања глутеа спиралом у техници канелуре налази и сликање. Сличне теракоте налазе се и на налазиштима у долини Тимока, као што је случај с теракотама из Смедовца које припадају истом типу енеолитске пластике као и теракота из Кривеља.

У више махова је истицано да је оснивање насеља Салкуца-културе на подручју Бора било везано за богатство ових крајева у бакарној руди па и у самородном бакуру, на који се без сумње у правсторији чешће наилазило него данас. Ову околност потврђују бројни бакарни предмети који потичу из околине Бора или су прикупљени приликом археолошких истраживања у Злотској пећини. Према броју нађених објеката, ово последње налазиште спада у ред најбогатијих не само у нашој земљи него и на ширем подручју Салкуца—Гумелиница—Криводол-комплекса. Број од око 50 налаза, целих и фрагментованих бакарних предмета, представља импозантну цифру, нарочито када се има у виду околност да је насеље у Злотској пећини било по простору мало, а његов велики део уништен. Ова околност наводи на закључак да је најстарије насеље у овој пећини имало у извесној мери карактер једног занатског центра у коме су се израђивали бакарне алатке, накит и

Гвоздене секире (VII—VI век пре н. е.), лок. „Лазарева пећина“ — Злот, Музеј у Бору

Коштани ватке (енеолит), лок. „Лазарева пећина“ — Злот, Музеј у Бору

оружје. Присуство већих обрађених каменова у пећини — по облицима сличним жрвњевима — могу да се објасне и као радне површине за обраду бакара, за израду алатки у техници ковања. Најбројнија су шила различитих димензија, али по правилу квадратног пресека. Зашиљена су, најчешће са обе стране, и служила су за обраду коже, за орнаментисање површине суда или за друге сврхе. Типолошки одговарају сличним алаткама које су налажене на налазишту код Кривеља, у долини Тимока, или на налазиштима у Румунији, посебно у пећини Хотилор код Бање Херкулаане, а сматрају се најранијим бакарним алаткама које су на овом подручју откривене.

Поред шила, у Златској пећини је нађена једна бакарна пљосната секира која припада једном још неразвијеном типу бакарних секира. Најзад, ту је и један бакарни кородирани лиснати бодож и доста фрагмената од бакара или бакарне жице чија намена није могла да се утврди. Ако овом броју додамо и нешто аморфних комада бакара и комадића бакара или згуре у слоју, онда се сам по себи намеће закључак о локалној производњи бакарних алатки у самој Златској пећини.

Бакарне секире представљају посебан феномен неолитског периода и зато се њиховом анализирању и картирању поклања посебна пажња. Из Бора и са његовог ширег подручја потиче већи број бакарних секира, које су претежно нађене самостално, те је њихова културна атрибуција доста отежана. Поред поменуте секире из Златске пећине, која је сигурно нађена у оквиру насеља, помињу се у литератури још налази из Бора, Валакоња, Брестовца, Слатине, Оснића и с још неких налазишта. Најраспрострањенија је тзв. крстасти секира која има облик секире-крампа и која је пробушена на средини. То је доста распрострањен облик бакарних секира које се налазе на широком простору Карпатског басена и у југоисточној Европи. Борским налазима типолошки и територијално најближи је налаз бакарне секире из Смедовца (локалитет Грабар—Сврачар). Основни прототип крстастих секира налази се у неолитским каменним секирама, батовима, чије су форме пренете у бакар и даље усавршавање до врло масивних крстастих секира универзалних по својој намени. Оне не припадају једној култури. Пре би се рекло да су секире ове врсте једна општа карактеристика средњег и позног неолита и да се везују за читав низ савремених култура. Између осталог, за бодрогерестурску, баденску, позну Салкуца и Гумелинца-културу. Налази из околине Бора свакако стоје у вези са насељима Салкуца-групе. У прилог овоме иде налаз из Смедовца крстастих секире која је нађена на насељу позне Салкуца-културе.

Бакарно доба на подручју Бора и у његовој ближој и даљој околини не завршава се насељима Салкуца, Гумелинца, Криводол или бубањско-хумском културом. У културном и временском континуитету њих смеђују, зависно од територије: костолачка, Коцофени или позна бубањско-хумска група. У Златској пећини и на налазишту код Кривеља утврђен је континуитет између старије

Статуета (задња страна) — (неолит), лок. „Чока лу Балаш” — Кривељ, Музеј у Бору

Статуета (предња страна) — (неолит), лок. „Чока лу Балаш” — Кривељ, Музеј у Бору

Салкуца и млађе костолачко-Коцофени-културе, те је и преузимање појединих стилских одлика из старијих култура сасвим разумљиво. Ово је нарочито присутно на Чуки лу Балаш у Кривељу, а затим и на налазиштима у долини Тимока о којима је било напред говора. Због свега овога, ситуација на налазиштима у околини Бора, где је еволуција старије у млађу културу посведочена, пружа могућност да се поставе тачни временски и културни односи између појединих група бакарног доба.

У детерминисању налазишта из финалне фазе бакарног доба употребљен је термин костолачко-Коцофени, иако се обично у стручној литератури помињу као самостална костолачка односно Коцофени-група. Међутим, ситуација на налазиштима у околини Бора се знатно разликује у односу на суседне области где се ове културе развијају независно једна од друге. На свим до сада истраживаним налазиштима у источној Србији јављају се у истом слоју, па чак и на једном суду, стилски елементи и једне и друге културе. Овоме је свакако разлог географско подручје Бора и његове око-

лине, које се налази на простору где се сударају две културне групе, те је и мешање стилова у овим условима сасвим разумљиво. Матиочно подручје костолачке културе у односу на налазишта око Бора налази се на западу. Како је то показано на другом месту, језгро костолачке културе налазило би се на подручју Срема, одакле се овај стил шири према северу, југу и југоистоку захватајући и област источно од Мораве. Околина Бора са својим налазиштима означавала би источну периферију ове културе. С друге стране, Коцофени група се развија источно и северноисточно од Бора са центром између Дунава и Карпата у Румунији. Њену западну и југозападну област чине налазишта у нашем Подунављу, у долини Тимока у околини Бора и у хомољским планинским масивима.

Налазишта костолачко-Коцофени-групе у околини Бора откривена су захваљујући најновијим систематским истраживањима која се врше у оквиру пројекта „Проучавања ране металургије у тимочком еруптивном басену“. За неколико година рада само на подручју Бора истраживана су четири налазишта са костолачко-Коцофени-керамиком, и то: Кулмја Шкјопулуј код Клокочевца, Пјатра Коста код Црнајке, затим у Златској пећини и код Кривеља. Ако овим налазиштима додамо и већ поменута налазишта у долини Тимока (Њетаће код Ковилова, Капу Ђалулуј, Идеће код Прахова — која поред слоја са Салкуца-керамиком садрже и материјал Коцофени-групе) и налазишта у Бердапу — Дсње Буторке и Госпојин вир — онда се добија једна потпуно нова слика о густини насеља ове културе и о њеној територијалној распрострањености. У нашим крајевима она захвата скоро цело брдовито подручје северноисточне Србије (Хомољски масив и доњу долину Тимока) и везује се преко Дунава с налазиштима у Румунији. Већина ових налазишта по својим топографским карактеристикама су врло слична; она се налазе на тешко приступачним местима (насеља код Клокочевца и Црнајке), тачније на стрмим падинама брда на којима су изграђиване терасе и на њима подизане куће правоугаоног облика. Налазиште код Клокочевца пружа највише елемената за реконструкцију изгледа једног оваквог насеља. На њему је утврђено постојање више тераса на падини чији нагиб прелази 45°; на њима су подизане куће на тај начин што су се задњим својим делом ослањале на засечену падину или на стену коју су имале иза себе. Овај тип насеља диктирали су специфични климатски услови и врло јака ловачка компонента у привредној структури њених становника.

Налазишта у долини Тимока и насеља код Кривеља имају готово идентичне топографске карактеристике. То је тип насеља на узвишењима језичастог облика која се једним крајем благо везују за остали терен, а друге стране су им стрме, тешко приступачне. Природне карактеристике тла коришћене су као фортификациони елементи исто онако како је то био случај и са претходним насељима Салкуца-културе.

Са костолачко-Коцофени-налазишта у околини Бора, потиче већи број целих и фрагментованих судова, оруђа од кости, камена и

бакра, на основу чега је лако реконструисати основне стилске карактеристике нове културе из овом подручју. Поред изразитог мешања два стила у укупној материјалној култури, на овим налазиштима појављују се у керамици сасвим нови облици, украшавани у новим, до тада непознатим орнаменталним техникама. С једне стране, то је украшавање у тзв. Furchenstich-техници, с друге украшавање посуда „Линсен“ апликацијама у комбинацији с уре-

Керамичка здела (неолит), лок. „Моква лу Балаш“ — Кривељ, Музеј у Бору

заним линијама. Прва техника на налазиштима у околини Бора дошла је из подручја костолачке културе, која је своје савршенство доживела на налазиштима у Срему, на којима се ова орнаментика налази у комбинацији с белом инкрустацијом. Неколико фрагментованих посуда украшених у овом маниру нађено је у средњем слоју у Златској пећини и на налазишту код Клокочевца. Украшавање судова у другој техници — са сочивастим апликацијама („Линсен“), такође је старо претходним културама на налазиштима у источној Србији. Оно је производ Коцофени-културе и као већ формиран орнаменталан елемент дошло је на налазиштима у околини Бора. Обе технике украшавања су на нашим налазиштима савремене, мада би извесна стратиграфска запажања у Златској пећини ишла у прилог делом веће старости керамике рађене у Коцофени-стилу. Исти закључци добијају се и при посматрању стратиграфије неких налазишта у долини Тимока (Ковилово, на пример), или,

како то исто истичу и румунски стручњаци, и на њиховим налазиштима, посебно у пећини Хотилор код Бање Херкулане.

Керамички суд (горњи део) — (енеолит), лок. „Кудамја Шкјопулуј“ — Клокочевац, Музеј у Бору

Поред разноврсности у начину украшавања, ова компонента је још више истакиута код керамичких облика. Доминирају зделе разних варијаната: од класичних здела с кратким раменом, благо биконичне профилације, какве се јављају од винчанске културе надаље, до здела са унутра повијеним и равно засеченим ободом. Честе су и шоље с тракастом дршком и цилиндричним или коничним доњим делом. Овај облик се тумачи као еволуција баденских

Керамички суд (енеолит), лок. „Кудамја Шкјопулуј“ — Клокочевац, Музеј у Бору

шоља с тракастом дршком. Код костолачких и Коцофени-шоља тракаста дршка јако надвисује обод, ломи се и завршава код самог дна. На једној варијанти шоља, које су блиске облицима биконичних лонаца мањих димензија, налази се широка тракаста дршка која је украшена или костолачким орнаментом, или зарезима са сочивастим апликацијама Коцофени-стила. Нарочито су честе на налазишту код Клокочевца где се јављају у већем броју варијаната. Посебну категорију посуда чине дубоки лонци с левкастим доњим делом и вратом који је украшен мрежастим мотивом. Ово је један доста редак облик али карактеристичан и значајан за релативно хронолошке односе налазишта у околини Бора према раном бронзаном добу Македоније и Тракије, јавља се у Златској пећини облик сосијере — неправилно елиптична посуда с једним суженим делом за изливање. Узима се обично као карактеристика култура раног бронзаног доба у југоисточним областима Балканског полуострва и у Егеји. С ових позиција, налаз из Златске пећине има изузетан значај нарочито у питањима тачног временског детерминисања средњег слоја у Златској пећини и културе у целини.

Старија култура на коју се надовезује костолачко-Коцофени група, била је, како смо видели, оријентисана на експлоатацију и прераду бакарне руде на налазиштима у околини Бора. Како је профила нова култура и чиме су се бавили њени носиоци? Свакако да је бакар био још увек од посебног интереса, мада и друге компоненте нису од мањег значаја. Чак рекло би се да металургија одлази у други план. То најбоље показује ситуација у Златској пећини где се нова култура развија на основама претходне. У костолачко-Коцофени-слоју овог налазишта нађена је изузетно велика количина алатки направљених од желењих рогова. То су секире рађене од корена рога, хоризонтално пробушене и зашиљене с једне стране. Оне у многоме подсећају на тип секира-чекића од бакра, који се у ово исто време налази на многим налазиштима. Нађено је више десетина целих секира, затим алатки такође израђених од рога желева, шила итд. Чињеница да се поред ових предмета налази велики број необрађених рогова или делова на којима је обрада тек започета, наводи на закључак да је Златска пећина у време костолачко-Коцофени-насеља служила као једна ловачка и производна станица у којој су израђиване алатке од желењих рогова. Њихов изузетно велики број прелази потребе само једног насеља, те би се рекло да је Златска пећина била средиште једног ширег подручја одакле су се готове израђене алатке експортирале на друга налазишта исте културе или сродних култура.

Културе бакарног доба у североисточној Србији смеђују нове културне групе бронзаног доба. Међутим, њихова насеља и некрополе нису откривене на самом подручју Бора, што не значи и да их није било. Широ систематска истраживања свакако ће открити и остатке ових култура. У контексту општих процеса који су захватили ширу област, могу се очекивати налазишта раног бронзаног доба с карактеристикама развијене бубањско-хумске групе (Бубањ—Хум II и III), затим остаци материјалне културе, некропола у првом реду Параћин-групе, која се развијала у Поморављу и чији су трагови регистровани и у околини Зајечара (на пример Пишурићесма). Најзад, могу се очекивати и налазишта финалног бронзаног доба, у првом реду појединачни или групни налази (оставе) предмета од бронзе. У околини Неготина већ је откривено више остава са краја бронзаног доба које указују на нестабилно време и појаву нових етничких популација не само у североисточној Србији већ и на ширем подручју Балканског полуострва и Карпатског басена. Ове нове културе најављују „тракокимеријске налазе“, којих има и на налазиштима у околини Бора (Златска пећина). С њима и наше области улазе у нов временски одсек праисторије, у гвоздено доба. Околина Бора са својим рудним богатством поново постаје један од значајних културних и производних центара.

Једно од најзначајнијих налазишта гвозденог доба североисточне Србије, па и ширег географског подручја, без сумње је Златска пећина. На овом налазишту у најмлађем праисторијском стамбеном хоризонту откривени су трагови једног дуготрајног насеља с изра-

зито богатим остацима материјалне културе. Захваљујући повољним климатским условима (влази и константној температури) у овој пећини су приликом археолошких радова откопани остаци једне куће с дрвеном конструкцијом, од масивних дебала, која су коришћена и за израду зидова и за подилицу. У њој и у њеној околини нађен је и већи број предмета од керамике, бронзе, гвожђа, кости, па и дрвета, што све омогућује да се прецизније реконструира начин живота становника старијег гвозденог доба у Златској пећини.

Керамика овог периода знатно се разликује од култура које су јој претходиле. То је најчешће фино углачана црна керамика чија је површина украшавана урезаним линијама, ширим хоризонталним и вертикалним канелурама или утиснутим „S“ мотивом и „S“ текућом спиралом. Нарочито ова два последња начина украшавања пружају могућност да се култура старијег гвозденог доба из Златске пећине укључи у један шири стилски и културни комплекс који у Румунији означава Басараби група, а код нас босутска група. То је прва и најстарија култура гвозденог доба, која је захватила широко подручје од Олтеније на истоку до Срема на западу обухватајући на тај начин у нашој земљи северне делове уже Србије, Срем и Банат. Њена стилска карактеристика је пре свега керамика, онаква какву познајемо из Златске пећине, затим бројни предмети од бронзе — двопетљасте и наочарасте фибуле, игле, гвоздене секире с крилицама, делови појаса, тракокимеријски коњанички реквизити итд. Готово све ове налазе садржи културни слој Златске пећине. Она се на тај начин нуди као једно од најзначајнијих налазишта за проучавање материјалне културе старијег гвозденог доба.

Изразито богатство најмлађег културног хоризонта Златске пећине у металу — бронзаним и гвозденим предметима — открива једну нову димензију овог налазишта. Проналажење предмета од којих један број није готово уопште употребљаван (бронзани ножеви, на пример), или изразито велики број спирално увијених бронзаних предмета — великих салтелсона — показује да је Златска пећина била у исто време и један од производних центара у којима су се израђивали предмети од бронзе. Одавде су се они, као робне размене, заједно с другим производима транспортовали у друге крајеве, нарочито у Тракију, одакле су у наше крајеве стизали производи настали несумњиво у тим областима. Овде би у првом реду дошли предмети израђени од стакласте пасте — разне варијанте гривни и перле од стакласте пасте с окцима, сигурно медитерански производ. Географски положај Златске пећине и природна богатства њене ближе и даље околине предодредили су је да буде један од важних трговачких и металуршких пунктова између цивилизованог егејског света и „барбарског“ залеђа. Овај судар два света врло добро се рефлектује у материјалној култури најмлађег праисторијског насеља Златске пећине. Коњанички реквизити (делови псалије од костију, бронзани украси за узде и сли-

чно) с једне стране указују на везе с културама северно од Дунава, делимично с тракокимеријским групама док омега-игла и поменути накит од стакласте пасте имају јасно јужно или југоисточно порекло.

Ако претпоставимо да је већина бронзаних предмета израђена или у самој Злотској пећини или у њеној околини, онда без сумње пред собом имамо производе врло добрих мајстора који су овладали сложеним поступком ливења и декорисања ових предмета. Последњи налази — игле с главом у облику печата, фибуле с ромбондним луком итд., украшавани су минициозном техником тремолирања која поред технике подразумева и одређене естетске квалитете. У категорију ових по свему изузетних налаза спада и познати бронзани појас од шест плоча, две копче и већег броја спиралних украса — за сада једини комплетан налаз ове врсте у југоисточној Европи. Он је свакако припадао некој високој племенској личности, племенском старешини као обележје достојанства.

С налазиштем гвозденог доба у Злотској пећини подручје Бора улази у протонисторијски период. Писани извори из овог периода нам, на жалост, не говоре много о овом подручју. Ако прихватимо интерпретације класичних филолога и класичних историчара, територија око Бора припадала би племену Трибала, које је нарочито између 5. и 4. века, а свакако и раније, захватало подручје североисточне Србије и северозападне Бугарске, тачније — територију између Мораве и Искера, с географским средиштем негде око Тимока. О њиховој етничкој припадности постоје различита мишљења по којима су они трачка, дакомезијска или илirsка племена. Можда је ипак најприхватљивије мишљење да су то трачко-илirsка племена односно племе које је већ самим тим што се налазило на граници двеју великих екумена, илirsке и трачке, примало елементе и једне и друге. У материјалној култури, како показују налази из Злотске пећине, ова етничка мешавина се најизразитије манифестује.

Каква је даља историја праисторијских култура Бора и његовог гравитационог подручја, тешко је ма шта поузданије тврдити. Остаје с једне стране дилема да ли су налазишта Злотске пећине (насеља гвозденог доба) живела и даље до уклапања ових области у римску империју, или су нестала у исто време када се с историјске позорнице губе и трибалска племена (време Александрових похода или келтске експанзије).

ПРАИСТОРИЈСКО РУДАРСТВО

Рудно богатство тимочког еруптивног басена, чијој централној зони припадају лежишта бакра Бора и Мајданпека, снажно је привукло најстарије рударе, оне који припадају првом металном раздобљу праисторије — енеолиту. Трагови старих рударских радова откривени су најпре у Бору и одређени, према налазима керамике, у бронзано доба, док су последња сондажна истраживања на Рудној Глави, у широј околини Бора, потврдила да рударска активност овде почиње још у раном енеолиту.

Ови малобројни резултати истраживања утолико су значајнији када се узме у обзир да је питање порекла најстарије индустрије метала, као производне гране најважније после увођења земљорадње и одлучујуће по својим последицама, остало за југоисточну и централну Европу дуго времена отворено. Преовладало је, заправо, мишљење да временски најстарију металургију бакра и злата треба тражити што се показало тачним — на Блиском истоку, одакле је ово драгоцено знање требало да буде пренето културним утицајима у Европу и на Балкан, што се после нових истраживања може тумачити и на други начин. Теорија о увођењу најстарије индустрије метала са стране и прихватању знања старих малоазијских рудара и металурга, била је поткрепљена и сличним пореклом земљорадње и сточарства, као и чињеницом да је источно Средоземље било колелка цветајућих цивилизација у време када је континентална Европа тек стварала своју прву земљорадничку културу.

Решење овог питања о самосталном настанку европске металургије или њеном прихватању као тековине остварене на другој страни, од великог је значаја и за оцену опште културне историје континенталне Европе. Индустрија метала, најпре бакра и злата, а затим бронзе и гвожђа, остварена и развијена током појединих периода праисторије, дала је снажан печат развоју друштва и послужила као основа за каснији развој европске цивилизације. Зато историјат старе металургије југоисточне Европе, на простору где се претпоставља најважније и почетно језгро прераде бакра, није само

допринос користан за разумевање најстарије металургије, већ је његово значење знатно шире. Садашње стање истраживања не дозвољава доношење коначних одговора, нити ће се ови, у овако сложеним питањима, моћи брзо да нађу и образложе. Овде стога треба дати нека шира објашњења, заснована на последњим резултатима постигнутим у тој области.

Када се ради о проучавању најстарије металургије бакра помоћу археолошких метода, потребно је навести неке основне елементе чије је познавање неопходно за објашњење тог производног процеса који је тек почињао. То је на првом месту степен развоја производне основе који дозвољава увођење почетне металургије бакра, тачније речено, чије унутрашње економске потребе захтевају коришћење нове сировине као што је метал. Затим долази начин израде средстава за производњу, у овом случају индустрије каменог оруђа и оружја, која је достигла технички поступак неопходан за обраду новог материјала. Посебну улогу има, даље, сировинска база, односно њена доступност за коришћење и то средствима и методом већ примењеним у старијем ступњу индустрије каменог глачаног оруђа. Најзад, старо становништво, као носилац свих ових промена, груписано у седелачким земљорадничким заједницама млађег неолита и раног неолита, мора бити у потпуности прилагођено локалним условима, првенствено када су посредни познавање и коришћење минералних лежишта.

* *

Веома важну улогу за образовање примарне металургије бакра у областима централног Балкана и Подунавља, којима у ширем оквиру припада и источна Србија, односно Бор и његова околнина, има смена односно долазак новог становништва на прелазу из старијег у млађи неолит. То сложено популационо кретање, започето у јужном балканском простору, представља заправо ширење развијених земљорадничких група, чија економска основа у свему превазилази ону староседелачку, старију неолитску. Носиоци овог степеног кретања, које се може означити као градациона миграција, интегрисали су се са староседелачким групама старијег неолита, стварајући нове културне групе с властитом материјалном културом и јасно ограниченим територијама. У тим заједницама, стабилованим већ око средине 4. миленијума старе ере (око 3500. год. старе ере), започео је економски развој, који доводи до образовања најстарије металургије бакра.

Укратко оцртан, тај развој је садржао следеће најважније етапе:

Период истраживања и класификације најстарије металургије бакра, који припада завршној етапи млађих неолитских група, представља први корак у коришћењу овог метала. Најважнији покретач напетка камене индустрије млађег неолита била је стална потреба

за проширивањем њене сировинске базе, како би се постигла производња савршенијих и квалитетнијих оруђа. Развијена земљорадња, бројчано јачање сеоских заједница млађег неолита и даље освајање нових обрадивих површина, захтевали су такође и све веће количине камених алатки. На тај начин изналажена су нова минерална лежишта и упознаван њихов састав, тако да је до првог коришћења најпроширенијих и најоучљивијих минерала бакра и дошло путем испитивања нових сировина развијене камене индустрије млађег неолита.

Следећи ступањ, обележен механичком обрадом појединих алатки и накита од бакра, преноси и најважније технике израде оруђа и оружја камене индустрије млађег неолита. Бакарне секире-чекићи, чији облик такође верно подражава претходне најразвијеније типове камених секира, израђиване су хладним ковањем, а то је заправо усавршени облик старе неолитске технике окресивања и глачања, прилагођене сада металу. На сличан начин, ковањем, добијана је и бакарна жица, употребљавана за израду наушница и једноставних, глатких гривни.

Појава ових првих производа почетне металургије бакра припремљена је савлађивањем основне технологије овог метала и познавањем његових најприступачнијих минерала, на првом месту малахита, азурита или куприта. Лежишта ових карбонатних руда прати по правилу и појава самородног бакра, чија је улога веома значајна, јер је елементарни метал тим путем упознат без икаквих претходних металуршких операција. Ковност, чврстина, мењање облика без губитка сировине, трајност, могућност поновне прераде — све су то биле особине које су сагледали најстарији ковачи раног неолита већ током обраде самородног бакра као комада ретрографске сировине, каквим је у почетном виду сигурно и сматран. Хладно ковање је доводило до загревања комада самородног бакра, при чему је метал постајао савиљивији и погоднији за добијање жељене форме, што је непосредно водило увођењу технике топлог ковања. Када је, применом тог новог начина обраде, загревање бакра појачавано, достигана је и тачка његовог топљења, а то је истовремено означило рађање најстаријег металуршког поступка у добијању овог метала. Археолошки налази из југоисточне Европе, а такође и из наше земље, сведоче да су већ у раном неолиту биле познате обе ове технике као и топљење бакра из оксидних руда.

Завршна фаза примарне металургије бакра карактеристична је по серијској производњи масивних алатки и оружја. Овај напредак остварен је првенствено увођењем технике ливења, најпре у отвореним, а затим у дводелним калупима.

Топљење метала је претходило ливењу и открило још једно својство новог материјала, наиме његове неограничене могућности мењања облика. Стари топioniчари и ковачи су из искуства с топљењем самородног бакра и његових карбонатних минерала, у исто време видели да метал, мењајући своја физичка стања, задржава облик подлоге или суда у коме се том приликом налазио. Уколико

се узимао отисак, односно модел бакарног предмета израђеног ковањем, тај исти објект добијао се знатно брже ливењем, при чему је било могуће побољшање његовог облика не заморним ковањем, већ једноставном изменом калупа. Уз то, производња оруђа или оружја потпуно једнаких својстава била је, захваљујући техници ливења, практично неограничена и зависила је једино од расположивих сировина.

Израда већег броја алатки исте врсте доводила је до њихове шире примене у производњи, тако да су у пракси биле провераване њихове радне особине. Одатле је проистекло њихово непрекидно усавршавање, па се зато крајем енеолитског периода скала бакарног оруђа и оружја знатно сужава, ограничава, првенствено на специјализоване облике. Најзад, побољшање квалитета бакарног липа додавањем примеса других метала, као што су калај, олово, цинк, или металоида, на пример арсена, довело је до стварања легуре бронзе, чиме је означена не само нова етапа у развоју старе индустрије метала већ и нови културни период праисторије.

Окончање ове последње фазе енеолита (тј. бакарног доба) и прелаз на рано бронзано доба падају у другу половину 3. миленијума старе ере, тако да се после 2000. године у Подунављу и на Балкану већ може говорити о културним групама насталим даљом еволуцијом примарне металургије бакра.

У погледу културне периодизације, енеолитски период на подручју Бора и његове шире околине испуњава дуготрајни развој винчанске културне групе, чије матичне области обухватају централни Балкан и југословенско Подунавље. За разлику од својих северних варијаната, источна групација винчанске групе, проширена даље на Олтенију и румунски Банат, упознаје релативно брзо прераду бакра и злата, послуживши као основа за позноенеолитске групе Салкуца—Бубањ—Хум, уско повезане с истом таквом варијантом металниране венчанске основе у северозападној Бугарској—Криводол-групом. Касније су те сродне културне групе, изложене утицајима јужнобалканског и црноморског раног бронзаног доба, као и позног панонско-подунавског енеолита, створиле популациону и производну основу раног бронзаног доба доњег Подунавља и југоисточног Балкана.

* *

Најстарији метални налази у културним групама раног енеолита централног Балкана означили су почетке занатске вештине у обради метала, чији први производи припадају бакарном и златном накиту. Каснија индустрија бакра израђује већ алатке мањих димензија, као што су игле, шила или длета, прелазећи постепено на серијску производњу масивних алатки, првенствено секира-чекича, крстастих и равних секира. Развојна линија најстарије индустрије бакра у том погледу успостављена је без већих прекида и има изгледа, захваљујући механиграфским, спектралним и другим ана-

лизама, да њена технологија буде реконструисана довољно поуздано.

Област у којој има знатно више заостајања и о којој су досадашња знања веома оскудна, посебно када се ради о примарним рудокопима, јесте старо рударство. Начин коришћења оксидних бакарних лежишта, откривених најраније и по присуству самородног бакра, остао је доскора потпуно непознат. Количина прерађеног бакра, као и састав најстаријих металних предмета, указивали су недвосмислено на шире коришћење рудних лежишта тог типа, али најстарија места такве експлоатације ипак нису била откривена. Претпостављало се, с правом, да су трагови најстаријег копања оксидних бакарних руда уништени даљим коришћењем тих лежишта, лако приступачних и богатих, као и то да су првобитни рударски методи морали бити веома једноставни, усмерени на коришћење површинских наслага карбонатних руда.

Досадашња истраживања која су предузимана у европском и азијском простору открила су старе рударске радове, датоване најраније у почетак раног бронзаног доба, или током неке од његових етапа, што је значило да рударство тог раздобља располаже искуством стеченим у претходном енеолитском периоду. Серијска производња бронзаних алатки, чији појединачни налази или оставе покривају велика пространства Мале Азије и југоисточне Европе, претпоставља такође сразмерно развијено рударство. Оно је сада оспособљено да прибавља сировине разноврсног састава, у количинама које се више не могу упоредити с оним добијеним сиромашнијим техничким знањима енеолита.

Остаци старих рударских радова познати су исто тако из централних области наше земље, а морало их је бити свуда где су лако приметне оксидне руде бакра избијале на површину земљишта. Тако се помињу стара окна код Јармовца (Прибој на Лиму), где се, слично Рудној Глави, ради такође о жицама халкопирита и малахита.

Према садашњем стању истраживања, може се закључити да су најранији рударски радови, датовани на прелаз из млађег енеолита у рани енеолит, откривени на локалитету Рудник—Дневни коп код Рудне Главе, у широј околини Бора. Истраживања предузета овде од стране Народног музеја у Бору и Археолошког института у Београду, извођена више година (од 1969. до 1972), иако ограниченог обима, довела су до поузданих резултата о најстаријој рударској технологији примењиваној у Европи негде око средине 4. миленијума старе ере од стране носилаца винчанске групе, у време прелазна на њену млађу фазу.

Дневни коп рудника магнетита код Рудне Главе налази се на јужној страни стрмог масива који се уздиже непосредно над долином Шашке реке. Старе рударске радове на Дневном копу, чија је експлоатација иначе престала, чине вертикална или укошена окна, распоређена углавном у источној зони откопне површине. Отварање Дневног копа је и омогућило откривање ових окна,

Општи изглед раноенеолитског рудокопа „Дневни коп” — Рудна Глава.

Троугласти каменни чекић из оскна 4а (рани енеолит), лок. „Дневни коп” — Рудна Глава, Музеј у Бору

Платформа и вертикални ископи оскна 7, (енеолит), лок. „Дневни коп” — Рудна Глава, Музеј у Бору

Призматични каменни бат из оскна 4а (рани енеолит), лок. „Дневни коп” — Рудна Глава, Музеј у Бору

пошто су њихови уски отвори или слабије изражене приступне платформе биле затворене слојевима шумског хумуса и сипара. Установљено је да стари радови на простору Дневног копа нису из истог времена, већ припадају различитим периодима: профилисане штолне, које се укошено спуштају у дубину припадају највероватније античком (или чак средњовековном) времену, док су вертикална окна разних пресека и дубина из раног неолита. То је раздобље, како је речено, почетне металургије Балкана и Карпатског басена, када се управо врши прелаз са завршне индустрије каменог оруђа и оружја млађег неолита на најстарију индустрију метала.

Сондажна испитивања ранонеолитског рудокопа код Рудне Главе била су ограничена само на окна која су откривена експлоатацијом Дневног копа и стога приступачна, али је веома извесно и постојање других окана, прекривених хумусом и густом шумском вегетацијом. Стари рудари су ова окна отварали на оним местима где су жице халкопирита избијале на површину кречњачког масива и, изложене оксидацији, бојиле најближу околину изразито зеленом бојом, што је процес који се у заосталим рудним жицама и данас врши.

Присуство карбонатних минерала бакра у овим лежиштима најбоље илуструје анализа узорака руде из окна 7, извршене у лабораторији Народног музеја Шкотске у Единбургу, која је указала на малахит као један од главних минерала, тако да проценат заступљености бакра врло високе чистоће износи у узорку 32%. Сличне резултате дале су и анализе извршене на Рударско-металуршком факултету у Бору.

Окна су непосредно пратила рудне жиле спуштајући се до дубине од 15 до 20 метара и поклапала се с њиховим правцем пружања, представљајући у ствари испражњене канале природног лежишта магнетита с импрегницијама халкопирита. Самим тим окна су била лишена устаљене профилације и показују неједначене димензије, сужавајући се местимично у свом кривудавом спуштању до те мере да су услови рада старих рудара морали бити веома отежани.

Окна 1—7 су у већини оштећена радовима на експлоатацији Дневног копа, углавном када су у питању њихови горњи делови, али је неки пут и уздужни канал окна очуван само делимично. У заједничке карактеристике ових окана спадају прилазне платформе неједначеног облика и стања очуваности, вертикала ископа, која је затим у већој дубини и нешто искошена, јер следе правац пружања рудних жила; затим раздвајање окна под условом да се и одговарајућа рудна жица гранала; најзад подударност окна с природним каналом рудне жиле, тако да њихов уздужни пресек не показује посебну профилацију.

Сва окна су морала бити отворана према формираним зонама оксидације, јасно издвојеним на површини земљишта, чије се распростирање протеже у правцу северозапад-југоисток. Према томе,

низ окана (1—7) откривен на североисточној ивици Дневног копа има исту оријентацију, али у њиховом општем распореду нема никаквих правилности. Окна су стога пратила извесну трансверзалу оксидације халкопирита (према тој видљивој линији избијања рудног тела магнетита трасиран је и садашњи Дневни коп).

Вертикални ископи су полазили највероватније с неке врсте приступних платформи, помоћу којих су уклањани и обезбеђивани хумусни слој и нестабилни сипар. Платформе су стога биле шири или ужи ровови, укопани изнад места где је претходно установљена зона оксидације. На дну платформе, или уз улазни део окна, понекад су извођене и мање подграде, постављене тако да спречавају обурвавање растреситог материјала.

Окна ранонеолитског рудокопа код Рудне Главе која су испитана досадашњим сондажним ископавањима показала су следеће овде укратко најбројане карактеристике:

Окно 2 се састоји од вертикалног канала, оштећеног у горњем делу и испуњеног иситњеним каменом и хумусном земљом (пречник окна износи 1,60—1,80 м. и зато оно можда припада, судећи и по његовој профилацији, античким радовима).

Окно 3, као и нека друга окна (на пример 7) има сложену основу с два канала (пречник 0,50—0,60 м), оба повезана у свом горњем делу.

Радови на експлоатацији Дневног копа оштетили су горњи део оба канала окна 4, један с правоугаоним (димензија 0,40 м) други с кружним пресеком (пречника 0,50 м).

Најпотпунија слика о функцији горњег строја окана добијена је испитивањем окна 7, иако то окно, као ни остала, није могло да буде истражено у целости. Приступна платформа овог окна левак-стог је облика, укопана у моћан слој сипара и има веће димензије (2 x 2,80 м), при чему треба водити рачуна да њен прави изглед није очуван, већ оштећен модерним радовима. С дна окна канали су започињали да се гранају концентрично распоређени у југоисточном делу платформе и очишћени свега до дубине од 0,50 — 1 м, рачунајући од нивоа дна платформе, док је та разлика у односу на садашњу површину земљишта знатно већа и износи око 7—7,50 м. Раздвајање канала окна 7, којих има три (а — ц), није било видљиво током рашишћавања платформе, јер гранање рудних жила халкопирита, које ови канали заправо и прате, започиње тек у чврстом кречњачком масиву.

Предграда откривена уз окно била је састављена од редова слаганог камена, слично техници сухозида, постављена на месту где је улаз у овај канал био изложен обурвавању масивног слоја сипара.

Оштећена окна 5 и 6 задржала су само местимично свој уздужни профил, и то без горње платформе и јасније очуваног дна. Било је једино тачније установљено да су се оба окна спајала на

одређеној дубини, означавајући исправо сажимање два крака некадашње рудне жиле.

Једина прилика кад је могло да буде испитано, бар у општим цртама, дно вертикалног канала ојна, указала се приликом чишћења завршеног ојна 4а, откривеног између ојна 3 и 4. Пошто је био откловен напет материјал, установљено је да ојно ојале заиста има свој завршетак, али да је оштећење названо модерним разломом таково облика да је остала очувана само приближно трећина његове природне профилације.

Ојно се завршавало, како се може закључити према његовом каналу, чији су остаци напетко одртани на кречњањској подлози, с извесним проширењем (око 1,50 × 2 м) највероватније неправилног, звијастог облика. На укосеном делу овог проширења, леже две велике средње, откривене су остаци натрнута, издмљени по тавњем слоју горња и запечене земље, концентрисани на површини овалног облика (димензија 0,30 × 0,50 м). Али највећи значај за испитивање овог рудовока раног енеолита ојно 4а има због налаза низа рударских алатки, који потврђује претпоставку да дан вертикалних ископа крију у себи бројније предмете из времена вишевог коришћења неопходне за реконструкцију најстарије рударске технологије.

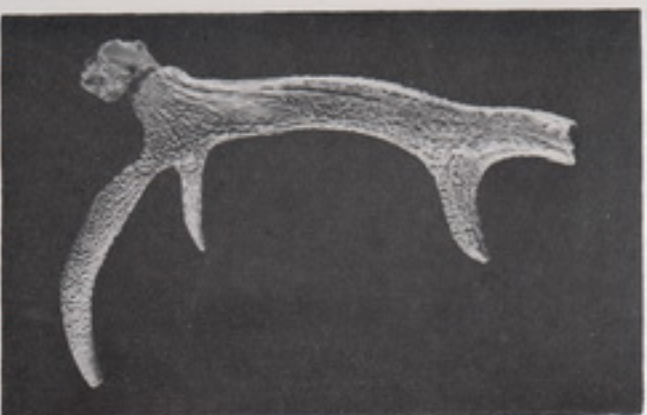
* * *

Када се говори о предметима највећим приликом ископавања, или пре совдажних истраживања енеолитског рудовока код Рудне Главе у широј околини Бора, треба истаћи да они пружају довољно података за културно и хронолошко опредељење овог налазишта. Тако с два ојна, уништеног током експлоатације Дневног копа (с дубине око 12 м), потице добро очуван примерак жртвеника, украсен уреданим геометријским мотивима и стилизованим животињским главама. Посматран типолошки, жртвеник представља јасан образац, чистих стилских елемената, који његову припадност завршетку старије винчанске групе не доводе у никакву сумњу.

На горњем нивоу подграде ојна 7 (дубина 6,5 м од површине терена) нађени су такође фрагменти судова израђених од печене земље. То је добро очувана лепкасти врат амфоре, с проширеним отвором и слабо изражени хоризонталним канелурама, као и део трубуха дубоке биконијне зделе, с водоравном брадавичастом дршком.

Ове врсте судова којима фрагменти припадају у потпуности одговарају по својим типолошким карактеристикама (добра фактура, углачана површина и сам облик посуде) керамичи винчанске групе, карактеристичној за завршну етапу старије фазе и за прелаз у млађу фазу, подударајући се на тај начин с релативно-хронолошким опредељењем жртвеника.

Колико су ти налази били од посебне важности за културно и хронолошко вредновање ових најстаријих рударских рудова, толико су алатке нађене на делу ојна 4а пружиле прилику за испитивање енеолитског рудовока. Завршетак ојна 4а, како је речено, чинило је извесно проширење, испресецано при делу и бојним зидовима уским пукотинама, или заобљеним набојинама, које су послужиле као места малих остата алата, коштањог и каменог.

Коштања алатка из ојна 4а (грана енеолит), док. „Дневни коп“ — Рудна Глава, Музеј у Бору.

се могу поделити у следеће три основне групе: они приближно правоугаоног облика, за заобљеним нишпама и сразмерно плосколати; затим издужени, примативни батови, с једном равном страном и најзад батови ваљкастог типа, са једном неправилном цилиндричном, с вретенастим крајевима.

Заједничка одлика свих трију група батова је постојање лант-ког или дубље изведених жљебова, поприлично постављених по обиму алатке. Како жљеб по правцу иде средњом батом, то је тежиња алатке приликом руковања била избалансирана, при чему изгледа

Алатке су биле покривене каснијом испуном ојна, после његовог напуштања. Тако да су остале у ствари у овом положају како их је затекао претанак рада на овом месту. Прева распореду у коме су налажене, приметно је груписање појединих алатки, највише по два или три примерка. Такав њихов положај није само доказ да су ту стаљене руком старог рудара, већ њихов заједнички налаз вероватно указује на групе функционо-одално сродних алатки, чија је употреба у одређеној фази била истовремена.

У најдубљој пукотини, која је укосена заглавила под дучно повијени, нераван зид ојна, нађени су такође заједно масивна коштана алатка, израђена од јеленског рога, и ваљкасти камен бат.

Већину алатки од камена еруптивног порекла чине батови различитих димензија, израђени од речних обалуца одговарајућег облика. Батови

вероватније да је уместо дрвене дршке служило јаче уплетено уже.

Посебну врсту алатке, нађене у окну 4а само у једном примерку, представља троугаони чекић, израђен такође од одговарајућег облутка. Врх чекића чини вертикално постављена оштрица, док је задњи део проширен, хоризонталан и истањен. И овај чекић слично масивним батовима, има жлеб постављен по средини алатке, јасније урезан на њеним ивицама.

Коштана алатка је израђена од масивног јеленског рога и делимично оштећена, натопљена целом својом дужином слабије израженим бакарним оксидом (дужина алатке износи 0,46 м). Шиљци ове алатке показују трагове употребе, а на једном од њих постоји и низ кратких, пливих уреза.

Укупно је у оштећеном окну 4а нађено 11 камених алатки и једна коштана. Пошто је дно окна сачувано само парцијално (вероватно до једне трећине), то се може сматрати да је број алатки био већи.

Старе рударске алатке израђене од камена, сличне врсте као оне нађене на Рудној Глави у околини Бора, познате су са широких просторстава Европе и Азије. Тако се могу навести каменни батови из Ирске, датовани у бронзано доба, као и серија идентичних рударских алатки с већ наведеног локалитета Kuhestan-E-qom, централни Иран, нађених у окнима рудника бакра, чија најранија експлоатација почиње, како је речено, око 3200 г. ст. ере (рано бронзано доба малоазијске периодизације).

Већи број каменних рударских оруђа је откривен током систематских истраживања рударских радова у југоисточном Сибиру (локалитет Нову-Акси). Како се овде ради о познијем времену, када ови рудници доживљавају свој процват (8—3. век старе ере), иако су почетни радови били знатно старији (13. век старе ере), разумљиво је да се ту сусреће разграната скала каменних и коштаних алатки. Њихов облик у суштини остаје непромењен: то су масивна оруђа, с урезаним једноструким или удвојеним жљебом, али је њихова функционалност знатно побољшана у границама које допуштају техника израде и сам материјал.

Каменни батови ове врсте налажени су у нашој земљи и из других местима, где су утврђени остаци старих рударских радова (на пример, Мрачај на Врбасу). Ваљкасти бат с попречним жљебом из Јармовца може се сада, на основу своје типолошке блискости с алатком из окна 4а, сасвим поуздано одредити у рано праисторијско рударство централног Балкана.

* *

Резултати постигнути у испитивању неолитског рудокопа код Рудне Главе не пружају целовиту слику овог објекта, али оцртавају суштину техничког поступка примењиваног при вађењу бакарне руде.

Стварање жлеба уметно је извршено у окну 4а дрвеном дршком, грађеном од дрвене дршке и уплетеног ујеза, напуштеног на различите углове и површине. На овоме се и су дрвене дршке биле тако устројене, да су се у процесу вађења руде дршке савијале и држе. С овом дршком је извршено вађење руде.

Археолошка карта рударских и металуршких објеката, насеља и утврђења

Отварање ископа вршено је дијагонално у односу на косину масива, краћим или дужим рововима-платформама, међусобно паралелним, вероватно и повезиваним. На местима где су рудне жиле биле тачно установљене, приступна платформа се проширивала, према потреби, каменим подградама, али је у ту сврху могло да буде употребљавано и дрво. С платформе је почињало копање окна; постигнута дубина (око 20—25 м) означавала је, по свој прилици границу природног притицања ваздуха у канал окна. Због малог пречника ископа, овде је свакако могао да ради само један човек, док је извлачење руде морало да буде обављано ручно. Копање руде, према наведеним налазима из окна 4а, вршено је применом технике наглог загревања и хлађења рудног тела, касније одбијаног и дробљеног масивним каменим алаткама.

На основу чињеница утврђених досадашњим ограниченим истраживањима овог раноенеолитског рудокопа код Бора, уз сазнања која већ постоје о техници старих рударских радова, могуће је означити у општим цртама скицу развоја праисторијског рударства.

1. Најстарији рударски радови, усмерени на вађење оксидних бакарних руда, ослањају се по начину извођења на искуства стечена током млађег неолита у истраживању и коришћењу кремених минералних лежишта, као што показују примери таквих мајдана у западној и централној Европи (на пример локалитет Мауер код Беча).

Та старија етапа рударске технологије коју репрезентује Рудник—Дневни коп код Рудне Главе припада енеолиту и раном бронзаном добу и оквирно одговара времену између друге половине IV и завршетка III миленијума старе ере (односно између 3500—2000. године старе ере).

2. Даљи напредак рударске технике увођењем система вертикалних окана и хоризонталних галерија, али с даљом применом камених алатки, функционално усавршених, остварен је током бронзаног и старијег гвозденог доба. Ова друга етапа траје у континенталној Европи све до почетка нове ере односно до римских освајања.

РИМЉАНИ НА ПОДРУЧЈУ БОРА И У ЊЕГОВОМ СУСЕДСТВУ

Продор Римљана у ове крајеве и њихови излазак на Дунав

Нема никакве сумње да је у римском периоду простор између Дунава, Тимока и Пека сачињавао једну целину од посебног економског интереса за Римску империју. Како ће се из даљег излагања видети, ова област је имала и своју специфичну административну и територијалну организацију, која се, разумљиво, много разликује од данашње. Стога је скоро немогуће из овога контекста издвојити данашњи град Бор као неку посебну културну целину. Наш посао је отежан и чињеницом што је ова област, изузимајући ђердапски део дунавског лимеса, археолошки веома слабо истражена. Ископавања већих размера која су, на жалост, отпочела тек у последње време, већ сада обећавају изузетне резултате. Њиховим настављањем добићемо први пут аутентичну слику о античком рударству и металургији у овом делу Римског царства.

Настојања Римљана да изиђу на Дунав и овладају његовим обалама дуго су била присутна у плановима њихове спољне политике и у амбицијама већег броја њихових војсковођа и државника. Остварење ових замисли одгађано је услед разних околности, али најчешће због посебне констелације снага на простору између Македоније и Дунава. Северна граница провинције Македоније била је непрекидно угрожавана и нападана од стране ближних и даљих варварских суседа: Дарданаца, Скордиска, Меда, Дентелета, Беса и других трачких племена. Повремено су Римљани предузимали походе који су у прво време били у ствари мере самозаштите или су представљали само покушаје кажњавања за нанете им озбиљније штете. Било је много римских похода ове врсте, али су они у овом случају од споредног значаја пошто се нису завршавали изласком на Дунав. Тек 75—73. године пре наше ере, то полази за руком проконзулу Македоније Гају Скрибонију Курниону. Немамо никакве податке о томе какве су и колике биле последице овога похода за римске интересе на овом делу Дунава. По свој прилици, одлука о

припајању ових крајева Риму одгођена је за касније, до ратних операција Марка Лицинија Краса у овим областима. Овај догађај, који се датује у 29—27 годину пре наше ере, имао је изузетан значај пошто означава дефинитивно учвршћење Римљана на широј територији будуће провинције Мезије, чиме и подручје Бора долази под римску власт.

После Августове свечане прокламације о освајању Мезије, 27. године, о овим крајевима немамо више никаквих вести. Наступа период који нам и до данас остаје непознат и нејасан. Међутим, долазак Римљана на територију Бора и његовог суседства могао је да уследи и из других праваца. Једна од таквих могућности је и акција Римљана на коначном покорављању Скордиска. Повод је био последњи покушај овога племена да у савезништву с Дентелетима опљачка Македонију. Одмазда је била поверена Августовом сестрићу и будућем цару Тиберију. Његови походи, који су започели 15. године пре наше ере, били су веома успешни. Нема никакве сумње да области између Саве и Дунава, уколико до тада нису биле покорене, сада долазе под римску власт. Веома је тешко тачно утврдити географске и етничке оквире Тиберијеве експедиције, о чему постоје различита и противречна мишљења.

Преглед војно-политичке ситуације

Пре званичног успостављања провинције и довођења војних гарнизона на границу, војна служба на Дунаву остваривана је преко потчињених кнежевина. Намесник Мезије, у чијем се саставу налазила и територија Бора, управљао је још и Ахајом и Македонијом. Оваква ситуација задржала се све до 45. године. Тада, у време Клаудија, ова провинција добија самосталну управу. Тацит нам оставља податак (који се односи на распоред јединица 23. године) о првим мезијским легијима. Он спомиње две јединице које су касније натписом у Госпођином виру потврђене као IV Scythica и V Macedonia. Ове легије, као и оне које су дошле после њих, имале су одговорне и компликоване задатке у вези с римским аспирацијама на овим просторима. Зато су овде стално довођене нове јединице. У првом веку забележено је више сукоба с варварима. Један од њих је и велика победа Плавција Силваниа над Дачанима. Овај војсковођа је том приликом пребацио 100 000 људи са леве обале на десну обалу Дунава. Негде између 67. и 68. године наше ере варвари су постигли и неколико успеха у биткама с римском војском. У време грађанских ратова, 69. године, граница је остала потпуно без војске. Дачани су стога, покушали да спале тврђаве на десној обали Дунава, у чему их је спречио намесник Сирије Лициније Муцијан с легијом VI Ferrata, који се у то време налазио на путу према Италији. Један нови упад Сармата у зиму 69/70. године на-терао је намесника Рубрија Гала да врати трупе ближе Дунаву и да на стратегијским чворовима подигне кастеле. После неславног

„све земље између Дунава и Црног мора, Родопа и Босфора, биле у пламену.“

За време Теодосија долази до приметних побољшања односа с Готима. Оваква ситуација траје све до његове смрти. Тада долази до нових немира, и изгледа да су већ у време Аркадија многе ђердапске тврђаве разорене или напуштене. Не може се са сигурношћу утврдити колико су ови догађаји имали утицаја на западне делове некадашње провинције Горње Мезије. Извори бележе да је тек провала Хуна 441. године довела до заузимања и разарања Сингидунума и Виминацијума.

Трагови римске рударско-топioniчарске делатности у Бору и његовом ширем суседству

Већи број локалитета у источној Србији, откривених и забележених углавном приликом рекогносцирања, индицира њихову рударско-металуршку намену. Свакако је разумљиво да све у таквим приликама уочене фортификације не морају бити везане за ову компоненту. Треба имати у виду и чињеницу да је у залеђу дунавског лимеса егзистирао и касноантички унутрашњи лимес, у чијем се саставу налазио приличан број утврђења. Ипак, већ сада се са сигурношћу могу издвојити неки од топioniчарских центара.

По свему судећи, права експлоатација рудника и прерада руде у овој области отпочела је тек у 3. веку (додуше, настајање извесног броја објеката може да се датије и у 4. век). То је време када су Римљани постепено напуштали Даквију насељавајући римско становништво у Горњој Мезији. Нема никакве сумње да су у истој прилици већ искусни и обучени рудари и металурзи такође доведени у ове крајеве. Овај процес почиње владавином династије Севера, а окончава се дефинитивно 272. године новом организацијом провинција и формирањем *Daciae Ripensis*, у чији састав улази и област од интереса за наша истраживања. Захваљујући удруженим напорима Народног музеја у Бору и Археолошког института у Београду, отпочела су први пут систематска археолошка истраживања римског рударства и металургије у овим областима. Иако је посао на самом почетку, већ сада се могу наслутити резултати који ће нам тонети многа нова сазнања у овој грани античке привреде.

Овде ће бити укратко изнете основне карактеристике неколиких истражених или делимично истражених археолошких налазишта које на свој начин осветљавају цео проблем.

а) Тилва рош код Бора

Објектат није истражен, а до данас је већ у највећој мери уништен. По опису Тихомира Ђорђевића, то је једно узвишење које је било утврђено бредима дебљине 2 м. Изгледа да су се бредови спалили под правим углом и тако формирали фортификацију с правоу-

Антички надгробни споменик, лок. „Тилва рош“ — Бор

гаоном основом. У долини Борске реке, у непосредној близини утврђења, откривени су остаци цивилног насеља, а у подножју узвишења налазила се некропола, с које свакако потиче једина пронађена и у великој мери оштећена стела. Судећи по украсу на фронтону, израђена је негде средином 3. века. Нажалост, новац пронађен у околини није сачуван, тако да не можемо утврдити ближе термине настајања објекта.

У непосредној близини фортификације уочене су велике раскопине за које Димитрије Антула мисли да су античке. Једна од њих, која се налазила на десној страни Борске реке, била је дуга 70 м, широка 30 м и исто толико дубока. Знатно већа раскопина лоцирана је у Поповом потоку, 200 м северно од прве. Димитрије Антула мисли да је у „ранијим временима овде рађено само на испирању злата“. Међутим, добро је познато да су потребе Царства за осталим металима, а нарочито бакром, биле изузетно велике, тако да нам изгледа немогуће да им је промакло огромно богатство Бора и околине у бакарној руди.

б) Argentares (Протина)

На подручју Протине постојала су, по свему судећи, два утврђења. Једно се налазило на Протском камену, и вероватно је да је штитило римски пут који се пружао у правцу римске *Taliatae*.

Друго, хексагоналног облика, подигнуто је на локалитету Стража. Имало је пет полукружних кула и капију на јужној страни. Овај други објект је настао касније и могао би се повезати с рударском делатношћу. Вероватно је да се баш у овом случају ради о античком Argentares-у, за који Прокопије каже да га је Јустинијан обновио. Нема никакве сумње, а то, уосталом, потврђује пре свега име, да је у овом случају у питању један рударско-металуршки пункт. А. Моћи сматра да је римски пут који је иначе водио према Дунаву, морао једним својим делом, баш на овом месту, да повеже и борску рударску област с овом важном комуникацијом.

ц) Ђетаће код Букове главе

То је локалитет скромних размера, на коме су извршена сондирања у току две кампање (1970. и 1971. године). Културни слој је веома плитак на горњем платоу локалитета и нешто јачи на обронцима. У већем броју сонди могли су се пратити само остаци металуршких пећи — спечена, прегорела земља, комади профилисаних облика. Пронађени су и предмети свакодневне употребе (наравно најчешће керамика, а затим и метални предмети, углавном окви за дрвене кофе). Није откривена ниједна већа површина с лепом која би омогућила бар реконструкцију основа неке металуршке пећи. Откопан је један готов одливак произведеног метала — гвозђа.

Ђетаће на Буковој глави било је у једном периоду, који би се могао везати искључиво за касну антику, објект за прераду гвоздене руде. Сировина је набављана свакако у близини. На овом сектору су већ давно констатоване веће насlage гвоздене руде.

Место на коме је формиран металуршки пункт одабрано је с посебном пажњом. То је једно брдо високо око 110 м. С обе стране је обично потоцима. Обронци узвишења су веома стрми и скоро са свих страна у великој мери неприступачни. Једини, веома узак, седласти прилаз заштићен је на посебан начин. Овде су откривени остаци једне куле која је највећим делом уништена (разношењем камена). Сачуван је само северозападни угао у оба правца у дужини од 2,5 м. Зидови су широки 1,5 м, а очувани су до висине од 1 м. Пошто је то била четвороугаона кула, може се закључити да су мере њених страна износиле 8×8 м. Тешко је претпоставити да је кула, с обзиром на време када је настала, имала сталну посаду. То је осматрачница, *sraesulum*, с мањом посадом. Могуће је да је кула, у случају веће опасности, могла да прихвати и део радника из металуршког центра.

Топioniца на Буковој глави функционисала је кратко време. У недостатку сигурних елемената за датовање, послужиле нам прилично груба керамика рађена од слабо пречишћене и добро печене земље. Облици указују на касну антику, одређеније на 4. век. Поред руде из оближњих рудокопа, овде су се стицали и други услови за прераду: обиле дрвета и воде.

Делатност топioniце на Буковој глави пада у време великих демира и велике несташице метала и потребе за њима. Недостатак просторија за становање и за остале потребе, мале количине покретног материјала и других трагова о животу људи на овом месту, указују на привремени карактер објекта. Може се пре претпоставити да је локација напуштена него да је разорена. Металуршки комплекс о коме је реч био је смештен у неприступачном и забаченом крају изван уобичајених праваца античких комуникација, које су по правилу биле на удару свих варварских продора.

а) Краку лу Јордан код Броднице

Локалитет се налази на ушћу реке Броднице у Пек. По топографским својствима веома је сличан Ђетаћу на Буковој глави. То је једно издужено, уско узвишење са стрмим странама. Окружују га реке Пек и Бродница правећи ушће на југозападној страни његовог подножја. По ужој страни узвишење је дуго око 180 м. и по целој ивици обезбеђено бедемом. Падина на јужној страни, косо постављена, мери око 80 м, а обичена је такође бедемом. Цео објект је изграђен на јужној коси, од врха брега до подножја. Истраживање је извршено само на западној ивици локалитета. Откривен је шири комплекс с иначе изненађујуће добро очуваном архитектуром и просторијама у којима је спровођен металуршки процес.

Архитектура показује више грађевинских фаза проузрокованих потребом изградње фортификације и проширењем производног капацитета. За одређивање редоследа ових фаза не би могли бити пресудни техника зидања, грађевински материјал и архитектонски детаљи (улазни отвори), јер се ови елементи код свих зидова понављају. Хронологија изграђених објеката може се уствари одредити међусобним односима зидова и начином формирања просторија.

Тако, на пример, кула Б-2 мора се уврстити у прву грађевинску фазу, јер једина има самосталне зидове. Између куле и зида Б-2 (иако би могли припадати истој грађевинској фази) не постоји зидна веза. Ови елементи одвојени су спојницом. Касније је подигнут зид Б-1 који тангира западну ивицу куле. У свом јужном делу овај зид је био завршен зубом, што указује на могућност постојања капије која је у каснијој фази зазидана. Можда би истој грађевинској фази могао припадати и зид Ц. У њему је сачувано лице улазног отвора, који је затворен каснијом изградњом зида Д. Овакав редослед грађевинских фаза ипак се не би могао узети као коначан. Тек предстојећа археолошка ископавања и детаљнија испитивања једне архитектонске целине пружиће нам више могућности за њихову хронолошку детерминацију.

Сви зидови зидани су истом техником и истим грађевинским материјалом. Лица зидова озидана су шкриљцем хоризонтално сложеним, док је средина испуњена трпавцем такође од шкриљца. Речног, облог камена уграђеног у лица зидова, има врло мало. Као

везиво употребљаван је малтер с доста агрегата. Креч је мешан с песком и шљунком, који су доношени с обала реке. Вертикалне површине зидова просторија обрађене су техником дерсовања. На бочним странама улазних отвора налазе се нише које су служиле за причвршћивање рагастова. Зидови су фундирани на стеновитом тлу, које је истовремено било и мајдан камена.

Важно је, свакако, осврнути се и на покретни материјал. Њега је нарочито у изобилју било у просторији 1. На овом месту налазила се пећ у којој је топљена руда. Она је, међутим, потпуно уништена, што је и разумљиво јер је била конструисана од дрвета и земљаног лена. Уз северни зид ове просторије нађена су три велика питоса, чија нам намена није сасвим јасна. Може се само претпоставити да су служили за жарење пирита. У истом објекту откривена је једна моћна конзола од гвожђа, врло компликоване, скоро китњасте израде. Свакако да је служила за ношење неког рецепијента који је стајао изнад огњишта. На овом локалитету откривено је доста керамичких судова различитих облика. Нарочито треба истаћи квалитет израде и украшавања лампи на високим ногама, које су, по свему судећи, рударске лампе. На овом истом месту откопано је и неколико рударских алатаки.

У просторији 1, на остацима пећи, нађена су и два калушљена одливка гвожђа — финални производ. Нема никакве сумње да је то један од произвођених метала. То исто се може рећи и за бакар. Додуше, нису нађени калушљени одливци, али на много места и у приличним количинама откривени су остаци бакарног лима. Анализа шљака и згуре и других остатака металуршких процеса омогућиће нам добијање много комплетнијег увида у разноврсност послова овог рударског центра. Постоје, наиме, индиције да су овде радиле и ковачнице, које су од метала добијених прерадом правиле и готове производе за тржиште (на пример бакарне лампе и друге артикле). У вези с процесом металуршке прераде, остаје као нерешен приличан број проблема, који ће моћи потпуније да се објасне тек после извршених анализа.

Материјал откривен на овом локалитету показује несумњиво да је активност објекта отпочела знатно пре Аурелијановог напуштања Дакије (272. године). Ми смо у могућности да овај термин померимо чак у прву половину 3. века. У ствари, то је потпуно схватљиво када се зна да су се управо највећи проблеми одржавања и консолидације римске власти на левој обали појавили баш у то време. О овим догађајима већ је било говора у претходним поглављима. Све то објашњава зашто су рудници у Дакији (која је била главни снабдевач Империје металима) морали бити или напуштени или је њихова експлоатација била знатно отежана. Уједно ту лежи и објашњење зашто су тражена нова рудишта и због чега је металуршки центар на Краку лу Јордану морао бити утврђен. Престанак рада овога пункта може се одредити шире у прву половину 4. века.

Рударски гвоздени кални (III—IV век н. е.) лок. „Краку лу Јордан“ Бродица, Музеј у Бору

Бронзана светиљка (III—IV век н. е.) лок. „Краку лу Јордан“ Бродица, Музеј у Бору

Гвоздени рударски крап (III—IV век н. е.) лок. „Краку лу Јордан“ Бродица, Музеј у Бору

Досадашња ископавања (само две кампање) којима је отворен отприлике само четрдесети део објекта, показала су да се ради о једној специфичној архитектонској и фортификационој концепцији, о необично занимљивом археолошком материјалу и у вези с тим о потпуно специјализованом металуршком центру изванредних капацитета.

д) Проблем Гамзиграда

Гамзиград је свакако најлепши и најпотпуније очуван споменик римске доминације у суседству Бора. Он је уједно и једна ни до данас неогонетнута загонетка када се траже разлози за подизање једног толико раскошног објекта на овом месту. Дајемо само неколико основних података о овом локалитету. Гамзиград лежи у долини Тимока. Њихове димензије износе 300×230 м са основном неправилног правоугаоника. Бедери су широки од 3 до 4 м, а фланкирани су моћним округлим кулама. Утврђење има две капије: западну и источну. Куле капије су осмоугаоне и грађене су у два маха на различитим локацијама. У унутрашњем делу откривена је централна палата, дуга 54 м. Украшена је мозаицима изванредне лепоте. Они свакако спадају у ремек-дела римске ликовне уметности уопште. Кастел у Гамзиграду подигнут је у 3. веку, дограђен у време тетрархије, а обновио га Јустинијанове владавине. На жалост, нема никаквих података о античком имену овога локалитета. Досадашња истраживања указују на три могућа назива: *Castra Martis, Romuliana* и *Aquae*.

Цела концепција изградње, квалитет грађења и украшавања говоре о једној посебној намени овог налазишта. Неколико аутора, међу којима и Борђе Мано Зиси, доводили су га у везу са царским поседима. А. Моћи прави аналогije са каструмима царског двора, док Драгослав Срејовић и Милка Чанак, садашњи руководиоци истраживања, мисле да се ради о царској резиденцији. Борђе Мано Зиси је, међутим, дозволио могућност да би Гамзиград могао да буде и сакупљачки центар целог рударског комплекса у источној Србији. О овој теми је прилично опширно расправљао и В. Симић у својој иначе изванредној студији о рударству Бора и околине. Он, укратко, сматра да је у Гамзиград допремано самородно злато или тешки шлах. По његовом мишљењу, коначна прерада је обављана баш на овом месту. Данас већ располажемо подацима да су и мањи металуршки објекти исто тако доводили металуршки поступак до краја, тако да би у Гамзиграду, уколико би се усвојила ова теза, били сакупљани само готови производи, али у свим металима. Овде је, такође, могло бити и седиште царског прокуратора за одашње *metallae*. Пошто су рудници царски поседи, Гамзиград би у сваком случају морао бити у уској вези с двором. И једна и друга теорија имају својих добрих страна, али на коначно решење мораће да се причека до нових резултата.

На крају неколико речи о административној организацији римског рударства у нашим областима. Веома је мало употребљивих

података о овом проблему. Углавном, већи део онога што о томе знамо када се ради о Бору и његовом ширем суседству произлази из интерпретација података које нам пружају ретки налази рудничког новца. За нас су у том погледу од особитог интереса две целине: *Metalla Aeliana Pincensia* и *Metalla Aureliana*. Прва је настала у време Хадријана и обухватала је просторе у долинама Пека, Млаве и Поречке реке с околним планинама. Велико је питање да ли је у овој области још у време Хадријана дошло до експлоатације руда у горњем делу Пека и око Поречке реке. По свему судећи, како је то већ раније наглашено, на овим просторима рударско-топничарски радови почели су тек почетком 3. века, док су рудници на доњем Пеку и у подручју Млаве били у експлоатацији већ од почетка 2. века. Област коју је покривала *Metalla Aureliana* захватала је Бор с околином, према западу све до Црнијаке, а затим долине Тимока и Црне реке. Експлоатација на овим просторима могла је да отпочне за владе Антонина Пија или најкасније у време Марка Аурелија.

Рудници су по правилу били у царском поседу, а водио их је посебан управник кога је цар постављао. Оваква ситуација се задржала све до касне антике када неки рудници, а највероватније они који су били углавном већ исцрпљени, потпадају под надлежност муниципија. Тешко је претпоставити такву могућност за Бор и околину, јер овде није било насеља у том рангу.

На крају треба истаћи да је, по свему судећи, Бор са ширим суседством представљао за касно Римско царство регион од огромног економског интереса. Због скоро потпуно неистражености, ова чињеница је остала изгледа до данас недовољно позната. Ископавања која су у току свакако ће допринети њеној потпуној афирмацији.

СРЕДЊИ ВЕК И ПЕРИОД ТУРСKE ВЛАДАВИНЕ

Захваљујући тек посредним сведочанствима, пре свега онима турског порекла, у могућности смо да унесемо нешто светла у средњовековну историју овог подручја. Ова наша област налазила се у саставу видинског санџака, који је образован после Никополске битке 1436. године. Први сачувани попис овог санџака, из 1455. године, обухвата, на данашњем југословенском подручју, Тимок, Заглавак, Сврљиг, Бању (Сокобању) и делимично Црну Реку, што би указивало, под претпоставком да у међувремену није долазило до промена у управној подели, да су се ове области налазиле у оквиру Страцимировог Видинског царства. За раније и касније време безмало да немамо никаквих вести, — сачуван је само запис да се Душанова држава простирала до Видина — па је решење овог и низа питања, на задовољавајући начин, за сада немогуће. Године 1455. видински санџак није обухватао данашњу Неготинску крајину, Кључ и један део Црне Реке; ово подручје сачињавало је у то доба посебно војно крајиште, у коме, разумљиво, није постојао тимарски систем. Сасвим је прихватљива претпоставка Д. Бојанић-Лукач да је, у оквиру Деспотовине, ово подручје могло бити само слабо насељена тампон-област, погранични предео без тврђава и тргова, боље речено — ничија земља, у којој се, због турских, угарских, српских и влашких међусобних односа, становништво сасвим проредило и повукло у планине. Слично стање морало је владати и на подручју чију прошлост овде истражујемо. Ову тврдњу потврђивала би масовна колонизација ових области хришћанским становништвом које је укључено у турску војну службу, што се ускоро одразило у повећању броја нахија; на територији првобитне видинске нахије образоване су још две: Тимок и Црна Река.

Будући да нам је поменути попис из 1455. године недоступан, користили смо се овде само сумарним подацима који су из њега објављени. Нахија Видин, која је припадала санџак-беговом хасу, имала је 301 село, 51 селиште, 5 делова села и 2 манастира. Ови подаци имају, када је реч о области чија прошлост нас овде ин-

тересује, сасвим релативну вредност. Ипак, из њих се могу извући и сасвим одређени и поуздани закључци: прво, санџак је у то време био сасвим слабо насељен, имао је упадљиво велики број селишта, која је турска власт давала тимарицима уз обавезу да их населе рајом, и друго, насељеност овог подручја била је знатно већа у време које је претходило ратним освајањима и разарањима. Укратко, територија видинског санџака у целини је делила судбину граничних области са свим последицама које су из тога произлазиле.

Турски попис овог подручја, настао у првим деценијама друге половине 15. века, бележи у области Црне Реке 17 села, од којих су се следећа налазила на подручју око Бора: Слатина, Бучје, Грлиште и Породим (у атару села Вражогрица постоје потеси Велики и Мали Породим). Овај списак, међутим, није потпуни, јер је, као што је већ поменуто, један део Црне Реке, заједно с Клаучем и Крајином, сачињавао у 15. веку посебно војно крајиште у коме није завођен тимарски систем.

Од средине 15. века почиње процес колонизације видинског санџака, о чему конкретније податке даје тек турски попис из 1483. године. Из њега сазнајемо да су видински војници — средњовековни војнички ред који су Турци укључили у своје војно уређење — били војници-граничари. За вршење војне службе били су организовани у копља — најмање војне формације, које су се састојале од једног војника и најмање два помоћника (јамака). Више старешине били су десетари и лагатори. Војници су поседовали слободне баштине (земљишни посед), а што се тиче дажбина, оне су биле малобројне: порез на копље (разрезиван је на војнике и јамаке), младарина или свадбарина и глобе за ситније прекршаје. За насељавање пустих села по својим хасовима (великим феудалним поседима с годишњим приходом од најмање 100 000 акчи) користили су видински санџак-бегови влахе, сточарско становништво које је имало своју посебну организацију. Уз четири празна села у Црној Реци и једно у Тимоку забележено је да „у поменутиим празним селима станају власти и дају санџак-бегу по 83 аспре као испенду (лични рајински порез који је плаћала хришћанска раја свом спахији) и авариз (општи назив за читав низ посебних обавеза којима су биле задужене обичне рајинске куће; касније су биле претворене у сталне дажбине) ништа не дају“. Стално су насељене 54 влашке породице, власи нису, значи, давали рајинске дажбине, али су, заузврат, били укључени у турску војну службу. Занимљиво је да власи задржавају, као своје старешине, примихуре и у селима која трајно насељавају. Пред крај 15. века у Црној Реци, најсиромашнијој области видинског санџака, рајинска испенда износила је 25 аспри, ресум (пристојба, такса, порез, даћа) који су плаћала удовичка домаћинства 6 аспри, млинарина 30 аспри, харач (главарина) је, у просеку, износио 14 аспри (био је 1491. године готово најнижи на Балкану), овчарина је износила једну аспру на три овце, што је у то време била изузетно повољна стопа.

У периоду од 1488. до 1491. године број рајинских домова у области Црне Реке смањено се од 552 на 547. Влашко домаћинство насељено на санџак-беговом хасу добијало је баштину, која је, веома вероватно, била исте величине као рајинска. Давања влашког домаћинства санџак-бегу била су, међутим, упола мања од оних која су давала обична рајинска домаћинства. О дажбинама и дужностима влаха детаљно обавештава влашки канум из 1516. године: „Браничевски и видински власи не дају харач, испенду (рајински порез) и ушуре. И опроштени су и ослобођени свих ванредних и државних намета (за ратне потребе). Свдбарину такође не дају. Само дају своје санџак-бегу казне и глобе. Према старој одлуци, од новчаних казни и глоба које дају своје санџак-бегу, десетак узимају кнезови. Споменути власи на пет домова дају једно копље и на местима где треба бити предострожан чувају стражу. Али ако се појави непријатељ, онда нека сви власи узјашу коње и како ваља буду јолдаши (саборци турских војника)“.

После заузимања Београда и успешних турских освајања по Угарској ово подручје изгубиће свој крајишки статус, па ће, у складу с тим, доћи под удар становништво с повлашћеним статусом. Расположиви извори не казују ништа о времену претварања војника у влахе. Сазнајемо поуздано да је један султанов хас обухватао и 23 влашка села у Црној Реци, од којих су се следећа налазила у околини Бора: Бучје, Бела Река (данас постоји село Доња Бела Река), Горња Слатина и Доња Слатина (данас постоји село Слатина); село Лука припадало је фетхисламској нахији. Турски попис из времена око 1530. године региструје на подручју видинског санџака 472 села са влашким становништвом; после нахије Кривине, која је имала 148, највећи број влашких села имала је црноречка нахија — 140. Овим власима је било наметнуто плаћање харача, што значи да су им укинуте раније повластице и статус филуриција, али, у целини узевши, њихов положај био је повољнији од положаја обичне раје јер су видински власи у целини припали царском хасу.

Свођење на статус раје изазвало је, међутим, негодовање у редовима влашког становништва и његово расељавање, па је централна власт била принуђена да овом становништву поново врати филурицијски статус (1542). Али већ у време пописа спроведеног 1586. године овај филурицијски статус видинских влаха потпуно је укинут. „Када се пописивао видински санџак поднет је извештај Порти о постојећем филурицијском народу, па је наређено (иако тог извештаја) да се укине филурија, а да (власи) дају ушуре и харач; заповеђено је да се за царски хас задрже у целини ушуре и новчане дажбине од њива и винограда које је у време пописа држао поменути народ. Од њива и винограда поменутог народа спахијама ништа није уписано као приход“.

Попис из почетка седамдесетих година бележи на ширем подручју Бора следећа насеља: Породим, Лука, Вражогрица, Сумраковац, Кривељ (Кривељац), Шарбановац, Караца Слатина, Бела

Река (Била Рика), Јасикова, Подградиче, Брестова (?), Златина (Израдина — у околини Бора постоје два места под овим именом) и Бучје. Уписан је, први пут, манастир (св.) Архангела (код Злата).

За период до краја 17. века не располажемо ни посредним сведочанствима о насељима на овом подручју. На свом путу од Видина до Ражња познати турски путник Евлија Челебија мимоићи ће нашу област.

На ширем подручју Бора утврђене су, на основу материјалних остатака и писаних извора, следеће средњовековне тврђаве: код села Злата, име није познато, Петрус (или Петруш), Латинград и Милош-кула. По освајању ових области Турци ће напустити ове тврђаве и ставити своје посаде у знатно удаљеније градове, тачније у Вању (Сокоград или Соколац тј. код Сокобање) и Сврањин: 1524. биће изграђен Фетхислам (Кладово), а ради заштите царских добара од хајдука, саграђена је, вероватно средином 16. века, и па ланка Кучајна (код Кучева).

Богате рударске традиције подручја северноисточне Србије настављене су и у средњем веку. Писани извори обавештавају о активности Железника у Кучезу. Настао је, по мишљењу Михаила Динића, негде првих деценија 14. века; почетком 1359. године настрадала је једна пошиљка олова из Железника коју је конфисковао кнез Војислав Војиновић. У тестаменту једног Дубровчанина из 1363. године наводе се два Железничанина — Хвалоје и његов брат Добра „Краљ“. Вероватно је тада ово место било најнапредније, доцније је почело опадати. Године 1433. Железник је био запуштен и дубровачки трговци нису га више посећивали.

О средњовековном рударству говоре, међутим, знатно више посредна сведочанства. То су, пре свега имена која подсећају на немачке рударе Сасе, који су, као и у другим нашим крајевима, и овде имали удела у развоју рударства. Једна од саставница Поречке реке зове се Сашка. Исто име носи и десна притока Тимска — улива се код села Вратарнице — као и један потес у атару села Велики Извор. У хрисовуљи деспота Ђурђа помиње се село Саси код Кучева. Истоимено село постојало је негде код данашњег села Лукова. О присуству Саса на овом подручју сведоче и имена Дајча — поток близу Кучева, Шваји — место у јужном ревиру Мајданпека. И златоносност ових терена одразила се у називу низа имена: Златово — село у Млави, Златин Поток у долини Пека, Златица — поток који тече кроз Доњи Милановац, Злот — место југозападно од Бора, Златина — место јужно од Бора, Златарица — брдо у Заглавку, Златарица или Златарица — код села Инова, Заглавак, Златарица и Златина — места код села Брестовца, В. Симић, међутим, сматра да ова рудишта, с обзиром на могућности тадашње технике, једва учествују у средњовековној производњи злата. Овај племенити метал добијао се овде углавном препирањем златоносних наноса, што ни данас није престало.

О активности извесног броја рудишта убедљиво сведоче и остаци некадашњих рударских радова и предмета везаних за рударску

производњу. Тако о средњовековном рударству Мајданпека (име му потиче из турског времена, меден-и Ипек = рудник Пека) сазнајемо захваљујући искључиво облицима старих радова (сачувана су, такође, дрвена корита као и дрвене подграде рударских радова). И низ других предмета нађених на овом терену указује на средњовековно рударство.

Прве турске власти о експлоатацији рудника у видинском санджаку односе се на Требућ и припадају 1486. години. Д. Бојанић — Лукач лоцира овај рудник у велики атар села Луке. У оквиру оживљавања рудаске делатности на Балкану кадији Берковице

اوئتمش بر موجب الحال مذکور معونه واروب حکم مهابت مستقیم ففتش الزوب فو
صاحب لرب و اور بار روند قدر معدن اعلا وار سب حصار الزوب قدر بدن فانرت
وقاعد، صور لرب مکر فبئر دنا جرم جند من دن صکر، جرمه کتور بابلاک ایدر لرب
اپلاک اولدوغند صکر عملد ار عشرین لرب لرب ایدر صکر کومب فو ایدر لرب
فالماند بار جردسی اولانک مذکر کیکیس وار سب مابین یازوب دفتر ایدر لرب

Турски документ о руднику Требућ из 1486. године

Мехмеду било је наређено да изврши увиђај у овом руднику. Доводећи лично у сам рудник, кадија је сазвао сва лица која су у њему радила, од власника окна до урбара, и код њих се распитивао о кануну и правилима по којима се пословало у руднику од најстаријих времена и од њих сазнао следеће: руда извађена из окна односи се у топоницу, где се прерађује у чистије — купелирано сребро, од кога амалдар (закупник царских прихода од рудника) узима десетак; сребро се затим пречишћавало; писар чистионице састављао је списак сопственика сребра са количинама сребра које поседују и, на крају, ови су га носили у кованицу новца у Новом Брду. Приход од рудника износио је 1486. године 31 966, а 1487. нешто мање, 28 756 акчи. Наводимо, у циљу бољег поређења, да је око 1530. године приход од рудника Јањева, заједно са самим местом, износио 129 995, а од рудника Беласице 73 050 акчи.

Поред десетка у сребру, амалдар је сваке године узимао по 25 акчи на име испице од сваког хришћанина настањеног у руднику и по једну аспру на сваке три овце од свих власника оваца. Од сопственика винограда узимао је осмину од произведеног вина и исто толико од произведених житарица. Узимани су, осим тога, младирина и глобе. Санджак-бегов субаша сакупљао је баждарину

— тржишне таксе — од купопродаје суботом и недељом, а тржишне таксе сакупљене у осталим данима припадаше су амалдару. Саицак-бегов субаша је, затим, уступао амалдару приход од своја два дана тржишних такси за 600 акчи годишње, па је укупан приход од тржишних такси рудника достигао 800 акчи.

Почетак рада овог рудника свакако пада пре 1486. године, али његово коначно сређивање спроведено је после 1488. године; помиње се све до краја 16. века, а највероватније је престао с радом средином 17. века. Ношење сребра у новобрдску ковницу недвосмислено указује да видинска ковница, као ни она у Кучајни, која је постојала ту у дотурском периоду — нису радиле. Имамо још једну вест о експлоатацији руда на овом подручју. У турском попису насталом почетком друге половине 15. века забележено је село Саси (тур. Саслар, данас не постоји, налазило се, изгледа, код села Лукова), чији су становници — хришћани — од старине били ковачи. Сваке године израђивали су за потребе видинске тврђаве 400 гвоздених шипки и 210 врхова за стреле, а за тимариња 30 потковница и 190 врхова за стреле. Раније су, за своју службу, били ослобођени плаћања испенце, десетка и других дажбина, а даље ће их давати одсеком.

Сасвим је вероватно да је средњовековни рудник Железник односно Кучајна наставно да ради после турских освајања. Прве турске вести о томе налазимо, међутим, тек у дневнику Немца Ханса Деришвама. За разлику од већине европских путника хуманиста који су, окренути прошлости, углавном трагали за остацима старих култура, Деришвам показује живо занимање за привредне могућности балканских земаља, па ће у свој путни дневник увести и драгоцене податке о експлоатацији рудника. На путу кроз Србију средн су, каже он, око сто кола — и следећег дана сусрели су на путу око сто кола — свака су вукла по два вола — натоварених оловом. Бугари су работом морали вући олово из Смедерева у Софију, Цариград и друга места. Цело то олово било је царско, које је цар продавао, и за његов пренос требало је, како су чули, истерати око 3000 кола. Следи потом детаљан опис овог олова и начина његовог добијања: „То олово било је такво и таквог облика какво су раније куповали Fuggeri у Будиму и носили га у New Sol. Оно се звало српско олово (Raspen-bley) и добијено је поступним отапањем оловне руде, а не топљењем да цела количина огрезне у истопину; (zum saigern, nicht getohrt); такво олово је сувише тврдо и не звечи (klingt nutte)“. Последња Деришвамова реченица: „Тамо око Смедерева био је и рудник гвожђа зван Кучајна (Kuszevna)“ наводи на закључак да је ово олово вађено у неком другом руднику око Смедерева, а не у Кучајни. Други рудник олова у околини Смедерева био је Мајданпек. Постојећи извори, међутим — углавном су турског порекла — не казују ништа о активности овог рудника све до 1574. године, па је за сада тешко закључити да се ова Деришвамова обавештења односе на Мајданпек. С друге

стране, располажемо поузданим и доста исцрпним сведочајствима о експлоатацији рудника Кучајне. Године 1560. забележени су у Кучајни знати приходи од сребра и злата. Као што је познато, у кучајским рудама, олову и баку, био је необично велики садржај племенитих метала, па је сасвим сигурно да су злато и сребро добијени овде као узредан производ. Искључиво о олову и баку говоре два нешто каснија турска извора; године 1566. упућује се заповест кадији Кучајне да, поред раније наређених 137 кантара (стара турска мера за тежину, износила је 44 оке односно 56 452 кг) оловних пушчаних зрна, пошаље и сва остала што су произведена, а 1585 — опет кадији Кучајне — да се бакар који се ту вади шаље и даље за Цариград. Овде је постојала и ковница новца — памти је и народно предање овог краја — чије почетке — у званичним документима помиње се први пут 1572—73. године — треба, свакако, везати за отварање рудника. Тиме би се, углавном исцрпљивале вести о овом руднику. О интензитету његове експлоатације сведочи, на изврстан начин, податак да су становници 23 села у млавској нахији забележени као радници рудника Кучајне. У исто време становници 31 села у русничкој и лепеничкој нахији забележени су као радници рудника Бах. Из текста канушама не може се поуздано закључити које су послове обављали. Последња сачувана вест која се односи на рудник Кучајну припада 1606. години: трогодишњи закуп рудника и хасова (царских добара) Кучајне, заједно са околином, износио је 1 300 508 акчи.

О активности рудника Мајданпек, који своје име дугује Турцима, знало се до сада да је радио у доримском и римском периоду, у средњем веку и у време двадесетогодишње аустријске окупације у 18. веку. Ми располажемо, међутим, једним званичним турским документом који се односи на овај рудник, а чија је садржина следећа: додељује се зијамет (феудални лено чији је годишњи приход износио од 20 000 до 100 000 акчи годишње) извесном спахији Бехраму зато што је сопственим средствима открио и оживео рудник Мајданпек. Колико времена је овај рудник био активан и у коју је категорију рудника спадао, није могуће ништа одређено рећи. Потпуно одсуство извора указивало би да је спадао у мале, мање значајне руднике. О његовој експлоатацији у време Турака сведочи, на изврстан начин, само његово име, као и назив **рутник**, који је овде забележен 1734. године.

Турци су улагали извесне напоре да спрече појаву сталног отапања рударства. Из једне наредбе упућене 1582. године смедеревском и београдском кадији сазнајемо да су се становници рудника који у смедеревској ливи (саицаку, турској војно-управној јединици) постоје од старине растурили због зулума представника власти, стога се наређује да се не дозволи узимање других дажбина; осим оних које су наведене у новом дефтеру. Овим би се исцрпљивали подаци о рудницама и њиховој експлоатацији на подручју северноисточне Србије.

Посебно место у животу северноисточне Србије, нарочито око Кучева и Црне Реке, имала је хајдучија. Изузетно повољним природним условима придружиле су се и нелике могућности за ловачку — ту су били царски хацови, а уз то су, како нас обавештавају сами турски документи, поред домаћих хајдука, овамо долазили и хајдучи из преколдунавских области. Пред похода на Беч, 1566. године, послат је мубашир да гони хајдуке у области Парашина, Бање, Мустафин, Спирџита и Крушевца. Следеће године одређен је извесни мутферина Мустафа да заједно с мартолозима, примлиурима, ајанима и дербениџама хвата хајдуке у планинама Кучајне. Ове акције није, изгледа, било могуће остварити, јер неколико година касније Мустафа, тада заим, долази на Порту и обавештава да мартолози не долазе на службу, а дербениџска седа нису помина, па се зато наредбује да се непосредни мартолози осуде на вешање, а да дербениџе помажу као и раније: од локалних преставника власти тражи се током 1572. године да јаве имена оних седа која се томе буду противила. Наредба сличне садржине упућена је и наредне, 1573. године. У ној се, поред мартолоза и дербениџа, помињу још и акинџије. Једна одреда видинске кануинаме из 1585—86. године посвећена је поновном успостављању мартолошке службе у подручју црногорске нахије; одређено је њих 31; давали су унију, меснице и авариза и уживали су слободне баџитине.

ОД ВЕЛИКОГ „БЕЧКОГ“ РАТА ДО СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ (1683—1804)

У време избијања шестнаестогодишњег тп. „бечког“ рата између Аустрије и Турске 1683—1699. године Бор се заједно с подручјем осталих чергиделт данашњих насеља, тј. с Брестовцем, Брестовачком Баном, Буџем, Доњом Белом Реком, Загом, Кривцем, Луком, Метовицом, Оштрелом, Слатином, Сумраковцем, Танлом, Толком и Шарбановцем налазио у саставу Тимочке крајине, односно та насеља су се налазила претежно у области Црне Реке, која је потпадала у административно-управном погледу под видинског санџакета.

Временим је због тежког стања под турском влашћу долазило и у насељима Црне Реке до сегидбених струјања становништва. Становништво се исцелавало у друге суседне области јер није могло да издржи разне врсте привредног и пореског притиска, који се повећавао упоредо с опаданјем Турске. „Преча се — наводи Дравању народном давно морало бити, тај крај тако био запуштен да у њему за седам година није ни петко кукурекнуо, и да је стога и прозиван Црна Река, који доцније пређе и на читав округ, који није био боље среће.“

У периоду од „бечког“ рата до српске револуције, дакле у току од сто двадесет и једну годину спомињу се у историјским изворима и земљописним картама нека од горе поменутих насеља, као на пример: Бор (Borins, 1718), Буџе (Buitsch, 1783). Злот (назвала се још и Злаче или Злача-Sladsche, 1718). Кривель (Kritvit, 1718), Лука (Luca, 1718, 1736, 1784, 1790); Метовишка се, додуше, не спомиње, али треба споменути да је Метовички поток (Medowitsch Bach, 1718) уписан у неке земљописне карте; вероватно је тај поток добио име по месту, Слатина (Слатина, 1718) се такође спомиње. Осталих осам насеља не спомињу се у грађи која нам је приступачна у тренутку израде овога рада, али се она спомињу у аутографском материјалу и радовима. То су: Брестовац, Брестов-

вачка Бања, Доња Бела Река, Оштрељ, Сумраковац, Танда, Топла и Шарбановац.

Тешко је данас одговорити на питање да ли су ових осам насеља по своме постанку млађа од оних првих седам насеља која се спомињу у изворима током 17. и 18. века, или су се она, пак, раселила под притиском фискалних и ратних недаћа; а можда су и каснијег постанка.

1

До селидбених струјања могло је доћи већ крајем 17. века у време споменутог „бечког“ рата 1683—1699. године. У току тога рата аустријска војска је, уз помоћ устаника с југословенског подручја, махом Срба и Хрвата, успела да протера Турке из Угарске, Хрватске, Славоније, Срема, Бачке, Србије и знатног дела Македоније. Међутим, видећемо из даљег излагања, она је морала убрзо да напусти неке од освојених земаља.

На овом месту треба нагласити да се српски народ у Србији почео дизати на устанак против Турака још пре него што је аустријска војска освојила Београд од Турака, почетком септембра 1688. године. После освајања Београда послат је за команданта Смедерева Павле Несторовић Дејак са својих хиљаду Срба бораца. Њихов долазак у Смедерево морао је одјекнути и у Црној Реци. Устанак Срба у Банату против Турака подстакао је народ на десној обали Дунава да се диже против Турака. Томе су, свакако, у знатној мери допринеле победе аустријске војске (после освојења Београда) у Ердељу и Влашкој. Генерал Ветерани је освојио Карансебеш, Шиклош, Мехадију и друга места, те су се турске посаде из тих и других места морале повући на десну обалу Дунава, у Србију. Неке од тих турских посада су и страдале. Српски устаници су побили код Оршаве турску посаду од 800 људи из Карансебеша. Око 3000 Срба устаника побило је турску посаду у самој Оршави и порушило је тамошњу тврђавицу. Споменути аустријски генерал Ветерани предао је тим Србима Оршаву с тим да се брину о њеној даљој одбрани. Јован Томић наводи у једном свом раду да су устаници прешавши у Србију почели „дизати једнородну браћу на оружје против Турака. Напредовање је ишло доста споро, али је главно да је било успеха; а било га је што је у Тимочкој долини код Срба, као и даље источно од Бугара, било створеног расположења за такав рад против Турака“.

Већи размах устаничких снага у источној Србији и у суседним деловима Бугарске онемогућен је због тога што су се овамо повукли испред аустријске војске Татари и турски савезник Текелија са својим Мађарима чинећи над народом зблуме. Они су доста дуго држали источну Србију, осим Кладова (Фетхислам). Због њиховог зулума становништво се иселавало у Влашку.

С пролећа 1689. године Аустрија се спрема да крене у нове нападе на турску војску у Србији. У то време пада покушај грофа

Ђорђа Бранковића, писца опсежног хроничарско-мемоарског дела **Славеносербске хронике**, да дигне устанак против Турака у источној Србији. Крајем маја те године он се појавио код Оршаве с неких 800 људи; становништво Оршаве је дигао на оружје. Пошто није смео да пређе на десну обалу Дунава због Турака, он је послао у Србију, према Смедереву, двојицу својих поузданика да дижу становништво на устанак. Али одзива није било јер су, како смо горе видели, Татари и Текелија држали у том тренутку источну Србију, сем Смедерева и Кладова. Не смевши преко Дунава у Србију, Бранковић је из Оршаве, „из близине свога неглашњег отачаства“, упутио 12. јуна један проглас народима источне и северне Илирије, Тракије, Македоније, Мизије и других земаља да се дижу на устанак против Турака. У том прогласу је себе назвао Ђорђем II, наследним деспотом Горње и Доње Мизије, великим кнезом свете Римске империје, господаром Светосавског дуката, Црне Горе, Херцеговине, Срема и других крајева.

Аустријски цар Леополд I је, истина, признао посебном дипломом Ђорђа Бранковића за грофа и признао његово владарско порекло, али није хтео да чује о томе да Бранковић на своју руку ствара и обнавља средњовековну српску државу којој би се ставио на чело, него је Аустрија хтела да га искористи за своје планове.

Прилике су се измениле у источној Србији, па и у Кривој Реци, тек почетком јесени 1689. године. Тада је аустријски командант у Србији маркграф Лудвиг Баденски однео крајем септембра победу над Турцима код Ниша, па се окренуо првих дана октобра с већим делом војске на север долином Тимока према Кладову које је, у међувремену, био освојио Текелија. Чим је Текелија чуо да се маркграф Баденски приближава Кладову, он напусти овај град, те се повуче у Никопољ. Због тога Баденски одмаршира из долине на доњем Тимоку директно против Видина, чију тврђаву освоји 14. октобра. На тај начин је успоставио везу између аустријске војске у Србији с аустријском војском у Ердељу и Влашкој. Тиме је и Тимочка долина односно Тимочка крајина, укључујући и Бор с његовом околином, очишћена од Турака и придружена осталој Србији под аустријском окупацијом.

Пошто је Аустрија, како смо напред видели, била противна Бранковићевој акцији на обнови српске државе, то је Баденски домаћин Бранковића у Кладову, ухапсио га, саслушао и као сужња послао преко Дунава у Оршаву, а одатле у затвор у Сибињ.

Црна Река, односно Бор с околином, налазио се под аустријском влашћу око годину дана. Тек после повлачења аустријске војске из Србије и с доњег Дунава, октобра 1690. године, Бор са околином је поново потпао под турску власт.

Турци су почели да „жаре и пале“ по целој Србији, па и у области Црне Реке у Тимочкој крајини. Према проучавањима Маринка Станојевића, српско становништво је у масама бежало у Влашку и Молдавију које су иначе биле трибутарије кнежевине Турске, па су као такве уживале извесне повластице под влашћу

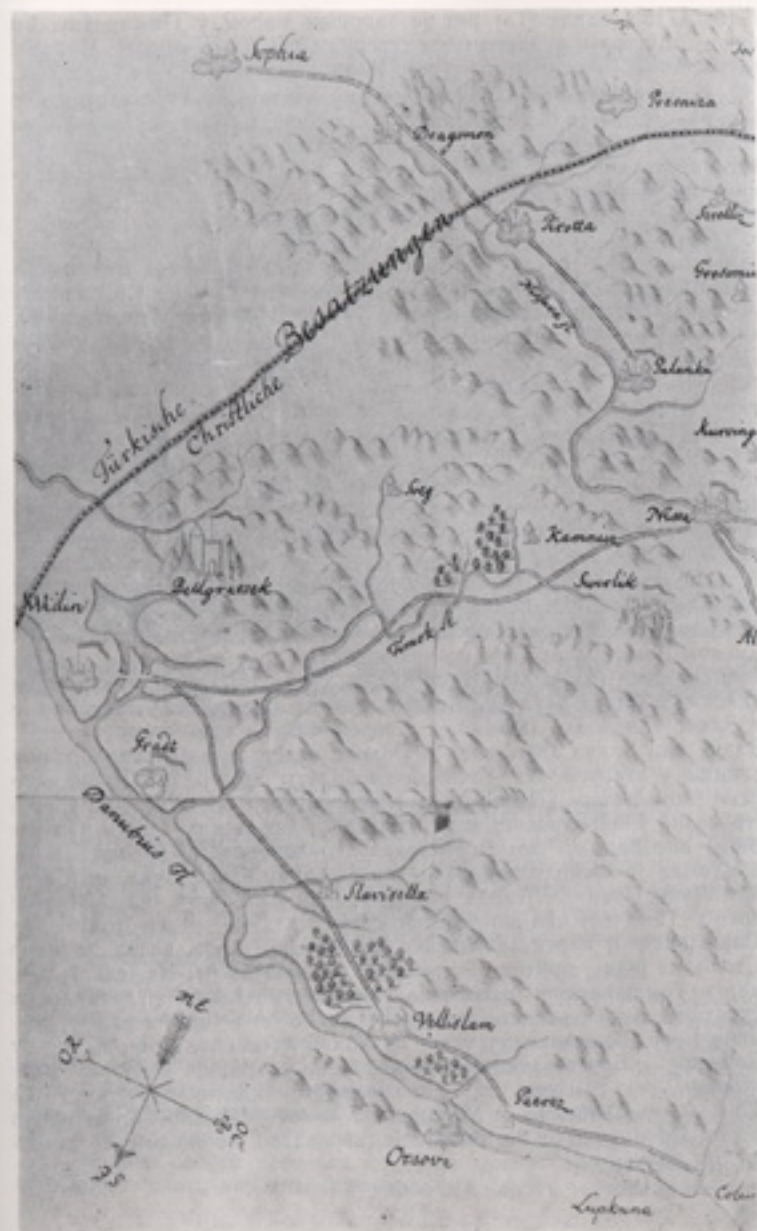
својих кнезова. Међутим, док су неки бежали из Црне Реке, други су се у њу досељавали. „Држи се — писао је 1883. године Драгољуб К. Јовановић — да је сав онај предео од Звездана па до ушћа Тимока махом насељен у доба када је владала пустош, и то највише у једно време и оним Србима који су по свој прилици са патријархом Црнојевићем дошли из Косова, не хтевши многи прећи у Аустрију... И данас многи знају да им је старина на Косову, и данас се још зову они Косовљани... Многи опет знају да имају својих сродника у Банату, који су тамо отишли с патријархом Црнојевићем.“ Маринко Станојевић претпоставља да је Злот запустео крајем 17. или почетком 18. века за време аустро-турских ратова, а да су у тај опустели крај дошли хајдуци из Алмаша, у Ердељу, где су трпели велико насиље. Они су седам година „овуда хајдуковали“. Имајући у виду ток војно-политичких кретања тога доба, та могућност исељавања становништва је постојала с тим што бисмо је ми пре везали за крај 17. века, а не за почетак 18. века, пошто се у томе веку, за време другог аустро-турског рата, не спомиње само пустош, него и насеља, као што је, на пример, случај са Злотом, односно Злачом (Sladsche) коју налазимо уписану на Епшелвицовој карти Србије из 1718. године. Станојевић је такође записао казивање мештана Доње Беле Реке, која лежи на истоименој реци и на потоку Бигрену, да су се њихови преци доселили с Косова пре неких 300 година. Коста Јовановић наводи, по предању, да су оснивачи села Луке били „Срби који су пре 200—300 и више година дошли с Косова“.

Тешко је сва та предања проверити изворима, мада стоји чињеница да се у српским колонијама у Будиму и околини, насталим после велике сеобе 1690. године, спомиње становништво досељено из источне Србије, као, на пример из Зајечара, Пожаревца, Ресаве, Кличевца, Смедерева итд., па није искључено да их је било и из Бора с његовом околином, односно из Црне Реке.

Од 1690. до 1717. године Бор с околином ће се поново наћи под турском влашћу. Одмах првих година своје власти Турци су завели јединствен систем плаћања главарине (џизје), што је било, наравно, и за Бор с околином. Имућнији су плаћали по 4 дуката, средње имућни по 2 дуката, а сиромашнији по 1 дукат. За убирање главарине у источној Србији, па и у Бору с околином, био је одговоран Али-паша, капетан на Дунаву.

На нешто више података о Бору и његовој околини налазимо у току, а нарочито после другог рата између Аустрије и Турске

Земљописна карта Србије са подручјем турског и аустријског освајања у источној Србији (Детаљ). Рад немачког аустријског официра на основу личних проматрања, 1689. године.

1716—1718. године. Тај рат је завршен миром у Пожаревцу, по коме је Аустрији припала цела северна Србија до Западне Мораве, затим, доњи Срем, Банат и Мала Влашка, до реке Алуте.

Комисија за разграничење између Аустрије и Турске отпочела је с радом почетком септембра 1718. године, па је за кратко време повукла границу од ушћа Тимока узводно до удаљености од 10 часова, до ушћа Јелашничке реке, ниже села Триовца. Даље је граница ишла Јелашничком реком до ушћа Копривничке реке, па развођем тих двеју река до села Глоговинце; даље, обухватала је слив Беле реке и село Луку, даље на планину Сто, онда равођем између притока Дунава и Тимока до планине Црни врх итд. према Параћину (по Д. Пантелићу). Тиме је извршен (већи) број насеља у Кривој Реци потпао под власт Аустрије. Међутим, село Слатина, које лежи на обема странама Борске или Слатинске реке, остала је под турском влашћу. У Слатини је једно време радила споменута комисија за разграничење. Аустријски комесар у комисији пуковник Нојперг датирао је једно своје писмо 13. септембра принцу Евгенију Савојском у Беч наводећи да га пише на турском земљишту у Слатини, у Црној Реци (auf dem türkischen Grund und Boden zu Slatina in den Zernareker Distrikt). Аустрији су припали, поред других села црногорског и књажевачког округа, још и дистрикти (окрузи): кључки, крајински, поречко-речки, мајданпечки, полови-на кривинског и цео ресавски.

На земљописној карти коју је израдио инж. капетан Фридрих вон Епшелвиц (Obschelwitz), члан аустријског дела комисије за разграничење, Бор, на Борској или Слатинској реци, уписан је под именом Borins. Злот (код становништва се чује и Злот), у долини Златске реке (Valja Zlotul) не налази се на тој карти, али је зато уписана Златска река као Златски поток (Zglat Bach); уписано је и Злаче или Злача (Sladsche) с воденицом на томе потоку (реци). Злаче или Злача (Sladsche) је, иначе, назив за најглавнију групу салаша у атару Злота. Кривељ, на брду и на обалама Кривељске реке (која извире у Црном врху), вероватно је постојао у то време, јер се на Епшелвициној карти назива Кривељским брдом (Kriwit Berg) оно брдо на коме се налази део данашњег Кривеља. Биће, дакле, да је то брдо добило назив по месту. Село Лука, на Белој или Лучкој реци, с једном воденицом на њој, јесте најзападније село у Тимочној крајини, на обронцима планине Дели-Јован. На Епшелвициној карти је уписана под именом Luca, испод планине Стола, на једној притоци Равне реке (Rawna Bach). На једној, пак, карти Темишварског Баната је уписана као Lucbe. За тадашња схватања о насељености то је било једно од већих насеља у околини Бора. Метовница, у уској долини Брестовачке реке, на друму Зајечар — Брестовачка Бања, налазила се раније на утоку Брестовачке реке у Црну реку. На споменутој Епшелвициној карти из 1718. године уписана је Метовничка река односно Метовнички поток (Medownitsch Bach) који је, вероватно, добио име по истоименом селу.

Епшелвицина земљописна карта Источне Србије из 1718. године (Детаљ). На карти су означена нека места у Кривој реци и шире. (На карти има грешака: погрешно је уписан кривовишки дистрикт и др.)

Нисмо могли утврдити да ли су постојала и друга села у околини Бора у време закључивања Пожаревачког мира, а која се иначе не спомињу у расположивим изворима. Из пописа пограничних дистриката које је Турска уступила Аустрији, а који је попис саставио гроф Нојперг и послао га у Беч (1718), види се да је у поречко-речком дистрикту постојало тада 15 насеља са 60 становника (кућа?), а без иједног ненасељеног места, док је у кривинском дистрикту постојало 13 насељених и 11 ненасељених места са 53 становника (куће?).

У административно-управном погледу Аустријанци су целу освојену Србију разделили на 15 округа или дистриката (Београд је сам за себе чинио дистрикт), на челу с провизорима (Profos) и њиховим помоћницима или ишпанима (locumtenens), са двојицом нижих чиновника званих иберајтери (Uebereither), с потребним бројем пандура и служитеља. Овде је важно да напоменемо да Аустрија није уредила своју власт по србијанским селима, него је у свој управни систем преузела затечене ниже органе власти — кнежине и села с њиховим самоуправама које су засноване на оби-

чајном праву. Према томе, сваки се дистрикт делио на кнежине на челу са **оборкнезовима** (Ober-Kneesen). Свака кнежина се састојала из 20 до 30 села. Свако село имало је свога сеоског **кнеза** (Unter-Kneesen). У овом тренутку је тешко утврдити којој је кнежини припадао Бор с околином у доба аустријске окупације Србије. Будући да је под једну кнежину падало по 20 до 30 села, није искључено да је тај предео потпадао под хомољског оборкнеза или под оборкнеза кучајског провизората.

Иначе, оборкнезови и кнезови су учествовали у општенародним пословима, који су се углавном сводили на одбрану стечених повластина од аустријског цара Карла VI. У тим пословима су, на пример, учествовали 1735. године Рашко Николић, оборкнез кучајског провизората са свима подручним кнезовима; затим Радолав Гвозденовић, оборкнез хомољски и други.

Почетком септембра 1720. године аустријски цар Карло VI је уредио судство у „**краљевини Србији**“. Провизорима и кнезовима је дато право да пресуђују у мањим стварима (in rebus minoribus) као првостепена судска власт (in prima instantia).

Као погранична област Аустрије према Турској, Србија је имала посебно војно уређење. Раздељена је у 18 војних округа или компанија. Постојала је редовна (регуларна) војска и народна милиција (National Militz) састављена од тзв. хајдука (Heiducken-voelck). Четрнаест компанија је распоређено поред турске границе. Војска у Пожаревцу, Раму и Градишту сачињавала је једну компанију чији је задатак био да чува тамошње шанчеве и да се бори против разбојништава.

Аустријски комесар Нојперг је предложио властима у Бечу да се путеви кроз Србију, па и кроз Црну Реку, обезбеде изградњом посебних мањих утврђења (der Posto). Да би се обезбедио пут који води из Крајине и Кључа на Луку, на планини Стол према Поречкој реци, Мајданпеку и Хомољу, предложено је да се једно такво утврђење изгради у самој Луци, као треће по реду на том путу (Der dritte Posto zu Luca bei dem Stoll), јер је тада, дакле, између Јелашничке реке (где се налазило друго по реду утврђење) и Луке водно пешачки пут из црногорског и бањског дистрикта и других турских дистриката у Крајину и Кључ. У свима тим утврђењима, па и у Луци, требало је поставити поуздане капетане са хајдуцима. Неколико таквих утврђења би потпадало под команду једног главнијег утврђења (Hauptpost) у већем месту. Тако би се под командантом са седиштем у Брзој Паланци налазила утврђења од Брегова, преко Јелашничке реке до Луке (bies nacher Lucka bei dem Stoll).

Поред организовања грађанске и војне власти у окупираној Србији, Аустрија је настојала да уреди и привреду, а све у циљу што бољег искоришћавања природних богатстава. Због тога се она за њих интересовала још у току „бечког“ рата. Аустријски генерал гроф Донат Хајзлер је у том смислу послао 7. фебруара

1689. године један извештај из Дебрецина у Беч. Србија је, по њему, брдовита земља, али је по себи врло плодна. У њој има разних врста жита, вина, ливадског растиња, сточарства, развијене дивљачи, а да се код тврђава Голуџица и Кучајне налазе два бакарна рудника који су у употреби, тј. који се користе (bey denen Schlösseln Gallambos vnd Kuczajna zwey gängige Kupfer Bergwerck). У том погледу имамо одређеније податке после Пожаревачког мира када је Србија потпала под аустријску власт. Према једном попису из 1721. године, услови за привредни живот у дистриктима источне Србије, па, према томе, и у Бору с његовом околином, били су повољни. Највише је, изгледа, било развијено сточарство, затим виноградарство, сејање разних житарица, дувана, пчеларство и воћарство (нарочито гајење шљива). Нешто каснији извори то потврђују непосредно за околину Бора. Свештеник Дамјан Братинковић, који је поповоао (1736) у Луци, Речки и Горњану имао је своју кућу, 6 дана ораће земље, 10 коса ливада, 8 мотика винограда, 4 вола, 1 краву, 3 коња, 4 оваца и 17 свиња. Имао је годишње свега 10 форинти прихода од 20 домова у Луци, 5 домова у Речки и 6 домова у Горњану. Од прихода с тога имања је издржавао попадију, троје мушке деце и једног ожењеног брата с двоје деце, што значи да је с братом живео у задрузи. Владика је давао годишње 12 форинти. Поп Стефан Јовановић је истовремено поповоао у Брестовцу, Чубри и Карбулову. Имао је такође своју кућу, 6 дана ораће земље, 12 коса ливада, 18 мотика винограда, 4 вола, 2 краве, 2 коња, 10 крмака, 5 кошница пчела, 5 јунаца и 3 телета. У његовом делу парохије се налазило 50 кућа. Приходе је имао: за знамење 11½ новаца, за венчање од првобрачног 1 форинта од другобрачног 2 форинта, од трећобрачног 3 форинта, а ако „који прима удовицу момак или удовица ђевицу — 4 форинта“. „Бира је имао: 13 ока вина, 12 ока жита, а од подушја, опела и спровода по 1 грош. Годишњи приход у новцу је износио 32 форинта. Од тога је издржавао себе, попадију, двоје деце, ожењеног брата, нежењеног слугу без плате, једног ђака и једно шестогодишње дете „што за душу храни“. Владика није давао ништа, јер га је опслуживао. Поп Георгије Веселиновић у Сикули, Брестовцу (другом!), Митришу, Шаркамену, Трњави, Шувнику и Поповици имао је свој дом, 5 дана ораће земље, 10 коса ливада, 15 мотика винограда, 4 вола, 4 краве, 4 коња, 100 оваца, 3 свиње, 10 кошница. Од 50 кућа у свом делу парохије је убирао годишње „једва“ 40 форинта. Од прихода је издржавао попадију, 4 своје и 4 братовљеве деце, 1 слугу коме је годишње плаћао 23 форинта и једног ђака. Владика је годишње давао 12 форината.

Главне државне дажбине на имања биле су порез на земљу или земљарину (Grundtaxe; контрибуција) и разни десеси. У почетку аустријске власти у Србији, па према томе и у Бору с околином, јединица за опорезивање је била **сесија** од 30 плугова ораће земље, 6 дана косидбе ливада и 8 коња, односно волова. На сесију се плаћало годишње 24 форинта контрибуције. Од 1724. године

пореска јединица се назива **дом** (Wirth). Порез су скупљали кнезови и кметови. Највећи део прикупљене земљарине (Contributions-quantum) предаван је војној каси, а мањи део је под именом Rbothgeld предаван каси Дворске коморе. Пошто Аустрија није успоставила феудално уређење у Србији, то су сви десети и сви закупи (аренде) — које су, иначе узимали феудалци-припадници држави као феудалцу! Држава их је убирала преко споменуте Дворске коморе, тада највише установе за финансијске послове. Коморске дације су убирали коморски чиновници, а састојале су се од десетка у стоци, живини, плодовима и другом. Сви су плаћани у новцу, сем десетка у житу, који је плаћан у натури; затим, од превоза водом, од разних трошарина (солт итд.).

Свештенство српске цркве под аустријском окупацијом је било ослобођено плаћања дажбина на основу привилегија које је Аустрија проширила и на освојену Србију; затим, од укидавања војске и од десетка, па је то случај и с тројицом споменutih свештеника. То ослобођење су уживали и свештеникови укућани, махом ожењена и нежењена браћа која су с њим живела у **задрузи**. Али пошто је такво стање слабило фискалну снагу Аустрије, догађало се да је власт забрањивала задружни живот, односно захтевала је да укућани плаћају дажбине. Отуда се, на пример, за свештеника Дејана Братинковића каже да је „от порције и квартира сама његова глава мирна, а брат његов носит тегобу као и други паор.“ То, међутим, није случај с братом попа Стефана Јовановића за кога се каже: „Поред себе мирна имат једнога брата и слугу“.

О просветним и културним приликама у Бору и његовој околини за аустријске окупације од 1718. до 1739. године такође је тешко добити потпунију и праву слику. Ако се као мерило узме интелектуално стање сеоског свештенства — о чему једино располажемо подацима — онда та слика изгледа овако: основу образовања су чинили читање, писање и појање. То се није учило у школама, којих у Бору и околини није било, него код појединих свештеника и у два манастира — Блацком и Букову. Свештеник Дамјан Братинковић, родом из Неготина, који је опслуживао Луку и друга места, учио је код сикулског (цикулског) попа Георгија Веселиновића. Братинковић је, по тадашњем обичају, имао свога духовника Русина Михаила у Блацком манастиру, код Неготина. Богослужење је држао недељом и празником у Сикули, иако у својој парохији није имао цркве. Није знао седам црквених тајни, али је декалог знао. Од књига је имао: требник, полуустав, псалтир, часловац и десетословље (декалог). Поп Стефан Јовановић, родом из Чубре, учио се књизи у Блатском и Буковском манастиру. Литургију је служио недељом и празником. Свете тајне је знао. Од књига је имао: Свето писмо, катавасију, часловац, полуустав, молитвеник, октоих московски и литургију московску, што упућује на могући рускословенски утицај и на овом подручју. Поред ширења тога утицаја путем руских књига, тај утицај је вршен и преко Руса и Русина духовника. Тако, на пример, поп Георгије Веселиновић,

родом из Неготина, изјавио је средином марта 1736. године да му је духовник неки „Русњак Васијан“. Поп Георгије је служио литургију о празницима, правила црквена је „обдржавао“ код своје куће, протокол није имао. Знао је седам светих тајни и декалог. Од књига је имао: полуустав, молитвеник, часловац, песни триод, пентикостар, саборник, октоих и псалтир московски. Свештеници Јовановић и Веселиновић су држали у својој домицилу по једног ђака које су учили писмености; међутим, своје парохијане нису учили писмености. У селу Маријани (Маријање) био је око 1735. године свештеник неки Михаило, син маријанског попа Радосава. Михаило „родил се у Црној Реци, близ Видина, воспитанијем же из Маријање, учио се књиги у својој отци у Маријани“.

Бор са својом околином је остао под аустријском влашћу до новог, трећег рата између Аустрије и Турске 1737—1739. године. Тада је ратом у Србији командовао херцог Лотариншки уз помоћ неколико фелдмаршала међу којима се налазио и генерал-фелдмаршал Фридрих Хајрих гроф од Секедорфа.

Известан број устаника Срба и Арбанаса Климената пристао је уз аустријску војску под вођством пећког патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабанде и кренуо је на Нови Пазар. Међутим, аустријска војска се после пораза код Бањалуке, у Босни (4. августа) повукла у западну Србију, па се стога и аустријска војска која је оперисала дотле у Србији, почела повлачити, па је између осталих места напустила и Нови Пазар куда се упутио патријарх Арсеније IV са 3000 својих брђана. Због аустријског повлачења повукао се и патријарх Арсеније IV с устаницима. С устаницима и бегунцима из Метохије и Колашина се повукао у Црну Реку. Споменути генерал-фелдмаршал Секедорф је свима овим бегунцима издао заштитно писмо (салвагвардију) којим је забрањено аустријским властима и војсци да их приморавају на укидавање трупа, да их обавезује на плаћање било каквих дажбина, да им силом отимају стипу и крупну марву и било шта друго. Не зна се поуздано колико је тих бегунаца Метохијаца и Колашинаца остало у Црној Реци, а колико их је побегло с патријархом Арсенијем IV према Београду и даље, преко Саве у Срем.

Судбину овога рата одлучно је пораз аустријске војске код Гроцке јула 1739. године. Ускоро после пораза отпочели су мировни преговори између Аустрије и Турске, који су завршени Београдским миром 18. септембра исте године. Сходно одредбама тога уговора, Аустрија је вратила Турској целу Србију, коју је држала под својом влашћу више од двадесет година. Тако су реке Сава и Дунав поново постале гранична линија између обеју тих држава све до пред крај 18. века.

Крајем 18. века дошло је до четвртог и уједно до последњег рата између Аустрије и Турске, у коме је добрим делом учествовао и српски народ на страни Аустрије. Аустрија је 1781. године склопила савез с Русијом за деобу Турске, те се почела припремати за рат. Њеним ратним планом је предвиђено освајање Србије и Влаш-

ке од Турске. Да би у томе успела, Аустрија је морала завладати Дунавом који својом великом кривinom (од Д. Милановца до Радујевца) обухвата Кључ и Крајину.

Ухођење Србије пред рат у циљу прикупљања података било је једна од припрема за предстојећи рат. Аустрија је настојала да прибави што више обавештења о Србији — о њеним путевима, градовима, о броју становништва и кућа, о утврђењима и слично.

Аустријски генералштабни мајор Турати из Панчева уходи је и извиђао Србију, укључујући и Криву Реку, 1783. године. Између осталог, он је описао и један пут који је водио из Орешковине преко Масне, Црнајке, Горњана и Бучја (Butschu), у подножју Хајдучког Стола, које је тада бројало око 30 српских и влашких кућа. Од Бучја је даље прошао Белу Реку су око 50 влашких кућа, из Рготину (Hergotin) са око 60 српских кућа и Вражогрица (Wratzogernitza) са око 50 српских кућа. Један други извиђач, аустријски заставник Франц Ксавер Покорни, такође је имао задатак да извиди источну Србију. Он је 18. августа 1784. године прошао кроз Луку на своме путовању од Кладова преко Мироча, долине Поречке реке, па преко планине Стола у манастир Раваницу. За Луку (das Dorf Luke) наводи да има 25 хришћанских кућа и да се до ње стиже од Неготина преко Сикола (4½ сата), одатле до Луке је удаљеност 3½ сата, а од Луке до Сухог Дола 11 сати итд. Лука је, пише Покорни, смештена у равници на потоку Бела река. Јахачка путања води од Луке до Горњачке реке. Пут кроз шуму доста је непролазан за јахаче због многих попадалих стабала. Иначе, Горњачка река, поред које пролази пут, може се прећи без моста у свако доба. Затим, описује пролазне и непролазне падине и стрмине планине Стола, па даље према билу Врата (Vrata; пролаз код села Горњана). Иначе, Лука је још убележена на земљописној карти Крајине коју је израдио пуковник Шпехт (Specht) 1790. године.

Становништво источне Србије, укључујући и Бор с околином, учествовало је у четвртом аустро-турском рату 1788—1791. године на страни Аустрије. Добровољци су организовани у три добровољачка одреда или тзв. фрајкора — Михаљевићев фрајкор, фрајкор Брановачког и Марјанов фрајкор.

Фрајкор Марјана Јовановића, родом из Хомоља, бројао је око 700 људи. Међу њима их је било из Луке, из Метовнице и других села Црне Реке (Кривог Вира, Лубнице, Рготине, Триваца). У фрајкору Брановачког се, поред добровољаца из Слатине, налазе и добровољци из још 18 села и вароши Крајине (Сикола, Трњана, Масне, Вратне и др.). Марјанов фрајкор је у току тога рата оперисао против Турака у Хомољу, на Ресави, Морави и Тимоку.

Према изучавањима Д. Пантелића, у Крајини се већ током маја 1788. године појавила чета од стотинак добровољаца под командом будућбаше Стојадина Дуњића. Дуњић је стојао у вези с аустријским капетаном Адамом Маовцем, командантом аустријске посаде у Ветеранијевој пећини, на левој обали Дунава. Дуњић се са својим добровољцима сукобљавао с Турцима из Видина. Један

од тих сукоба се догодио 10. маја 1788. године између Луке и Горњана, код била Врата. Дуњић је безуспешно покушао да заустави наступање Турака.

Иначе, српски фрајкор Марјана Јовановића отпочеће живље са својим акцијама против Турака тек после истека примирја између зараћених страна, које је, иначе, трајало од новембра 1788. до средине јуна 1789. године. Марјанов фрајкор је најпре суделовао у борбама у Крајини, потукао је Турке код места Лиле, а 7. септембра 1789. године са свештеником Ендерићем је потукао пожаревачке и смедеревске Турке на ушћу Мораве. Ускоро после тога Марјанов фрајкор одлази у Крајину и Црну Реку са задатком да очисти Црну Реку — (вероватно онај део који се граничио с Крајином) од Турака, а затим да одатле спречава њихово повлачење споредним путевима у долину Поречке реке, а одатле ка Адакалу*.

Крајем новембра 1789. године граница аустријских освојења у Крајини је ишла Дунавом до ушћа Тимока, па уз Тимок до села Триваца, одатле на планину Сто, да је даље — према Д. Пантелићу — обухватала Поречку Реку с Поречом. Том облашћу је командовао аустријски потпуковник Липтај у Кладову. Под његовом су се командом налазили Марјанов фрајкор и фрајкор Брановачког који је одржавао кордан преко Салаша и Кривеља.

И поред извесних успеха према Турцима, Аустрија је радила на склапању примирја преко бившег београдског дефтердара Ахмед-ефендије, који се налазио у Земуну као талац. Он је заједно с једним аустријским официром преносио писма фелдмаршала Лаудона с ераскеру Јусуф-пашу у Кладово. У повратку из Кладова путовао је преко Кривеља и Хомоља у Београд.

У следећој, 1790. години, долазило је до покрета трупа обеју зараћених страна, упркос настојањима да се дође до мира, или бар до примирја. Средином јануара те године Марјанов фрајкор се сукобио с Турцима у Црној Реци, којом приликом је заробио једног пашу са пет Турака. Према Драг. М. Павловићу, Марјан је одликован због своје храбрости. Цар га је, на предлог главнокомандујућег, Лаудона, произвео за поручника (6. априла) и наградио га златном медаљом, јер је Марјан, према сведочанству аустријског генерала Вечеја, био увек у Крајини и Црној Реци (in der servischen Krajina und Czerna Reka) на најистакнутијим и најважнијим положајима. Кратко време после тога, 4. маја, искипили су се у Неготину кнезови, свештеници и калуђери из Крајине, Кључа и пограничних села Црне Реке ради полагања заклетве верности новом аустријском цару Леополду II, а по наређењу фелдмаршала принца Кобурга, команданта аустријских трупа у Влашкој.

После одласка генерала Вечеја из Србије с војском на леву обалу Дунава, у Крајини је остао одред аустријске војске под командом пуковника Немеша. Под његову команду је потпао Марјанов фрајкор. Оба српска фрајкора, Марјанов и Брановачког, под командом аустријског мајора Ракићевића, сукобила су се с групом Турака коју је предводио неки Ђоса Мустафа, а која се, иначе, на-

лазила у Луки. До сукоба и пораза Турака дошло је више Глоговичког кланца. Турци су имали много рањених и 83 мртва. Њоса Мустафа се повукао с тридесетак коњаника код Бучја.

Пошто се Аустрија обавезала Рајхенбершком конвенцијом с Пруском (27. јула 1790) да ће Турској вратити све што је од ње освојила током рата, 19. септембра 1790. године постигнуто је примирје између Аустрије и Турске, а следеће године и мир у Свиштову.

У току овога рата долазило је до кретања становништва из једне области у другу, а долазило је и до месних селидбених струјања, све као последица ратних догађаја и планске политике Аустрије за насељавање Војне Границе. Када је аустријски генерал Вечеј прешао с војском на леву обалу Дунава, изјутра 26. јула 1790. године, за њим је нагриуло преко Дунава више од 6000 становника Крајине. Известан број становника је остао у Крајини, али је из насеља побегао у шуме из страха од турске освете. Аустријски двор је желео да такво стање искористи ради насељавања Војне Границе. Гроф Балаша, председник Илирске дворске канцеларије разговарао је о томе у Бечу са Стефаном Јовановићем, архимандритом манастира Трноше, и с Данилом Алексијевићем, оборкиезом крајинским. Њих двојица су предлагали да се одреди једна мешовита комисија за исељавање, али је гроф Балаша то одбио.

Према етнологским проучавањима, долазило је до краја 18. века и до месног померања становништва. Маринко Станојевић сматра да Бучје, испод кршевите планине Стола, потиче као насеље с краја тога века. Ту, вероватно, треба подразумевати и Топлу, заселак Бучја. Иначе, Станојевић подвлачи, да су још жива предања о насељавању Тимочана у Црну Реку и да у Бучју има родова из Црне Реке. Из Кривеља се доселило у Дубочане (Неготинска крајина и Кључ), пре 19. века, неколико родова (Бивољани, Бурелешти, Јоновичи, Миловани, Новаковићи, Предоњи и Унгурјани). Соколани из Метовнице су се доселили у Плавну до краја 18. века. Аврамовићи су пореклом из Метовнице, па су се најпре одселили у Плавну, а онда у 19. веку у Дупљане. Из Метовнице су, према К. Јовановићу, и Новицешти у Плавни. Нешто становништва се одселило из Танде до 19. века у Малу Јасиковицу, из Доње Беле Реке у Неготинску крајину и Кључ. Драг. К. Јовановић уопштено наводи, говорећи о исељавању из Црне Реке 1690. године, да „има и таквих који су за времена позијних ратова Аустријанаца са Турцима у Аустрију из Црне Реке одселили“.

Свиштовским миром је било забрањено јаничарима да се врате у београдски пашалук. Они су се иначе у њему раније намножили и над народом су вршили разноврсна насиља, захватили су селачке земље и постајали њени власници (читлуксахибје). Јаничари, истерани из београдског пашалука, окупили су се око Османа Пазван-Оглуа, који се одметнуо од султана Селима III. Пазван-Оглу је био велики противник султанових рефорама којима је био циљ уништење јаничара и завођење редовне војске. Осман Пазван-Оглу

је за време свога господарења видинским пашалуком држао чврсто, поред других делова пашалука, и Бор с његовом околином.

Према проучавањима Драгољуба К. Јовановића вршеним у другој половини прошлог века, владавина Османа Пазван-Оглуа је била лепо примљена у народу, јер је он умео да га придобије за себе, пошто је плаћао све што год је од њега узимао. Он је, чак, заслужан што се у Црној Реци распрострла свилоручна врста оваца, коју је иначе добављао из Азије (то је познати кривовирски сој оваца). У крају од Звездана до Ртња Пазван-Оглу је гајио неколико хиљада ситне стоке и рогате марве.

Тако, док су се Срби у београдском пашалуку нашли на страни законите турске власти, Бор с околином и осталим деловима тадашњег видинског пашалука се нашао на страни одметника. Међу крџалијама Османа Пазван-Оглуа било је, поред муслимана, и православног становништва из Црне Реке, као, на пример: поп Радосав из Планинице, Милосав Ђорђевић из Ласова, неки Ивко из Кривога Вира, Здравко Марковић-Живуловац из Рготиње, неки Петко из Николичева, Јонча из Сумраковца и неки Дулкан из Бора, кога „помињу као великог јунака, који се у свима борбама одликовао“. Драгољуб К. Јовановић даље бележи да су Осман Пазван-Оглуа и његову владавину „стари људи са задовољством помињали дуго и дуго“. Пошто је, пише даље Јовановић, Осман Пазван-Оглу овладао Крајином и Црном Реком, хтео је да припоји себи и Књажевчане, који су, слично Србима у београдском пашалуку, остали верни законитој турској власти. Међутим, Књажевчани су пазили да неко не пређе из Крајине или Црне Реке у књажевачки округ. „Да не би когод са стране дошао и бунио Књажевчане између Црне Реке и књажевачког округа, Турци поставе честе страже. Над свим стражама одреде за буљугбашу неког Радојка Михаиловића из Новог Хана, који је са 40 пандура крстарио на све стране. Крстарећи једном наиђе Радојко на неке Црноречане, који су дошли били да бује Књажевчане. Радојко их позове на предају, али кад се они одупру и, на тај начин, дође и до боја, којом приликом један од Црноречана буде лако рањен и побегне, а другога ухвати и погубе. Од Радојкових момака, у тој борби је погинуо неки Узун Јован барјактар, који је у том времену био чувен са јунаштва.“

Што се тиче кретања становништва у то бурно време пред српску револуцију (1791—1804), Маринко Станојевић, на основу својих истраживања и на основу резултата Мих. Ј. Миладиновића пише да је дошло до селидбених струјања „из лоба Пазван-Оглуа, особито из првог устанка“. Становништво се селило из Крајине и Црне Реке у Пожаревачку Мораву. Најјача је била тимочко-браничевска струја која је носила становништво из Шарбановца (2 рода са 11 кућа), Злота (4 рода са 62 куће), Оштреља (1 род са 12 кућа), Метовнице (1 род са 1 кућом) и Слатине (4 рода са 51 кућом) у пожаревачку (ранију браничевску) област односно Пожаревачку Мораву. Мих. Ј. Миладиновић сматра да је тимочка

грана тимочко-браничевске селидне струје била најјача и да је собом односила у Пожаревачку Мораву и влашке породице из Слатине (3 рода са 24 куће), Лукова (2 рода са 12 кућа), Бучја (1 род са 5 кућа), Кривеља (1 род са 5 кућа), Брестовца (1 род са 8 кућа), Оштрељ (1 род са 7 кућа), Шарбановца (3 рода са 29 кућа) и Злота (5 родова са 43 куће). Према Љуб. Јовановићу, у области Млаве су бројно најзаступљенији досељеници из Црне Реке (19,68%) и Крајине (19,20%). Из Црне Реке (не зна се место) има 56 породица, из Злота 20, из Брестовца 8, из Шарбановца 3, из Кривеља 3, из Лукова 3, из Слатине 2, из Оштреља 1, Гамзиграда 2 итд.

На основу свега изложеног може се закључити да је Бор са својом околином у време од 1683. до 1804. године у политичком погледу потпадао под турску и, краће време, под аустријску власт. У војностратегичком погледу то је била пролазна област од значаја као маневарски простор зараћених страна — Турске и Аустрије и као подручје значајно због тога што је преко њега успостављана веза између обеју обала Дунава — између Србије с једне, и Баниата, Влашке и Ердеља, с друге стране. Власт у седишту видинског пашалука Видину могла је увек, због своје близине, лако надирати то подручје и држати га чврсто у својим рукама. Због тога овде нема великих устанака и буна, али има много добровољаца и сукоба са Турцима, нарочито за последњег аустро-турског рата. Тек ће за време српске револуције односно од времена Хајдук-Велка доћи до крупнијих промена. Према није било великих буна и устанака, ипак је било прилично бројног кретања становништва из једне области у другу, и из једног места у друго, особито за аустро-турских ратова у 17. и 18. веку. Иначе, и Турска и Аустрија имале су великог интереса да владају и овим делом Србије и због прилично развијене привреде у тој области богатој шумом, рудама и плодним ораницама. У просветном и културном погледу Бор са својом околином је делио судбину читавог нашег народа под страном влашћу. Све се сводило на савлађивање основне писмености, која је стицана у два манастира — Блатском и Буковском и код писменијих парохијских свештеника. Извесно је да је и овај крај, слично осталом подручју београдске митрополије под коју је спадао, претрпео извесан рускословенски утицај посредством богослужбених књига доношених из Русије и посредством руских и русинских духовника и учитеља.

ОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Бор и његова околина у време првог устанка (1804—1813)

У црнооречком крају, коме је и Бор припадао, почетак првог устанка се једва осетио. Једна чета хајдука је 1804. године прешла из Шумадије и на ову територију, али већих акција за подизање устанка или за окупљање присталица устанка није било. Утицај устанка се осетио тек 1805. године, када је и овде дошло до организоване борбе на челу с Милисавом Борђевићем, црнооречким кнезом, родом из Ласова, затим Радисавом Јовановићем, попом из Планинице, и Ивком из Кривога Вира, који су успели да повуку на устанак сељаке из двадесетак околних села. Борба је почела нападом на субашу код Илина испод Ртња, уз обостране губитке. Устаници су се спремали да нападну и на Зајечар, али је Пазван-Оглу својом војском спречио тај напад, а учесницима обећао амнестију.

Када је Пазван-Оглу својевремено водио борбу против централне турске власти, која је хтела да га казни због његовог одметништва, међу његовим људима се истакао извесни крдалија Дулкак, родом из Бора.

Када је устанак у 1806. години ушао у своју трећу фазу, у фазу борбе не само против турских власти већ и за истеривање Турака из Србије уопште, српска устаничка војска је усмерила своју офанзиву и у правцу северноисточне Србије и тако проширила устанак и ван граница београдског пашалука. Тада је Миленко Стојковић ударио на Пореч и заузео га, затим кренуо у Крајину и заузео Неготин, али само привремено, повукавши се убрзо пред надиром војске Пазван-Оглуа. Пазван-Оглу, тада већ видински паша, послао је у овој противофанзиви своје јединице све до Бање (Сокола), где су претрпеле пораз. На челу устаничких јединица налазио се црнооречки кнез Милисав Борђевић. Затим, је Пазван-Оглу послао турску војску на Пореч, али се њен поход завршио неуспехом; победиле су устаничке чете под вођством Миленка Стојковића, после чега су наставиле победоносни поход ка Крајини и Тимоку и ода-

тле држале лево крило у борбама око Делиграда. Пред јесен сва устаничка војска се прикупила око Београда.

Избијање руско-турског рата у децембру 1806. године утицало је на Србе у овим крајевима да предузму нове ратне припреме, које су појачане и после смрти Пазван-Оглуа у фебруару 1807. године. После ослобођења Београда и Шапца било је могуће концентрисати снаге ка северноисточном делу Србије и рачунати на садејство руске војске, која се била спустила у Влашку. У ове делове Србије вратили су се и њихови устаници — из Крајине, Тимока и Црне Реке, који су са Хајдук-Вељком Петровићем, кнезом Милисавом Ђорђевићем и попом Радисавом Јовановићем учествовали у борбама око Београда. Миленко Стојковић је из Пореча прешао у Крајину, и у пролеће 1807. дошло је до сукоба између Хајдук-Вељкових чета и војске Осман-аге у Подгорцу. Пошто је Осман-ага претрпео пораз и повукао се према Зајечару, устаници су проширили своје акције и власт на остале области видинске и гургусовачке нахије. Видински Турци су интервенисали, али су били поражени код Врбовца. Настављајући гоњење Турака у гургусовачкој и бањској нахији, устаници су под вођством Хајдук-Вељка покренули у овом крају устанак и заузели Бању и Сврањг. Тада није освојен Гургусовац (Књажевац). Кнез Милисав Ђорђевић и поп Радисав Јовановић су ратујући на другој страни безуспешно покушавали да заузму Зајечар. Они су притекли у помоћ Миленку Стојковићу, који је водио борбу за заузимање Неготина. Он се утврдио код Штубика, међутим, видински Турци су ометали спајање његове војске с руским трупама. Ипак су устаничке чете разбиле турски обруч и успоставиле садејство с руском војском. Пошто су претрпели пораз код Малајнице (19. јуна 1807. године), видински Турци су били присиљени да се повуку преко Тимока. Задржали су само неколико мањих насеља на Дунаву. Одмах по одласку Турака устаници су свуда успоставили српску власт. Хајдук Вељко је постављен за војводу бањске нахије, кнез Милисав Ђорђевић је остао у Црној Реци, а Миша Карапанџић у Крајини. После ових великих успеха у лето 1807. године, наступио је период мира, у коме су вођени преговори између Русије и Турске.

Борбе су настављене у пролеће 1809. године. Српска војска је тада бројала око 50 000 људи, али се није могла одупрети турском противнападу. Турци су поново заузели своје раније државине у Тимочкој крајини рушећи све пред собом. Ратна срећа се поново осмехнула устаницима 1810. године кад су Турци доживљавали неуспехе у рату с Русима, па је садејством српских и руских снага ово подручје Тимочке крајине опет ослобођено. У новоуспостављеној српској власти Хајдук Вељко је једно време био по страни због неких оптужби које су га теретиле, али је 1811. године поново постављен за крајинског војводу на место преминулог Мише Карапанџића. Кнез Милисав Ђорђевић је 1810. године био старешина приоречке, бањске, сврљанске и пиротске нахије, а 1811. године је у за-

јечарској и вражогричкој нахији, које су настале поделом приоречке, постављен један од Хајдук-Вељкових сарадника Петар Цода.

Руско-турски рат завршен је Букурешким мировним уговором 1812. године. Тачка VIII тог уговора односила се и на Србију, а повластице које су Турци били спремни да признају тичале су се и Тимочке крајине. Одредбама овога уговора Србима нису потврђена права која су они стекли током устанка, већ су им, напротив, била сужена, што је изазвало велико незадовољство у устаничким редовима. Срби нису били спремни да пристану на одговарајуће одредбе, а пошто су Турци на томе insistирали, било је јасно да ће првом приликом покушати да их силом наметну. Упркос настојањима Русије да их спрече, Турци су кренули на Србију 1813. године. Предвиђајући тешке борбе, Карађорђе је наредио да се велики део иборачког становништва повуче из пограничних нахија ка централном делу земље. Турци су после продора код Вратарнице 1813. године наишли на опустели крај. Редом су падали Неготин, када је страдао и Хајдук Вељко, Делиград и друга места у Србији. Синхронизован турски напад довео је до потпуног војничког пораза устаника. Старешине и виђенији људи склањали су се из земље, бежећи махом у Срем. Турска власт је обновљена каква је била пре 1804. године, а све што није припадало београдском пашалуку, сада је поново одвојено и враћено ранијим пашалучима. Тако су Тимочка крајина, Црна Река, Гургусовац и Бања поново враћени видинском пашалуку.

Присаједињење Србији 1833. године

После присаједињења својим ранијим матичним областима пашалука, поједини крајеви источне Србије доживели су опет низ промена како у административно-управном тако и привредном погледу. То је трајало све до 1833. године. Веза с осталим деловима београдског пашалука била је после 1813. године прекинута; целокупан њихов живот био је у потпуности везан за турске нахијске центре. Понекад су поједине установе и власти наново увођене. Повраћене су и све дажбине које су устанком укинуте. Сељаци из тзв. вражогричке капетаније као и осталих области Црне Реке, Тимока и Крајине, повремено су одлазили као кулчари на турска утврђења у Велики Извор и Вражогрицац, или на друге војне објекте који су се градили на правцу према Видину. Становништво, погођено овим дажбинама и другим мерама које су га исцрпљивале и у економском и у националном погледу, нашло се у тешком положају.

Док су 1804. године устанком били заталасани скоро сви делови Србије, 1815. године главни догађаји су везани само за подручје београдског пашалука, тако да одједи другог устанка нису допрли до Црне Реке и Тимочке крајине. Међутим, у годинама 1828. и 1829. било је његових одјека и у овим крајевима, и период од тих година до 1832—1833. може се сматрати посебном етапом у борби за ос-

лобођење источне Србије, када је турска власт већ била начета припремама за устанак народа ових крајева. Пролазак руско-турске комисије за разграничење 1830. и 1831. године ојачао је народно поуздање у ослободилачки покрет и увеколико ојачао и везу са Србијом и кнезом Милошем. Томе је допринео и успешан ток устанка у суседним областима — крушевачкој, параћинској, ражањској, александрачкој, што се нарочито осетило 1833. године. Појачани притисак коме је био изложен народ црногорске и бањске нахије кад су од њега сакупљане дажбине, повећавали су његово незадовољство и отпор. Томе треба додати и агитацију кнеза Милоша, који је сматрао да и спољнополитички тренутак, кад је Турска била ангажована у догађајима у Египту, иде Србима на руку. Незадовољство народа које се стално повећавало прерасло је у отворену побуну, која је избила у сврљишком, гургусовачком, бањском и црногорском крају. Међу људима који су се истакли у овој побуни био је Милош Симић Бата, који је финансирао устанике набављајући уз своје трговачке послове и оружје и муницију и директно сарађујући с кнезом Милошем. Милош Симић је био зет познатог проте из Планинице, учесника првог устанка, али се о њему у историографији до данас много не зна, јер му се убрзо после успешног устанка губи траг. Много више се зна о акцијама и садејству савезника кнеза Милоша у црногорској нахији, међу којима посебно о Милети Карабашевићу, сеоском трговцу из Кривога Вира, Станиславу Јовановићу, ћурчији из Планинице, затим црногорском оборкнезу Сими Николићу из Зајечара, кнезу Станоју Марковићу из Рготине и његовом синовцу Јеремији Здравковићу, сеоском трговцу. Осим ових, у устанку су учествовали и поп Живан Свиленовић из Вражогрица, Маринко Станковић из Планинице, Здравко Марковић, брат Станоја Марковића из Рготине, Тоша Ђорђевић, бимбаша из Заглавка и други. Из Злата је учествовао у устанку поп Ђорђе Георгијевић.

Још на почетку устанка, у нападу Турака на ненаоружане побуњенике код Великог Извора било је преко двадесет рањених и погинулих сељака из Злата, Брестовца, Шарбановца и Оштреља.

Ова широка акција завршена је првих дана маја 1833. године увођењем нове српске власти. Пошто је и у правном погледу било проглашено присаједињење шест нахија посебним хатишерифом, који је био у ствари додаток хатишерифу из 1830. године, уведено је међу првим мерама и судство образовањем зајечарског магистрата. Већ 4. маја 1833. године за старешине црногорске нахије изабрани су Сима Николајевић из Зајечара, Стојан Марковић из Рготине, Јеремија Здравковић из Рготине, Милета Карабашевић из Кривога Вира. Судство је формално основано у јесен 1833. одлуком од 10. октобра. Повереник кнеза Милоша за источну Србију био је Милета Радојковић, који је кнеза обавештавао о свим етапама сређивања административно-финансијских послова. Извештавао га је о разрезавању дажбина, о прикупљању масла и оваца на име дажбина које треба испоручити Турцима према „дулумским тефтер-

ма“. После укидања спахијског система осетио се знатан напредак у целокупној привреди источне Србије, па и Бора с околним.

Још неколико наредних година радило се на организацији власти, подели овог краја на велика сердарства, а у њиховом оквиру на округе: крајински, кључки, црногорски, гургусовачки и рамски. Хитно се пришло изградњи комуникација, уређивању села, организовању градског живота, пре свега у области привреде и финансија, регулисању санитарске и ветеринарске службе, што је све у осталим крајевима Србије већ раније урађено.

Привредни живот у 19. веку

Кнез Милош је од 1833. па даље лично учествовао у сређивању прилика у овим присаједињеним областима. Долазио је у непосредну близину Бора, у Брестовац, где је већ одраније био познат извор лековите воде, „илица“, како су га видински Турци називали. На заузимање личног лекара кнеза Милоша др Куниберта, послат је узорак ове воде у Беч на стручну анализу. Лековитост брестовачке воде, која је касније названа бања, потврдио је и рударски стручњак саски барон Хердер, који је 1835. године, на позив кнеза Милоша, дошао у Брестовац и вршио рударске проспекције терена у Србији. Хердер је брестовачки извор упоређивао с познатим Хајштајским топлицама у Швајцарској и сличним изворима у Тироли и препоручивао да се уреди као бања и да се у њој организује стручно лечење.

О посети кнеза Милоша уклесана је белешка у једној стени која се касније сурвала у реку. Та кнежева посета је била забележена и у протоколу зајечарског суда, али је тај запис касније изгубљен. Међу посетиоцима бање у то време запажене су и друге угледне личности, као на пример видински везир Хусеин-паша, француски геолог и путописац Ами Буе и низ домаћих великодостојника, кнежевих пријатеља и сарадника.

Изградња бање почела је 1837. године. Међу првим зградама подигнут је „кнежев конак“ или „кнежев двор“, у коме су одседали кнез Милош и кнегиња Љубица. У том конаку је касније становао комесар бање. Преко реке је била подигнута зграда за смештај гостију, а северно од ње су биле помоћне зграде.

Изградња бање је настављена и под Александром Карађорђевићем подизањем неколиких стамбених зграда 1856. године. Између осталих, ту је била и задужбина Стојана Петровића за смештај 35—40 сиромашних људи. Број посетилаца бање се кретао око неколико десетина, а пред крај 19. века достигао је неколико стотина. Тада је већ радио и бањски лекар.

Рударско путовање барона Хердера било је веома значајно и с обзиром на сам Бор и његову непосредну околину, иако баронова запажања нису непосредно довели до открића руда, посебно лежишта бакра. Хердер је прошао кроз Бор 24. новембра 1835. године

Брестовачка Бања — Старо турско купатило

Брестовачка Бања — коначк кнеза Милоша

Барон Хердер (Музеј у Бохуму — СР Немачка)

на путу од Бучја за Брестовачку Бању, па је прелазећи Црну Реку, на основу узорка које су му донели руднички стручњак Целер, бучјански кмет и Стефан Радичевић, констатовано да се ту наставља мајданпечки бакарни и гвоздени појас односно појас андезита. Он је, дакле, запазио борску зону оруђења. Путници — истраживачи који су после Хердера пролазили овим путем, међу њима српски

рударски инжењери Ђорђе Бранковић, Стеван Павловић, Василије Божић и аустријски стручњак Карл Хејровски (1847. године), нису спомињали постојање руда. Тек после више деценија истраживања су потврдили Хердерову констатацију.

Сељаци су испирали златоносни песак из Тимока, Јасике, Црне реке и Поречке реке и пре, а нарочито после ослобођења источне Србије.

Једна од запажених активности у овом крају после његовог ослобођења од Турака, па и доцније, била је изградња мреже комуникација, која је овај крај требало да повеже с осталим деловима земље. Захваљујући инжењерима барону Гордову и Францу Јанкеу, путеви су крчени и грађени по стручним критеријумима, а исто тако се радило и на регулацији села и градова. Године 1836. и 1837. изграђен је друм од Брзе Паланке до Мајданпека, на коме су радили и кулчари из вражогричког среза. Затим су грађани и поправљали пут од Алексинца до Сакобање, од Гургусовца до Зајчара и од Жагубице до Крепољина.

Године 1834. дошли су у Брестовац и Брестовачку Бању кнез Милош и кнегиња Љубица.

У наредби о „ушравању“ села изричито се помињу Триовац, Брестовац и Кривељ већ у јесен 1838. године.

Црна Река, гургусовачка, бањска и сврљанска нахија одликовале су се развијеним сточарством још док су биле у саставу видинског пашалука. Нарочито је било развијено гајење оваца, и то бољих врста, познатих као кривовирске овце. Још је у мају 1833. године кнез Милета Радојковић послао кнезу Милошу 55 оваца с јагањцима. У пропратном писму кнезу нагласио је да су ове овце добре „за припатак и домазлук“. Иначе, кнез Милош је своју стоку слао на чување и испашу и у ове крајеве.

Поред сточарства, било је развијено и гајење пшенице. Миша Анастасијевић је у више махова у овим крајевим набављао велике количине пшенице за извоз доњим Дунавом: 1833. године испоручио је Русима у Влашкој 16 милиона ока пшенице (око 20 000 тона). Захваљујући његовој организацији трговине сољу, ови крајеви су се редовно снабдевали сољу.

Трговина стоком је била веома развијена, и Турци су и раније, па и касније, од ње имали користи наплаћујући дозволе за трговање, у почетку 1 до 1,5 грош од сељака, а касније по 1 грош, према ферману. Сем тога, дажбине су узимане на кошнице, на свиње и на све остало, као и у другим крајевима земље док су били под турском влашћу, а и после њиховог ослобођења.

„Чибук“ на ситну стоку остао је на снази све до 1840. године, а износио је по 4 паре на овцу, козу или од једног тора. После 1834. године „чибук“ је сакупљан под именом „попаша“. У вражогричкој капетанији пописано је 1834. године 74 236 комада оваца и коза, 1718 торова, а приход је износио 3791 грош.

Трговина ситном стоком имала је у црноречкој капетанији сезонски карактер, али су је одатле извозили трговци који су долазили из Видина, Румелије, па чак и из Босне.

После ослобођења источне Србије, када су укинута феудални односи и турско власништво на земљу и продавана турска имања, један од главних купаца био је сам кнез Милош. За његов су рачун куповане турске воденице и ливаде, закупљиван риболов на Дунаву. Позната турска воденица у Вражогрицу откупљена је за 7000 гроша. Ујам од мељаве износио је 20 до 30 пара по оки пшенице, а 20 до 25 пара по оки кукуруза и 10 пара по оки крупника. У пролеће 1835. године кнез Милош је препродао ову воденицу сељацима. У Великом Извору и Звездану такође је откупио по једну воденицу, и оне су му само у Ђурђевском полутоњу 1835. године довеле по 47 650 ока жита као ујам. У 1836. години кнез Милош је у новцу примио од ових воденица 5192 гроша, поред 40 000 ока пшенице и 27 000 ока кукуруза. У 1837. години на име прихода од сена из села Вражогрица кнез је примио чистих 370 гроша.

Пошто су ови крајеви били богати и шумом, дрво се обилно користило и као грађа и као извозни артикал, а поред тога су коришћени и извожени и руј и шишарка.

У источној Србији је до њеног ослобођења радио велики број турских занатлија. После ослобођења се показало да је број домаћих занатлија веома мали и да их је било углавном у Неготину и Гургусовцу. У погледу набавке занатских израђевина и уопште у трговини источна Србија је нужио била оријентисана на Видин. Али су се за релативно кратко време после ослобођења Неготин и Зајечар развили у самосталне и доста живе центре и занатске радности и привредне делатности уопште.

Трговина је утицала делимично на пораст броја механа, нарочито оних поред друмова. У вражогричкој капетанији су 1837. године пописане 22 механе, међу којима 5 у самом Вражогрицу, 4 у Злоту и 2 у Рготини.

Сам Бор као насеље помиње се у 18. веку, а опште прилике које су владале у црноречкој нахији, или ближе, у вражогричкој капетанији, у свему су биле карактеристичне и за Бор. Према попису Владимира Јакшића, у лето 1833. године цела црноречка нахија је бројала 28 063 лица, а 1837. године број кућа у 21 селу вражогричке капетаније износио је 2348 и 2266 пореских глава, тј. лица изнад 20 година старости. У Бору је 1837. године било свега 42 куће са 415 пореских глава, а 1839. године 52 куће. У то време у Брестовцу је било 133 куће, у Кривељу 137, у Слатини 131. Становништво Бора се повећавало углавном природним прираштајем, и зато је Бор после четири деценије имао само три пута више пореских глава него у време првих пописа: у 1873. години имао је 153 пореске главе, у 1878. години само 161. Тада је село заједно с Метовницом припадало брестовачкој општини. Тек 1884. године Бор је бројао 131 дом и 689 становника, углавном влашког порекла.

Бежећи из Влашке, у којој су кметски односи спутавали њихов економски и друштвени развој, Власи су се насељавали у пограничним пределима Србије, и то у већем броју после 1833. године.

По занимању становништва није било разлике у односу на околна насеља; углавном су то били сточари.

Просвета је знатно напредовала, јер су постепено отворане школе. Године 1846. отворена је основна школа у Вражогрици, 1848. у Црнајки, 1849. у Ргтини, 1851. у Сиколу, 1852. у Злоту и Кривељу, а 1853. у Великом Извору. Године 1865/1866. у целом приоречком округу било је 13 мушких школа и 1 женска школа. Поред школа, у селима Бољевцу, Злоту, Кривељу и Ргтини отворене су и прве јавне читаонице.

После ослобођења од Турака у овој области су се из године у годину прилике све више сређивале и све више се устаљивали облици градске привреде, нови занати, градска трговина; све више пажње је поклањано регулисању насеља. Повећавао се и промет с Бугарском, Влашком, Аустријом, па и с удаљенијим земљама. Из Аустрије су доношени многи артикли ради задовољавања већ знатно развијених културних потреба становништва, нарочито у већим насељима.

Последице ратова од 1876. до 1878. године

Порази у српско-турским ратовима 1876/77. и 1877/78. нанели су овим крајевима велике штете и губитке. У офанзивни српске војске учествовала је и Тимочка дивизија. Пре избијања рата, Адам Богосављевић, народни посланик из Тимочке крајине, учествовао је у дискусији у Народној скупштини која се водила о томе да ли је земља уопште спремна за рат. Тражио је да се из редова Скупштине изабере један одбор који ће водити надзор над трошењем средстава и предлагао да се чиновницима за време рата смање плате за половину. Пошто су Србија и Црна Гора остале усамљене, а војска стварно није била спремна за рат, њени неуспеси су били сасвим разумљиви. Тимочка војска је држала положаје и ратовала у источној Србији, према Кобишници и Зајечару. После жестоких борби, тзв. Књажевачка војска је овладала Бабином главом, али је без успеха напала на Белу Паланку и крајем јула се морала повући на Пандирало. Турске снаге су надирале преко Грамаде што је условило даље повлачење српске војске ка Тресибаци, јер је њено десно крило остало незаштићено. Повлачење се наставило на положаје око Књажевца, затим Сокобање и Лукова, на које је у тим операцијама пружила помоћ и Моравска војска.

Многа села у јужном делу Тимочке крајине била су током ових операција, а још више после надирања турских снага, просто савњена са земљом. Зајечар је том приликом тешко настрадао, а у Грљану и Великом Извору није остала читава ниједна кућа; многа села су спаљена и опљачкана. Готово није било села преко кога није прошао талас турске освете.

Пред турским трупама ишле су и групе Черкеза, који су првих дана августа опљачкали, поред осталих, и напуштена села Злот и Шарбановац.

Још на почетку овог рата била је у Злоту формирана резервна болница којом је руководио лекар Стеван Мачај. Школа, општинска зграда и две механе биле су претворене у болничке просторије. У њима су били смештени рањеници, тифусари и други болесници. Болесницима је пружао помоћ и лекар Лаза Илић. После повлачења српских јединица из Зајечара ова болница се преселила у Брестовачку бању, где се повукао и штаб пуковника Лешјанина. У 12 села зајечарског округа, од 865 кућа остало је свега 64. Пожар је прогутао школске зграде у Белој Реци, Ргтини, Злоту и Метовници. Напори који су чињени деценијама пре тога да се народ описмени и извуче из мрака и заосталости и да се живот унапреди, за кратко време су уништени. Због ових догађаја опао је и број ђака у приоречком округу: 1869/70. године у школама је било 929 ђака, а 1877/78. године само 548. По завршетку ратних операција и смиривању стања, једна од првих брига српских власти била је да се обнове школе, и то не само основне у селима већ у средње у Зајечару и Неготину. Док су у Књажевцу и Неготину прорадиле полугимназије, у Зајечару је 1887. године отворена потпуна гимназија.

Овај крај је постао и центар тзв. тимочке буње 1883. године, политичког покрета радикала против аустрофилске политике краља Милана Обреновића. Покрет је крваво угушен стрељањем 21 главног учесника. Међутим, није познато да ли је ико од становника Бора активно учествовао у поменутиим ратним, затим и политичким догађајима.

ИСТРАЖИВАЧКИ РАДОВИ У БОРУ И ОКОЛИНИ

Рударска традиција, која се у Тимочној крајини ослањала на старо рударство из давних векова, обновљена отварањем државних рудника Мајданпека и Кучајне половином 19. века, затим испирање златоносних речних наноса у рекама и речицама на тој територији, потхрањивали су наде не само српске владе и домаћих стручњака већ и познатих страних геолога и рударских стручњака да ће даља рударско-геолошка истраживања уродити конкретним резултатима. То је био главни разлог који је током друге половине 19. века наводно већи број рударских стручњака да посећују овај крај. Поред ранијих посета, Бор је половином 19. века посетио и Аугуст Брајтхаупт, професор минералогije на Рударској академији у Фрајбергу, са циљем да проучи наслаге соли у Слатини код Бора. Из Гамзиграда је однео узорке андезита у Фрајберг на анализу, назвао их „тимацитима“ и „гамзиградитима“, и неке од њих послао на увид и француском минералогу Де Клуазоу. Сматрао је да тимацит садржи злата, јер је овог минерала било у знатним количинама у наносима Тимока и његових притока, али је та његова претпоставка касније оповргнута.

Закључци рударског инжењера Манојла Марића о претежном садржају бабра у планинском систему источне Србије представљали су корак даље. У Злоту је 1874. године боравио и мађарски минералог и геолог Сабо, који је затим посетио Брестовац, Шарбановац и Гамзиград. У то време је у Бору и Кривељу боравио и Теодор Андре, али што се тиче лежишта бабра, ни његови налази нису били позитивни.

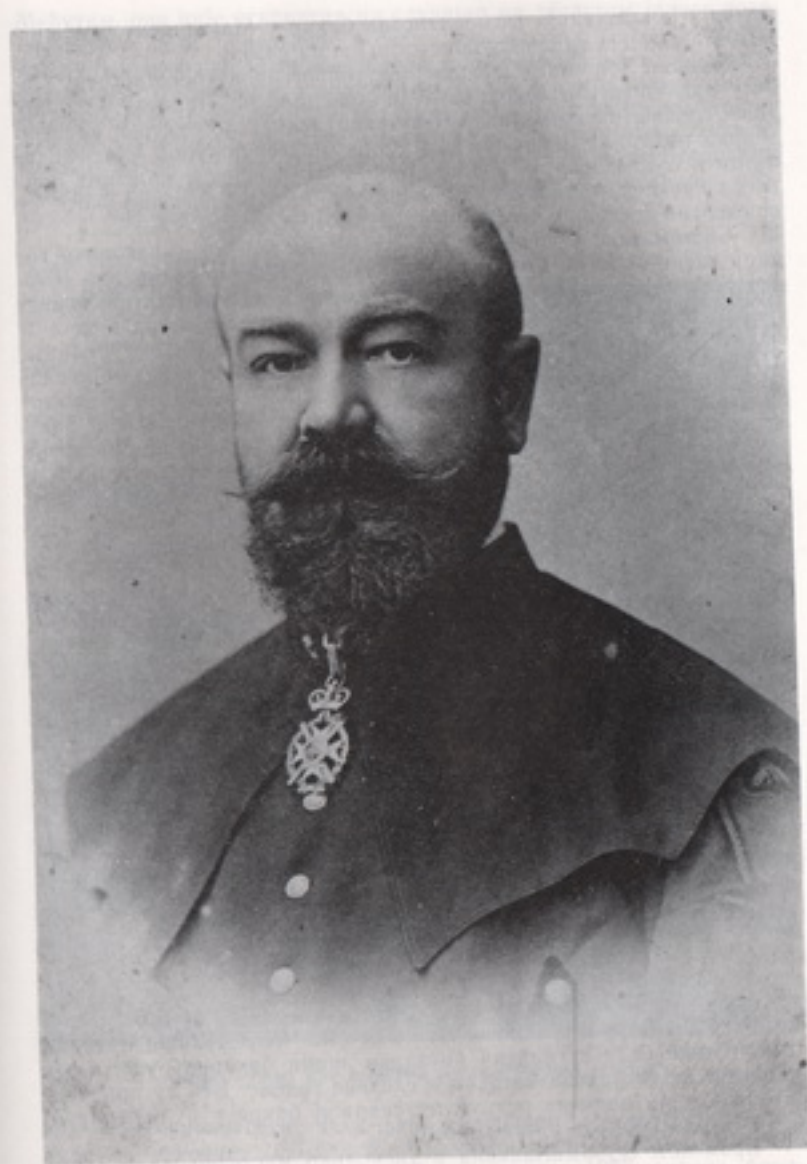
Осамдесетих година су проучавања Бора и околине која је предузео Јован Жујовић довела до закључака да у Бору, Кривељу, Бучју и на Црном врху има бабра, а у Кривељу олова. Гвожђе је Жујовић открио у Бору, Злоту, Бучју, Брестовцу, Валакови. Указано је да у Бору односно у Кулову има и сребра.

Године 1899, приликом проспекције Бора и околине, рударски инжењер Благојевић је утврдио трагове старих радова, као и постојање златовосних жица код Брестовачке Бање и на терену изнад Злата.

У својим прегледима рудишта у Србији, који су објављени 1900. године, геолог Димитрије Антула је, сумирајући све претходне налазе, дао и своје мишљење о Бору и његовој непосредној околини. Он је констатовао да се у Брестовцу налазе тросквишта, а да на терену Бањске реке има и гвоздене руде; да у Бучју има гвоздене руде, сумпора и гипса; да у Валакови има гвоздене руде, сумпора и гипса; да у Добрујевцу има злата; да у Злоту постоје тросквишта, злато у наносу и руде гвожђа; да у Кривељу има трагова старих рударских радова, оловне, бакарне и гвоздене руде; да у Ласову има гвоздене руде; да су у Лукову видљиви трагови рударских радова и на има тросквишта и гвоздене руде; да у Метовници, Шрабановцу и Риви има злата; да у Рготини постоје гвоздене и бакарне руде и злато и да у Слатини има злата, гвоздених и бакарних руда, а на Црном врху бакарних руда.

Иако је у налазима које је Антула констатовао било указивања на присуство бакарне руде недалеко од Бора, о самом Бору нема никаквих сличних закључака, па ни претпоставки. Много је пажње својевремено посвећено изданима гвоздене руде код Кривеља, тако да су се на тим теренима још од 1845. године вршила истраживања, али се није открило да има слојева богатијих бакарном рудом. У Кривељу је запажено присуство бакарних руда, а 1872. године су чак дати и подаци о садржају бабра у тој руди која је износио од 7—8% и о садржају сребра, који је чинио 0,6—0,7%. У то време је веће интересовање владало за племените метале и на њих је била усредсређена главна пажња, а истраживање бакарне руде је било прилично запостављено.

Око 1875. године у Бору су ипак запажене бакарне руде, али то није био довољно убедљив аргуменат за службу Министарства финансија која се бринула о развоју рударства у земљи или о давању концесија. У то време је на теренима источне Србије боравио и чувени геолог Феликс Хофман, који је 1876. године био баш на теренима Бора и Кривеља. Бор су у то време посећивали и Енгле-

Фрањо Шистек (Музеј у Бору)

зи, чија је компанија експлоатисала бакар у Мајдапјеку, али није познато да ли су запазили присуство бакра у Бору.

Феликс Хофман је поново 1888. године пропутао источну Србију прикупљајући узорке руде и минерала за Париску изложбу 1889. године, на којој је први пут приказана систематски уређена збирка минерала и метала из Србије, с одговарајућом класификацијом и с коментаром. У 1889. години је израђен и државни пројект о проспекцији пиритних лежишта у Бору и Глоговици, чиме су ови терени доспели у центар пажње.

Систематско истраживање ових терена почело је неколико година касније, после оснивања Тимочког рударског синдиката 1895.

Борбе Вајферт

године, на иницијативу и под руководством истраживача и рударског стручњака Феликса Хофмана, који је тада био пензионер. Поред њега у синдикату су учествовали прваци Радикалне странке из источне Србије Пера Велимировић и Никола Пашић, а уз њих и још неколико рударских стручњака, Јеврем Гудовић и други, затим индустријалци Борбе Вајферт и Брид, сувласник угљенокопа Сисевац. Међутим, радови које је овај синдикат предузео били су дугорочног карактера, што је узроковало распад овог друштва. После извесног времена преостале радове преузео је на себе Вајферт.

Вајферт је финансирао истражне радове на Глоговици и Дели-Јовану, који су углавном имали за циљ истраживање злата. Истовремено су почели и радови на борским теренима, и то још 1897. године. Тражени су златоносна руда и бакар. Године 1898. резултати са Црвене стене су указали на висок састојак злата у руди — 40 гр по тони, али истраживања вршена следећих година нису донела ништа ново. У 1903. години прешло се на Чоку Дулкан. Истраживања су вршена на четири места — у Кривељу, на Црвеној стени, у селу Бору и преко Борске реке, и на Чоки Дулкан. Октобра 1902. године овде су нађени поуздани знаци бакарне руде, па је одлучено да се радови наставе и следеће године. Већ су први налази показали одличне резултате; садржај бакра у руди је ишао до 19,4%, а средњи се кретао око 10,5%.

Временом се замагљивала и унеколико мистификовала слика стварних догађаја из јесени 1902. године, када је руда откривена.

Међутим, она није откривена ни случајно ни заслугом једног човека, већ после организованог и систематског рада. За њено откривање су подједнако заслужни и геолог Хофман као идеатор, и инж. Шистек као технички руководилац радова, и најзад, индустријалац Вајферт, који је упорно и, могло би се рећи, с неком врстом добро дошлог фанатизма, финансирао радове на проналажењу руде. У борској цркви постоји фреска, рађена непосредно после откривања рудника, на којој су заједно, дакле као подједнако заслужни, приказани Хофман, Шистек и Вајферт.

ОСНИВАЊЕ ФРАНЦУСКЕ КОМПАНИЈЕ БОРСКИХ РУДНИКА И ЊЕН РАД ДО 1914. ГОДИНЕ

Првим радовима на Чоки Дулкан добијено је 129 тона руде, која није ни прерађивана ни извожена. Поред инж. Шистека, који је руководио радовима, било је ангажовано 28 радника, са просечном дневном зарадом од 3,38 динара. На радовима у 1903. години радило је већ 80 радника, од којих 14 придошлих из Костоца.

Бор — село пре почетка радова (Музеј у Бору)

иначе по народности Чеха. По тадашњем прорачуну, резерве руде су износиле 255 390 тона. Учинак у тој години изнео је свега 630 тона руде. Током 1902, а нарочито 1903. године, бора-

Бор — насеље 1909. и зграда управе рудника (Музеј у Бору)

вило је на овоме руднику више познатих светских и домаћих стручњака. Међу првима је био француски геолог Де Бак, који је био већ заинтересован за рад на злату као сувласник Српског испирачког и рударског синдиката у Пеку. Други француски експерт био је Робер Робелаз, а од домаћих, како је већ речено, Димитрије Антула, као представник Рударског одељења Министарства народне привреде. У пролеће 1904. године боравила је на руднику и специјална комисија тог одељења.

Тринаестог октобра 1903. године Ђорђе Вајферт је добио концесију на 240 рудних поља на рок од 50 година у општинама борској, кривељској и оштрељској и право искључивог истраживања на 650 поља, као и коришћења вода Борске, Кривељске и Брестовачке реке.

Аустријски капитал није показао интересовање за учешће у даљим радовима на борском руднику, па се Вајферт, користећи повољне закључке финансијских експерата, обратио француском капиталу. Банка Мирабо, Пијерари и комп. из Париза показала је интересовање за рад на борским теренима, што је довело и до ангажовања њеног капитала и оснивања посебне Компаније борских рудника. Првобитно уложени акцијски капитал износио је 5,5 милиона франака. Компанија је организована сходно француским законима, а њено пословање је регулисано статутом усвојеним на

Руководно особље тошнице 1906—1907. године (Музеј у Бору)

првој скупштини Компаније 6. јуна 1904. године у Паризу. У статуту је истакнуто да је главни циљ Компаније експлоатација рудника бакра Свети Ђорђе на територији општина Бор, Кривељ и Оштрељ. На основу одлуке Министарства народне привреде Србије од 4. маја 1904. и споразума с Француском компанијом, концесија је с Вајферта на Компанију пренета већ 25. јуна исте године. Статут Компаније је касније претрпео промене, јер је њен капитал увећаван 18. јула 1908. и 16. новембра 1912. године. Првим статутом је Вајферту као акционару и суоснивачу признато на име улога 1 250 000 франака, 3300 редовних акција у номиналној вредности по 500 франака, с тим да му исплата готовине тече чим се Компанија дефинитивно конституише, а на акције стиче право добити кад и остали акционари. У првој емисији било је издато 11 000 акција, од чега 6 700 приоритетних од по 500 франака, а 4 300 акција по 500 франака као потпуно слободних. Одлучивање је било по кључу: 20 приоритетних акција с правом једног гласа, а 40 редовних такође с правом једног гласа. Радни период у руднику текао је од 1. јула до 30. јуна наредне године. Годишње скупштине Компаније одржаване су у новембру сваке године, када је прихваћан извештај о претходном радном периоду и вршен распоред чисте добити по билансу. Први пут је овај распоред извршен на основу биланса из 1907. године, јер је ранија чиста добит улагана у даље радове на самом руднику.

Представник Француске компаније борских рудника у земљи био је Ђорђе Вајферт, директор рудника до своје смрти инж. Шистек, а директор Компаније у Паризу Албер Лоран. Председник

Бор 1907. године — извозно окно „Шистек“ (Музеј у Бору)

Управног одбора Компаније Пол Мирабо и остали чланови Одбора заузимали су важне функције у акционарским друштвима за експлоатацију руда и гаса у Француској или у колонијама и другим земљама. Тако је Борски рудник једним краком био повезан с међународним финансијским капиталом.

Од 18. јула 1908. године акционарски капитал је увећан путем новорасписаних 3000 комада акција у вредности од 7 милиона франака, а 1912. године расписано је још 14 000 облигација од по 500 франака са 5% амортизације на 20 година, почев од 1. септембра 1913, чиме је увећана основна за још 7 милиона франака. Преостале приоритетне акције су замењиване свака са по 5 слободних акција, а редовне акције такође свака са по 5 акција од по 500 франака, после чега је капитал био представљен у 48 500 слободних акција и 21 500 редовних акција. Више од 3/4 свих акција, 38 348 комада, пласирано је на француско тржиште, а 12 872 комада на швајцарско тржиште, док је један број дат Борју Вајферту.

Све до 1905/1906. године рад у руднику је био пробниог карактера, а тек је тада откривено веће рудио лежиште, што је омогућило двоструки учинак у односу на претходну годину. Из године у годину увећавала се производња Борског рудника, али умереним темпом, мада је производња бакра у 1912/1913. године у односу на почетне године рада представљала увећање за више од четири пута. Процењене резерве су се сваке године све више повећавале, тако да је било могућности да се производња удесетостручи. Реалне околности под којима се развијао Борски рудник у погледу инве-

стиционих улагања, степена техничке опремљености, повезаности у погледу комуникација са спољним светом коме је његова производња и била намењена и одакле су довођени погонско гориво и машинерије, били су „уско грло“, што је диктирало успорен раст производње. У поређењу с другим рудницима у Србији тога доба, Борски рудник је показивао несразмерно повољније резултате, али је то била размера само интерног значаја.

Према расположивим подацима, у првим годинама рада рудника стање је било следеће:

Година	Процена резерви у тонама	Добијено руде у тонама	% Cu	Добијено метала:		
				Бакра т	злата кг	сребра кг
1902	—	129	15	—	—	—
1903	255 300	680	15	—	—	—
1904/5	800 000	5 500	14,08	774	35,550	110,725
1905/6	1 592 500	12 000	14,08	1690	17,622	241,822
1906/7	3 200 000	10 000	14,08	1220	64,669	201,471
1907/	—	33 887	5,51	1900	150,329	468,334
1908/9	200 миа. дин.	75 873	4,81	3286	85,843	267,435
1909/10	—	90 313	5,56	5046	230,752	718,884
1910/11	—	107 871	5,38	5804	266,624	830,637
1911/12	нове вел. рез.	126 937	5,97	7575	347,920	1083,907
1912/13	—	97 634	6,16	6009,8	276,039	859,971
1913/14	—	142 546	5,34	7616	349,849	1089,918
1914/15	—	8 750	1,43	125	5,741	17,868
		712 120		41046,14	1890,938	5891,017

Пословање рудника било је рентабилно, јер је одржавана стална сразмера између инвестиционих улагања и издатака на радну снагу, који нису прелазили 1/3 укупних трошкова производње. Руда која је у овим почетним годинама експлоатисана садржала је доста висок проценат бакра, што је такође био фактор рентабилности. На успех рада рудника утицале су и прилике на светском тржишту бакра, где је потражња у годинама кризе 1907. и 1908. знатно опала. Транспорт руде до места утовара на бродове или железнице и довоз материјала за потребе рудника обањани су воловском вучом, што је неповољно утицало на успех рада. Директан утицај на пословање рудника имало је неповољно решено радничко питање, што је било мач с две оштрице: уштеда на радничким надницама и другим објектима стандарда, радничким ставовима, хигијенско-техничким условима живота и рада, снабдевању, здравственој заштити, утицала је на снижење цене коштања бакра. Истовремено због

Топловидна постројена у првим годинама (Музеј у Бору)

отпора радника, њиховог незадовољства и штрајкова, реметила се производња, па се производни ефекат директно умањивао.

Док је органски састав капитала био нижи, у руднику је радна снага играла одлучујућу улогу, али се то временом, с увођењем механизације, мењало, мада је темпо промена био успорен, а радни процес недовољно модернизован. То је такође утицало на рад рудника, на флукуацију радне снаге, нарочито радника за окно. У почетку су вагонети с рудом вучени људском или коњском снагом, а тек после неколико година уведена је рудничка железница. У почетку је било и доста несрећних случајева при минирању, што се смањило увођењем електричног паљења. Продуктивност рада је повећана после увођења механичких бушилаца у окно, којих је 1910. године било већ 57. Тада су набављена и 3 компресора, што је такође било важно за бољу производњу. У 1904/1905. години постављена је висока пећ типа Water-Jacket, капацитета 100 тона руде дневно. Следећих година је број пећи повећан на 4, а капацитет на 650 тона, а после балканских ратова је једна од пећи могла да претопи 200—300 тона дневно. У годинама од 1907. до 1909. уведени су и конвертори, па је омогућено добијање блистер-бабра. Од 1906. године служила је за покретање парна машина, јачине 343 КС, са три казана, а од 1907. године у руднику је уведено електрично осветљење. Када је 1912. године дефинитивно пуштена у саобраћај пруга Бор — Метовница — Параћин пут довожења и одвожења руде и материјала постао је савременији, бржи и јефтинији него до тада.

Број радника у руднику стално се повећавао, али је тешко навести тачан број за све врсте послова и за све године, јер је то евиденција која је данас приступачна бележила по разним критеријумима — према раду у окно и ван њега, на транспорту, у шуми итд., тако да укупан број знатно варира. Општа тенденција је била пораст броја радника у руднику на свим пословима, мада је унутрашњи распоред зависио од модернизације рудничких послова. У време балканских ратова одлазак радника у војску пореметило је бројно стање, па и целу рудничку производњу. Бројно стање се кретало по годинама:

1902.	28 радника	1909/10.	909 радника
1903.	80 радника	1910/11.	1413 радника
1904/5.	100 радника	1911/12.	938 радника
1906/7.	1450 (500 у руднику)	1912/13.	1366 радника
1907/8.	729 радника	1913/14.	275 радника
1908/9.	917 радника		

Пословни резултати рудника до 1914. године

Сразмерно увећаној производњи повећавање су и продате количине бабра. Читава производња је била намењена извозу, и пошто је извожен стандардни бабра, реална је претпоставка да је то био веома уносан посао за купце, јер су се приликом рафинације ослобађали племенити метали — злато и сребро. Према анализима које је у име Управног одбора Компаније извршио један инжењер у Паризу, децембра 1913. године, садржај по једној тони се кретао:

Лот № 227	злата 34 гр	сребра 119 гр
Лот № 229	злата 30 гр	сребра 106 гр
Лот № 231	злата 38 гр	сребра 134 гр
Лот № 232	злата 30 гр	сребра 113 гр

На цену коштања борског бабра утицао је и дуг пут који је он преваљивао приликом извоза. У почетку је превожен воловским колима до Вражогрица, а одатле железницом до Радујеваца, па Дунавом до Галца, или касније од Вражогрица до Параћина, а одатле возом у два правца: преко Сарајева до Дубровника, или преко Ниша до Солуна, па морем преко Хамбурга или Авра у Сједињене Америчке Државе. Посредничке фирме су углавном биле немачке — Deutsche Metall-gesellschaft, Aron Hirsch & Sohn, и Beer M. M. Sonderheimer & Co. све из Франкфурта. Из Француске се повремено јавља фирма Société Electro-Metallurgique des DIVERS à Rouen, и то искључиво као посредник, а не и као купац српског бабра. Шпедиција борског бабра била је углавном у рукама међународне шпедиције Schenker & Co.

Група рудара 1912. године (Музеј у Бору)

Кокс за рад парне машине и топловнице увозен је из немачких угљенокопа Rheinisch-Westfälische Kohlen Syndikat — Essen, а по неким изворима чак и из Сједињених Америчких Држава, преко Хамбурга. То је било већ у годинама које су претходиле светском рату.

Поред бакра из шпанског рудника Рио Тинто светског гласа и великог капацитета, борски бакар је постао много тражен. Продор борског бакра на светско тржиште био је унеколико праћен колебањима цена бакра, које су после великог пада у 1907/1908. години почеле да расту тек од 1911/1912. године, упоредо са заоштравањем међународних односа. Курс бакра одређиван је на Лондонској берзи, а кретао се овако:

1906/7. године средњи курс за 1 тону	97,7 фунти стерлинга
1907/8. године средњи курс за 1 тону	61,2 фунти стерлинга
1908/9. године средњи курс за 1 тону	59,8 фунти стерлинга
1909/10. године средњи курс за 1 тону	58,5 фунти стерлинга
1910/11. године средњи курс за 1 тону	55,6 фунти стерлинга
1911/12. године средњи курс за 1 тону	63 фунти стерлинга
1912/13. године средњи курс за 1 тону	72,4 фунти стерлинга

Рентабилност у пословању је ипак некако одржавана, добрим делом системом ниских надница, али и захваљујући високом садржају бакра и богатим резервама, које су тада једна за другом от-

криване. Главна тенденција у пословању била је усмерена на то да се смањи распон између цене коштања и продајне цене, чиме ни профитна стопа ни проширена репродукција нису долазиле у питање. Сходно статуту Компаније, чиста добит је сваке године дељена по одређеном кључу, и то: 1. 5% у резервни фонд, 2. интерес од 6% већ амортизованим приоритетним акцијама — на њихов номинални износ; 3. интерес од 3% на редовне акције — на номинални износ; 4. од вишка: а) 10% на редовне акције — Управном одбору Компаније и б) сума која по одлуци Управног одбора иде у резервни фонд, 5. од готовине: а) 65% за амортизацију приоритетних акција — овај предујам је окончан 1912. године, пошто је амортизациони фонд за приоритетне акције достигао потребну суму за њихову потпуну исплату, и б) 35% на све друге акције без разлике, на једнаке делове.

О томе како је расла вредност производње Борског рудника, колико чиста добит, а колико је дељено акционарима, може се стећи представа из ових података:

Година	Вредност производње	Целокупан обрт	Чиста добит	Подељено акционарима
1906.	1 535 348 дин.		97 000 дин.	
1907.	2 935 664 дин.		144 000 дин.	56 700 или 39%
1908.	4 309 663 дин.	8 343 068	321 028 дин.	270 000 или 48%
1909.	5 783 022 дин.	11 221 572	1 416 317 дин.	766 000 или 54%
1910.	7 114 859 дин.	12 094 237	2 511 625 дин.	1 396 000 или 55%
1911.	8 181 822 дин.	26 027 056	2 953 000 дин.	1 543 000 или 52%
1912.		24 061 064	5 208 102 дин.	2 558 000 или 48%
1913.		23 545 000	4 111 560 дин.	3 232 000 или 78%
1914.			3 473 392 дин.	
			20 336 024 дин.	9 801 700 или 47%

Што се тиче увећања обрта, на то је несумњиво утицало и увећање акционарског капитала у два маха, као и кретање цена на светском тржишту бакра.

Прво нагло увећање обрта је било у производној 1908/1909. години, а друго у 1912/13. години. У 1912. години расписане су нове облигације на износ од 7 милиона франака, а с амортизацијом од 20 година. Облигације су доносиле 5%, а уписали су их сами акционари. Зајмом су покривени трошкови изградње железничке пруге од Бора до Метовнице и проширено предузеће у Бору. Док се обим производње у години највећег успеха повећао десет пута у односу на почетну годину, код обртног капитала то повећање је било петоструко.

Чиста добит је из године у годину расла, тако да је рачунајући просек од 1905. до 1914. године, раст износио 27% годишње. У то време је профитна стопа у развијеним европским индустријама из-

носила 20,4%, а каматна стопа у банкама 5—6% на штедне улоге, а 12% максимално на менижни есконт. Према томе, очигледна је предност инвестирања новца у радове Борског рудника. Ту треба тражити одговор на питање шта је привлачило странце-капиталисте на рад у српским рудницама, шта им је давало снаге за дуге спорове и доказивања права на концесије и шта их је држало у овој беспутној и још недовољно развијеној средини.

Иако је статутом било предвиђено колико од чисте добити иде акционарима, што је зависило и од одлуке о издвајању у резервне фондове, у седам махова колико је акционарима исплаћена дивиденда, подељено је свега 47% чисте добити. Номинално је највише подељено 1912/13. године. Карактеристично је да је износ дивиденде по једној акцији опао 1907/8. године, јер је нагло порастао број акција на које је дељена дивиденда, услед све веће потражње на тржишту после прве успешне године. Пораст дивиденди на акције био је уједначен и у складу с јачањем финансијске позиције Компаније, тако да је при седмој подели 1912/13. године износ дивиденде учтвостручен за приоритетне акције, а ушестостручен за редовне акције, од 35 франака на 193,7 франака. Просек дивиденде по једној акцији, заједно с амортизацијом, такође је био у порасту, и четири пута већи у односу на прво дељење. То је посредно утицало и на скок цена акција Борског рудника на главним тржиштима — у Паризу и Цириху, и већ је 1908/9. године приоритетна акција од 500 франака имала курс 112%. Та је цена 1912/13. године ушестостручена, да би у идућем периоду, 1913/14. године, опет била нормализована односно продавана по два до три пута већем курсу у односу на номиналну цену. Колебања у курсу како приоритетних тако и редовних акција указују на то да су на цену утицале повуда и потражња, на које су, са своје стране, утицали тадашњи поремећени односи на светској политичкој сцени, посебно на Балкану, услед избијања балканских ратова, а потом и светског рата.

Борски рудник је до првог светског рата био по својим резултатима најзначајнији рудник у Србији, јер је за једну и по деценију остварио сразмерно далеко веће резултате него неки други рудник који је радио и пола века.

Поред непосредне користи исказане кроз чисту добит, коју је имала Француска компанија, треба имати у виду и остварену амортизацију средстава уложених у техничку опрему. У деветогодишњем радном периоду, добијена количина блистер-бабра износила је свега 41 046 тона, што обрачунато по ценама на Лондонској берзи износи 65 326 франака или 2 513 041 фунту стерлинга. Ако је за радничке наднице и друге сличне издатке утрошено 1/3 у односу на уложени капитал, што би износило око 20 милиона франака, за добит је издвојено 20 336 036 франака, што значи да би Компанија остало још 25 000 000 франака за покриће осталих трошкова.

Ако би се хтело проценити колико је српска држава губила на Борском руднику, онда у ове обрачуне треба укључити и вредност злата и сребра који су добијани каснијом рафинацијом. По обра-

чуњу вредност злата износи 4 274 858 франака, а сребра 601 817 франака. Збир свих прорачунатих или остварених вредности пење се у том случају на 70 202 700 франака. Целокупни акционарски капитал убран путем акција и обезница изнео је у доратном периоду само 14 милиона динара, што значи увећање од 500 посто. Колико је то могло имати значаја за решавање проблема тадашњих државних финансија, у земљи која је била презадужена и која је скупим спољним зајмовима решавала сва питања, почев од изградње железница, наоружања војске па до изградње београдских улица, указује само податак о висини анунтета од 15 800 000 динара годишње на три зајма у 1906, 1909. и 1913. години. Треба додати и то да су зајмови закључени код француских банака. Државна благајна је имала користи од Борског рудника само онолико колико је износио регални данак, а то је незнатна сума у односу према наведенима, које она није могла убрати. Неповезаност рада Борског рудника с домаћом привредом потврђује колонијални карактер целог овог посла.

Ратни период 1915—1918.

Када су бугарске трупе у јесен 1915. године заузеле Борски рудник, све је затечено у исправном стању, јер ни српска војска при повлачењу ни власници нису ништа порушили ни уништили. На руднику је било и извађене руде, спремне за прераду, а радови су настављени тамо где се стало уочи рата када су отворена рудништа — на површинском рову на Чоки Дулкан и на другим рововима припремљеним за производњу. Настављени су и радови на продубљивању Вајфертовог окна, али парна машина која је уочи рата доведена у Прахово није ни у току рата пренета у рудник и монтирана.

Производња у Борском руднику у време од 1916. до 1918. године обављана је редовно, а 1917. година сматра се рекордном у погледу количине извађене и претопљене руде. На руднику је у просеку радило 1000 заробљеника. Извађено је укупно 371 600 тона руде садржине 6,1 — 6,37% бабра. Чистог бабра добијено је око 24 000 тона, од тога само у 1917. години 11 200—12 500 тона. Даљом прерадом извучено је, према процени, још 1100345 кг злата и 342 800 кг сребра, што је одговарало најбољим резултатима у пред-ратним годинама, па чак их и превазилазило.

Борски рудник је био специфична епизода у односима између чланица Централних сила, Немачке као најмоћније силе у тој групи, Аустро-Угарске као главног актера у балканским операцијама, и Бугарске као непосредног окупатора територије на којој се рудник налазио. На основу њиховог положаја, а у складу с тим и на основу тумачења права која из тога проистичу, дошло је међу овим државама до спора и преговарања о појединим питањима у погледу рада у Борском руднику, експлоатације руде и користи од тога рада.

Рударни из Бора 1917. године (Музеј у Бору)

Немачка је полазила од чињенице да су њој као главној сили у рату неопходни сигурни извори сировина којима ће снабдевати своју индустрију у нередовним приликама које су настале с избијањем рата. Немачка је пре рата била један од највећих купаца борског бакра, који је преко њених напред поменутих фирми великим делом извожен на америчко тржиште. Те фирме су држале 70—80% немачке спољне трговине, а током рата су укључене у немачку ратну привреду, и то преко специјализованог предузећа конзорцијума *Kriegsmetall-Aktiengesellschaft*, које је на себе преузело све послове око набавке и продаје руда и метала. Иако је шеф немачког генералштаба Фалкенхајер сматрао да треба што пре прићи послу без обзира на то ко ће бити непосредни извођач, то је ометало супарништво које је владало међу Централним силама, јер је СТЕГ (*Staats-Eisenbahngesellschaft*) из Аустро-Угарске, који је водио целокупну металну индустрију, сматрао да он има највише стручних и других квалификација да преузме послове у Бору, пошто је већ био сигуран да ће водити и послове у Мајданпеку, који је пао њему у део као предатном сувласнику. И Бугари су нерадо испуштали из руку Бор, па је у преговорима међу савезницима у један мах ипак дошло до споразума, по коме ће Немци, ако буду експлоатисали Борски рудник, имати право на 2/3, а 1/3 ће бити уступљена Аустро-Угарској за потребе њене индустрије. Аустроугарски представници су чак претили да ће у случају пренебрега-

На сечи шуме у околини Бора у току I светског рата. Радници у пратњи немачких војника (Музеј у Бору)

вања њихових захтева за Мајданпеком који су тражили у целини за себе, забранити превоз руде из Бора преко њихове територије за Немачку. Бугари су пак са своје стране одуговлачили с издавањем дозвола немачким инжењерима за прелазак преко њихове територије у Бор, куда су хитали да рудник освоје за рад. Бугари су чак били спремни да пристану да Бор припадне СТЕГ-у рачунајући да ће лакше изаћи на крај с аустријским него с немачким стручњацима. Споразум између Бугара и Немаца о коришћењу Борског рудника требало је да ступи на снагу 5. јануара 1916. године, и све до завршетка рата односно још девет месеци после тога, а најраније до 30. септембра 1917. године, рудник бакра у Бору с целим комплексом објеката биће у поседу немачког Министарства рата, а бугарска влада се обавезала да ће са своје стране пружати олакшине за рад рудника према споразуму. Производња рудника биће обрачуната према ценама с Лондонске берзе од августа 1914. године, а после рата ће цене бити усклађиване са важећим ценама. Немачка влада се обавезала да води тачан економски обрачун, па је по истеку ове концесије разлика која се буде показала требало да буде пренета на рачун власника рудника у Народној банци у Софији односно у корист бугарске државне благајне. С аустријске стране је одређено лице имало стално да борави на руднику у циљу чувања реда, надзора над инсталацијама и ратним заробљеницима.

Бугарска влада је сматрала да јој њен окупацијски режим пружа довољно правдања за суверену примену сопствених закона, без вођења рачуна о њиховом усклађивању с позитивним законодав-

ством других зараћених сила, па ни с међународним законима, које су све силе биле обавезне да поштују при доношењу одлука које таигирају интересе неке друге стране. Једна од таквих одлука била је и одлука о слободном располагању непријатељском имовином, што је довело и до идеје о продаји Борског рудника. Ова вест је изазвала широк талас протеста у редовима бројних акционара Борског рудника француских и швајцарских грађана. Позивајући се на одредбе Хашке конвенције, према којима једна зараћена страна не може да располаже имовином грађана друге уколико је она услед ратних операција смештена на окупираној територији треће зараћене стране Француска је преко швајцарске амбасаде у Бечу уложила протест и због секвестирања рудника и због оваквих комбинација, јер се имовина француских грађана, чија је држава била у рату с Бугарском, налазила на српској територији, значи на територији треће зараћене стране, а то је Бугарској ускраћивало право да том имовином располаже. По француском закону од 8. новембра 1917. године проглашени су ништаким сви акти донети од стране непријатеља на окупираној територији. Пошто швајцарски грађани који су били сувласници Борског рудника с уделом од 1/4 акција нису припадали ниједној зараћеној страни, поминута одлука бугарске владе је била сасвим беспредметна. Због таквог развоја ствари, аустроугарско Министарство спољних послова је интервенисало изјавом да су посреди нетачне вести неодговорне штампе — јер је вест доспела у јавност преко хрватске штампе, која је у ствари само пренела оно што су објавиле службене новине у Бугарској.

У лето 1917. године почела је у Немачкој агитација за стварање једног конзорцијума који ће преузети Борски рудник. Иницијатор акције је било немачко друштво Diskontogesellschaft из Берлина, а учесници још неке познате немачке, бечке и бугарске банке. Међутим, неке су банке стрепеле од ове акције, сматрајући да се тиме повређују интереси Француске компаније, што према међународним узајансама није било дозвољено чинити на овај начин. Формирање конзорцијума, преговори о утврђивању учешћа у добити, при чему су се немачки учесници задовољили са 25%, аустријски такође, а бугарским је покућено 1,25%, трајали су скоро годину дана, све до лета 1918. године. У немачкој групи је на челу с Diskontogesellschaft-ом било заступљено двадесетак банака, међу којима и: Dresdner Bank, S. Bleichröder, Berlin; Kommerz- und Diskontobank, Berlin; National Bank für Deutschland, Berlin; Salomon Oppenheim junior u. Co, Köln; A. Schaffhausnischer Bankverein A. G. Köln; A. Lewy, Köln, Norddeutsche Bank in Hamburg, M. M. Warburg u. Co, Hamburg; Vereinsbank in Hamburg, I. Behrends u. Söhne, Hamburg, Schyder's Gebrüder u. Co, Hamburg, J. Dreyfuss u. Co, Frankfurt; Metall- und Metallurgische Aktiengesellschaft, Frankfurt. У аустријској групи било је пет банака: Bodenkreditanstalt Bankverein, Pester Ungarische Kommerziell- und Kreditbank. С бугарске стране придружиле су се три банке Kreditbank, Софија,

Четници — комите из Подгорца и Злата, деловали против Бугара 1917. и 1918. године (Музеј у Бору)

Banque balkanique i Banque générale. Током преговора стало се на становиште да би уз Борски рудник требало добити још неке руднике који су били важни за рад у Бору, тј. Подвис, као рудник каменог угља, и Костолац с лигнитом, руднике који су током целог ратног периода радили за потребе немачке војне команде. Договор је на крају предвидео 25% добити за аустро-угарску групу, 1,25% за бугарску, а остало за немачки конзорцијум, који је имао и највеће обавезе у односу на улагања.

Без обзира на обим и број учесника у стварању овог конзорцијума, цела је ствар држана у тајности. У Србији су у њу били упућени само командант Војне управе и ађутант у Рударском одељењу, али не и официри непосредно одговорни за рад рудника. Власник Костолаца је нешто начуо о томе и предузео све да конзорцијум преузме и Костолац, иако он није опслуживао Борски рудник, како би се извукао испод бугарске окупације.

Офанзива савезника, француске и српске војске успешно се развијала и ближило се ослобођење Србије, па и области Борског рудника. Стрцајем околности, на терену к Борском руднику наступала је француска коњичка бригада генерала Гамбете, који је најзад, 7. октобра 1918. године, стигао и у Борски рудник. Посебним упозорењима скренута је пажња да се води рачуна да се на руднику ништа не оштети приликом његовог заузимања и преласка из једних руку у друге, што је и учињено, мада је на крају, почетком 1919. го-

Извозна постројења у Бору (Музеј у Бору)

дине, када су се француске трупе смењивале, а рудник прелазно у надлежност српских јединица, у периоду интересума, дошло до неких испада и плачке у руднику. Пошто је власник рудника остала Француска компанија, касније се приступило утврђивању штете на руднику која је настала током ратног периода — било да је реч о оштећењу постројења или пак о количинама експлоатисане и извучене руде и бакра. У пријави ратне штете за Борски рудник наведени су само подаци о руди која је током ратног периода откопана, и то 36 000 тона бакра у вредности од 144 000 000 динара, затим 1200 кг злата у вредности од 6 000 000 динара и 4500 кг сребра у вредности од 7 200 000 динара. Других захтева у томе тренутку није било.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОРУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Радници у Борском руднику, као и остали рударски радници у Србији, живели су и радили под специфичним условима. Зато су Српска социјалдемократска странка (касније: партија) (ССДС односно ССДП) и Главни раднички савез (ГРС) предузимали различите мере да би их заштитили од претеране експлоатације. Од посебног значаја била је акција др Михаила-Мике Илића, социјалистичког посланика у Народној скупштини, који је покренуо питање услова живота и рада рудара у Србији. Српској социјалдемократској странци и Главном радничком савезу је било јасно да рударски радници не могу остварити никакве своје захтеве ако се претходно не организују. Зато је на њихову иницијативу основан 20. октобра 1904. године Савез рударских радника са централом у Београду, који је ускоро развио активност и почео оснивати рударске пододборе у многим рударским центрима.

Године 1905. социјалистички посланик Драгиша Лапчевић поново је тражио од Народне скупштине и министра привреде да формирају анкетну комисију која би испитала стварно стање у рудницима. Народна скупштина је одобрила анкету, а у њен одбор ушао је и Сава Ковачевић, члан Главног радничког савеза Србије (ГРС) и Контролне комисије ССДС. Да би анкета била што успешнија, ГРС је предузео акцију да се при сваком руднику оснује рударски пододбор, који ће одржавати сталне везе са Савезом рударских радника у Београду. Осим тога, упућен је позив свим радничким организацијама у околини рудника да помогну рударским радницима да што пре схвате потребу за оснивањем пододбора. Акција је покренута у време када су многобројни радници у Бору, који нису били организовани, радили под врло тешким условима. Површински радници који су радили у разним борским погонима радили су у просторијама у којима није било заштите од сумпорних и других штетних гасова и које су више личиле на огромне шупе него на фабричке хале. Услови под којима су радили радници у окрима били су још тежи; приликом копања руде газили су у дубоку воду, а уређаји за убацивање свежег ваздуха готово нису ни

постојали. Лоши услови рада одражавали су се на здравље како фабричких тако и рударских радника. Због слабе заштите радника на раду било је доста жртава.

Крајем 1906. године спомиње се Пододбор рударских радника у Бору. То је била прва организација рударских радника у Бору основана на принципима модерног синдикалног покрета. Њене акције ометали су полиција и послодавци удруженим снагама. Због тога су радници били присиљени да одржавају своје зборове по приватним становима и кућама. Посебном малтретирању били су изложени радници који су се залагали за стварање радничких организација. Ако нису отпуштани с посла или протеривани, ови радници су постављани на најтежа радна места у руднику. Ипак акција организованог рудара дошла је до изражаја када је Управа рудника својевољно разрезивала радницима порез и општински прирез, без знања органа државне контроле. Приликом исплате ове врсте „пореза“ радници нису добијали никакве потврде, нити су у ту сврху биле уведене пореске књижице. Ако се узме у обзир да је велики број радника био са села, да су тамо имали поседе и да су на њих плаћали порезе општини, јасно је да су по истом основу плаћали порезе два пута. Када су радници дигли глас против ове отимачнице, Управа рудника је уз помоћ полиције уклонила тројицу најистакнутијих радника и поставила их на друга тешка радна места.

Управа рудника и полиција су осетиле да снага рудара лежи у њиховој организацији и да их организоване веће моћи сломити и пљачкати. Зато су настојале да удруженим снагама у самом почетку спрече организовање рударских радника. И рударски радници у Бору прозрели су намере послодавца и полиције, па су тражили од Драгише Лапчевића да поново покрене питање рударске анкете пред Народног скупштином.

Крајем 1906. године Пододбор рударских радника у Бору одржао је скупштину и изабрао нови Управни одбор. Новонабрани одбор је на првом кораку наишао на тешкоће, јер се баш у ово време појавила велика незапосленост међу рударским радницима, што је Управа рудника, разуме се, настојала да искористи, и да би онемогућила организовање рудара отпустила је десет најбољих радника оснивача Пододбора рударских радника у Бору. Али и у таквим приликама радничка организација у Бору успела је да се одржи још неко време. Отпуштање рудара било је повод да Илија Милкић дође у Бор као представник Савеза рударских радника Србије и да ступи у преговоре с Управом рудника. Као резултат тих преговора донета је тарифа којом је радницима признато право удруживања и колективног представљања, заведен осмочасовни радни дан и регулисани још неки раднички захтеви. Први пут је изборено осмочасовно радно време, које у утврђено тарифом. Касније је та тарифа била изиграна, јер је се послодавци нису придржавали. Штавише, отпуштени су сви радници који су се највише експонирани у постављању радничких захтева.

Пошто су међу отпуштеним радницима били претежно чланови Пододбора рударских радника, организација је била принуђена да у фебруару 1907. године сазове ванредну седницу и изабере нови Пододбор, који се такође нашао у тешким условима, без обзира на то што је тарифа била потписана и поднета представка министру унутрашњих и привредних послова да обрати пажњу на своје организације и да их спречи у изигравању постигнутих уговора. Али све то није помогло, јер је Управа рудника и даље радила на своју руку. Она је неорганизоване раднике постављала на радна места где се могло лакше и више зарађивати и на тај начин копала јаз међу радницима, а уједно их одбијала од организације. Отпуштени радници проглашавани су за нераднике и „бунџије“ и они као такви нису могли лако наћи посао у другим рудницима. Дешавало се да радници с вишегодишњим радним искуством нису могли наћи посла у руднику само зато што су били организовани. Уместо њих, послодавци су запошљавали јевтинију необучену радну снагу са села. Последње такве политике биле су двоструко штетне. Прво, рударске радничке организације биле су оштећене, јер су лишене помоћи искусних рудара који су радили и у другим земљама, у којима су се упознали с организацијама рударских радника, и друго, с одласком ових искусних радника у рудницима је чешће долазило до разних повреда и до погибија.

Борба организованог рударских радника била је отежана још више тиме што је грађанска штампа иступала у заштиту послодавца, а радничке акције проглашавала са сметње рада, за „терор“ и „насилје“. Радничке новине су биле једини лист који је штитио интересе рудара у Србији и Бору и упознавао јавност с оним што се дешава у рудницима и како се поступа с рударима. Управа рудника није желела да директно полемиче с Радничким новинама, него су њени службеници по канцеларијама писали чланке, па после врбовали понеке раднике да их потпишу.

Ситуација није била нимало боља ни у другим рудницима. Због догађаја у Мајданпеку и Црвеном Брегу, ГРС је упозорио министра народне привреде да је дужан, према одлуци коју је пре две године донела Народна скупштина на предлог Драгише Лапчевића, да прикупи податке о стању у рудницима и предузме одговарајуће мере. Међутим, не само да нису предузимане никакве мере већ је положај радника из дана у дан постајао све тежи, што је довело до штрајка у Борском руднику 28. јула 1907. године, који се завршио неуспехом по раднике. Тај неуспех има своју позадину. Пододбор рударских радника у Бору основан је, као што смо споменули, у јулу 1906. године, и чим се мало средно, хтео је одмах да поведе штрајк. ГРС је сматрао да је то сувише рано, јер организација још није била ојачала, а радници нису били припремљени за штрајк. Због тога је ГРС послао Луку Павићевића у Бор да саветује Пододбору да одложи штрајк за повољније време и да на пролеће јасно формулише радничке захтеве и поднесе их Управи рудника. Противници организације провели су глас међу радницима да је Лука

Павићевић потплаћен од стране послодавца да омете штрајк, у што су поверовали и неки чланови Пододбора и повели су штрајк на своју одговорност.

После штрајка је дошла у питање и тарифа која је била донета 7. јануара 1907. године. Зато је ГРС упозорио рударске раднике у Бору да ни најбоља тарифа неће вредети ништа ако иза ње не стоје сви радници чврсто организовани и спремни да сваког часа бране оно што у њој пише и што је за раднике од користи. После неуспешно завршеног штрајка Лука Павићевић је одржао две конференције с рударским радницима и обновио организацију. Али ускоро затим сви организовани радници су протерани из Бора, чиме је уништена и организација. Радничке организације у Бору и Мајданпеку доживеле су још један снажан ударца када је полиција отерала Илију Милкића, који је тамо често долазио и оснивао организације.

Због овакве ситуације не само у Бору и Мајданпеку већ и у другим рудницима, Савез рударских радника упутио је оштар протест министру унутрашњих послова. У истом смислу и Драгиша Лапчевић је 2. октобра 1907. године поднео интерпелацију министру унутрашњих послова и привреде у вези с ангажовањем полиције и жандармерије на страни послодавца приликом сваког радничког штрајка.

Због тешких услова рада рударски радници у Бору поново су ступили у штрајк 16. децембра 1907. године. Међутим, и у овај штрајк организација је ушла неспремна и без сагласности Савеза рударских радника. Због тога су се у штрајк умешали полиција, фузионаши, попови и реакционарни учитељи, који су искористили политичку и културну заосталост рудара и међу њима ширили верску нетрпељивост према страним рударима католицима, међу којима је био највећи број организованих, класно свесних радника. Када је смењен директор рудника (Француз), начелник округа Сава Митић позвао је раднике да се врате на посао, обећавши им да ће за петнаест дана добити побољшице. Обећања су била лажна, и радници су поново ступили у штрајк, а тај исти начелник је овога пута против њих употребио полицију, жандарме, па чак и војску.

Тако су у току од шест месеци у Бору вођена три штрајка који су били лоше организовани и вођени против воље ГРС, због чега су и претрпели неуспех. Штрајкови су више користили разним грађанским групама и политичарима него Пододбору рударских радника.

ГРС и Савез рударских радника често су покретали питање обећане анкете. Међутим, Министарство привреде је уместо анкете 22. јануара 1907. издало пропис „Службени ред на рудницима у Србији“, којим је регулисан однос између рударских радника и управа рудника. Кроз „Службени ред“ је провејала еснафски дух, јер је овај акт рађен према рударском закону из 1866. године, што није одговарало приликама у којима је требало да се примењује. С једне стране, власници рудника су настојали да модернизују про-

САВЕЗ РУДАРСКИХ РАДНИКА СРПСКЕ СОЦИЈАЛ – ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ У ЗЛОТУ

одржаће 20. ов. мес. по подне у кафани код „Српског
Краља“ свој

ЗБОР

на коме ће говорити:

I. друг Паун Николић о **НАРОДНОЈ КООПЕРАТИВИ** и о **ЖИВОТНИМ НАМИРНИЦАМА**;

II. друг Петар Радовановић говориће о **ОРГАНИЗАЦИЈИ** свију радника у опште;

На овом збору вршиће се и улио нових чланова;

По свршетку збора биће у истој кафани или – према времену – у башти Журнића

Игранка

на којој имаће приступа сви грађани без разлике.

Радници организујте се и ступите у борбу за живот свој.

УПРАВА

Савез рударских радника

Плакат СДС у Злоту из 1909. године (Музеј у Бору)

изводњу ради веће добити, а с друге стране на раднике су примењивали застареле одредбе које су им одређивале статус покорних најамника. Један део одредаба овог акта био је у противречности с најосновнијим правима рударских радника, као што је право збора, договора и удруживања, а с друге стране омогућавао је рударским компанијама и предузетницима да их безгранично експлоатишу. Ово је био типични антираднички акт, којим се држава отворено ставила на страну рударских компанија. Од радника се између осталог захтевало да раде 12 часова дневно, а кад траже послови и недељом и празником. Радник је могао бити отпуштен с посла без отказа „ако се понаша рђаво према старијима и ако се не покорава наредбама својих претпостављених, ако наговра друге раднике или се са другима дружи да не раде и да изнуде повишице плате или друге услове рада, или изазива неред међу радницима...“ итд. Очигледно је да су ове одредбе биле уперене против стварања радничких организација, а посебно против организовања и вођења штрајкова.

Због тога је социјалистички посланик Триша Кацлеровић тражио у Народној скупштини да се повуче „Службени ред на рудницима у Србији“, а да се у споразуму с представницима рударских радника израде други прописи који би били на снази док се не донесе нови закон о заштити рударских радника. Овај захтев, међутим, није био усвојен, и „Службени ред“ је ступио на снагу. Го је радничке рударске организације довело у тежак положај. Савез рударских радника 1909. године скоро се распао, а крајем 1910. бројао је само 85 радника.

После неуспешно завршеног штрајка у Бору, Петар Радовановић је почео да агитије у Злоту. Први покушаји организовања радника у Злоту јављају се у пролеће 1907. године. Неколико познатијих рудара сазвало је 6. маја збор рударских радника. На збору је јавно критикован рад месне општинске власти. Како збор није био пријављен, полиција је брзо реаговала и растерала окупљене раднике. Убрзо затим основан је одбор за пропаганду, чији су чланови растурали социјалистичку штампу и литературу и усмено ширили социјалистичке идеје. Ускоро је уследило оснивање агитационих група-кружока у циљу идеолошког уздицања радника и развијања социјалистичке свести код њих. Рударски радници који су учествовали у штрајку на Вршкој чуки 1908. године знатно су утицали на стварање радничке организације у Злоту. Организовање радника у Злоту почело је оснивањем читаонице у рано пролеће 1909. године. У читаоницу су се учланили како рудари тако и сеоска омладина. Велику помоћ читаоници су пружиле „Социјалистичка књижара“ из Београда, редакција **Радничких новина** и Дружина типографских радника. Радници у Злоту су били у полету, па су на позив ССДП послали и свог делегата Петра Радовановића на њен Седми конгрес, у чијем је раду он активно учествовао. Захваљујући његовим иступањима на овом конгресу, делегати из целе Србије могли су да се обавесте о положају рударских и оста-

лих радника источне Србије. Интересантно је да је Петар Радовановић већ тада нагласио потребу стварања партијских и синдикалних организација које би обухватиле рударске раднике и сеоски пролетаријат.

По повратку с конгреса Радовановић је покренуо питање оснивања сталне партијске организације. У том циљу је ускоро одржан и збор, на коме је он говорио о раду Седмог конгреса, а привремена партијска управа је поднела извештај о своме раду. Сви чланови читаонице приступили су новооснованој организацији. Ово је била једна од малобројних партијских организација на селу, јер ССДП још се није била определила да активније делује међу сеоским становништвом. У октобру 1909. године основана је у Злоту и синдикална организација. И у току 1910. године партијска и синдикална организација у Злоту сарађивале су с управом ССДП и ГРС. Оне су и ове године послале своје делегате на конгрес ССДП. И на овом конгресу Петар Радовановић се залагао за то да ССДП почне с агитацијом на селу, нарочито тамо где се развијала индустрија и где су се стварали пролетаријат и сеоски полупролетаријат.

У овом периоду Злот је био центар преко кога су деловале ССДП, ГРСС и Савез рударских радника на остале руднике у борском региону. Савез рударских радника је у септембру 1910. године послао писмо свом поверенику у Злоту и партијској организацији с инструкцијама за организовање рударских радника у околним рудницима. И ССДП је схватила улогу Злота у овом региону, па је понудила помоћ у лицу једног агитатора, који је из Зајечара обишао околна места и успостављао везу и сарадњу између радничких организација. Ускоро је уследила и акција ГРС, јер су рударске организације имале веома мали број чланова, иако је стално растао број и рударских предузећа и радника у тим предузећима. Зато је ГРС упорно инсистирао на безусловном обнављању пододбора рударских радника у Злоту и на оснивању пододбора у Бору и осталим рудницима. Према расположивим подацима може се закључити да је партијска организација у Злоту деловала и 1912. и 1913. године.

Рударски радници у Бору и околним пљачкани су и преко исхране. По закону о рудницима, радницима је требало давати животне намирнице по цени коштања, али се Управа Борског рудника тога није придржавала, већ је одговарајућим „заслужним“ лицима давала у закуп ресторане и пекаре, а ова лица би монополисала животне намирнице и подизала цене од 30% до 100%.

Ништа боље, није било ни са Братинском благајном, којом је рударска компанија располагала по својој вољи и на све могуће начине спречавала да пређе у руке радника. Радници су често кандидовали своје представнике за благајну, и када би били легално изабрани, Управа рудника им је проналазила „друге грехе“ и отпуштала их с посла. Болесни и повређени радници нису примали адекватну накнаду која им је по закону припадала. Радник на бо-

Тлава рож и Тлава мика

Оно што се у периоду између два светска рата подразумева под Борским рудником чини у ствари цео један комбинат, који је обухватао два рудника бабра, постројења примарне прераде и флотације, постројења агломерације, пет високих пећи, постројења конвертора Бесемеровог система, електролизу бабра, термоцентралу и каменолом у Кривељу.

Индустрија бабра је у периоду између два светска рата у потпуности одређивала карактер Бора у економском и социјалном погледу. Поред ње, у граду су постојала још нека привредна предузећа локалног значаја. То су млини и ваљаница вуле Симе Јовановића. Према сачуваним подацима, ваљаница је годишње ваљала до 43 000 метара сукна. У околини Бора становништво се бавило земљорадњом и сточарством. Нарочито су биле познате овце из Сврљига и Кривога Вира, које су давале веома добру вуну и цењене млечне производе.

Главна пијаца за стоку и пољопривредне производе била је у Зајечару. Према подацима М. Савића, у Зајечару је годишње извођено на пијацу и до 10 000 грла ситне стоке. У самом Бору постојало је неколико ситних трговачких радњи прехранбеног типа.

За снабдевање радника постојала је посебна радничка кантина, коју је држала у својим рукама сама Компанија рудника. Како је роба у кантини била скупа, радници су је избегавали, па је једно време била затворена. За француске техничке и административне стручњаке који су живели у француској колонији у Бору, постојао је специјални магацин. За њихове потребе била је створена и посебна црква и посебна француска школа.

С развојем Борског рудника развијао се и Бор као градско насеље. Тако је у време од 1933. до 1940. године изграђено ново радничко насеље (Нова или Јужна колонија), подигнуте су болница и нова школа. Бивши занатско-трговачки центар градског насеља развио се у прави трговачки центар у коме су продавнице због потреба ноћних смена у руднику и топоници биле отворене и дању и ноћу. Постојала је и служба нових радова и генералног одржавања

Стари трг у Бору

објекта која је изводила грађевинске и друге радове у руднику, топоници и на стамбеним зградама у колонији. Грађевинске радове изводила су разна приватна предузећа, као што је било Грађевинско-техничко предузеће Илије Борђевића из Зајечара. Ово предузеће је извело грађевинске радове на брани у Борском потоку 1938. године и грађевинске радове на термоцентрали. У току 1937. године ово предузеће подигло је и низ стамбених зграда, као и управну зграду флотације.

У административном погледу Бор је припадао тимочком округу, чији је центар био у Зајечару. Према попису становништва из 1921. године, Бор је имао само 1633 становника. У то време Зајечар је бројао 12 000, Београд 142 713, Ниш 28 625, Крагујевац 18 500 и Лесковац 13 702 становника. Једну деценију касније, према попису становништва из 1931. године, Бор је имао 4749, Зајечар 10 633, Београд 279 218, Ниш 35 465, Крагујевац 27 208, Лесковац 17 632 становника. Пораст градског становништва у процентима у периоду од 1924. до 1931. године износио је у Бору 190,8, у Београду 95,6%, у Нишу 23,9%, у Крагујевцу 41,1% и у Лесковцу 28,6%. Ови подаци јасно показују динамичан развој Бора као градског насеља, што је неоспорно последица развоја индустрије бабра.

Целокупна привреда Бора и његове околине била је у периоду између два светска рата подређена овој великој индустрији. У неким привредним гранама ова подређеност имала је позитивне резултате, али су неке гране трпеле и штету. То је нарочито случај са земљорадњом. У периоду од 1919. до 1940. године Бор и његова околина били су типичан пример индустријом угрожене човекове природне средине. Пошто нису била уграђена постројења за хватање и прераду сумпорног гаса из борске топонице, он је одлазио у ваздух и уништавао биљни свет у ближој околини. Гас је такође штетно деловао на људе и животиње, што је доводило више пута

до оштрих сукоба између становника околних села и Француске компаније.

Ангажовање радне снаге

Највећи број радника у Борском руднику био је из села у околини Бора. Али је Компанија врбовала раднике и са ширег подручја Србије, Македоније, Косова, Санџака и Подриња. Стручна радна снага и руководећа лица били су углавном из Француске. Не

Стари Бор — Поглед на рудник, стару цркву и насеље Север
(Музеј у Бору)

постоје потпуни подаци из којих би се могло утврдити каква је била структура радне снаге и колики је био тачан број радника за сваку годину у међуратном периоду. Према расположивим подацима може се утврдити да је 1919. године у руднику и топioniци Борског рудника радило укупно 721 радник, од којих 409 у руднику и 312 у топioniци. Следеће године број радника се повећао на 1226, од којих је 819 радило у руднику, а 407 у топioniци. Веће повећање броја радника се примећује крајем двадесетих година, па је 1928. године у руднику и топioniци радило укупно 2835 радника, да би почетком тридесетих година њихов број порастао на преко 3000. У време пуштања у рад флотације (1933/34. године) у руднику и топioniци је радило близу 5000 радника, а у време пуштања електролизе број радника се попео на близу 7000. Године 1939. на пример, у руднику и топioniци радило је 6867 радника.

Транспорт руде у Јами (Музеј у Бору)

У септембру 1933. године килограм белог хлеба стајао је 2,5 динара, килограм црног хлеба 2 динара.

Према специјалности, у Борском руднику постојале су 1934. године следеће категорије радника: на радовима под земљом — копачи, тесари, возачи, занатлије, занатлијски помоћници, помоћни копачи и предрадници; на површинским радовима у топионици: топионичари, помоћници топионичара, возачи, занатлијски помоћници, предрадници итд. На површинским рударским и другим пословима радило је доста надничара често и испод 18 година старости. С вишим образовањем радило је 1934. године у топионици 15, а у руднику 17 лица, која су била углавном техничко особље.

Производња руде и бакра

Иако Борски рудник у току првог светског рата није био оштећен, после завршетка рата дошло је до великог пада његове производње. Узрок тог пада био је пре свега недостатак угља. Најиме, кокс за високе пећи био је увозио из Сједињених Америчких Др-

Извозни торањ (Музеј у Бору)

жава. Сем тога, држава је у првој половини 1920. године увела таксе од 5000 динара по тони руде, што је погоршало услове производње. У августу исте године такса је смањена на 1000 динара по тони, да би у фебруару 1921. године била сасвим укинута, јер је Француска компанија успела да докаже југословенским државним

Рад на површинском копу (Музеј у Бору)

Стара флотација капацитета 400 т/24ч (Музеј у Бору)

властима да је увођење ове таксе у супротности са српским рударским законима. Тек 1923. године произведено је 7761 тона бакра, чиме је достигнута предратна производња. Марта 1924. године Француска компанија је добила прву рату ратне штете и употребила је за побољшање техничких постројења у Бору. Остале рате добијене су до краја 1928. године. Укупна сума ратне штете коју је примила Француска компанија износила је 45 350 000 франака, што је било троструко више од основног акцијског капитала Компаније у то време. У исто време оцењено је да је стварна штета коју је Компанија претрпела због тога што није експлоатисала рудник у току рата износила око 10 милиона франака.

После 1923/24. године почиње стални успон производње руде и метала. Међутим, статистички подаци о производњи руде у појединим годинама које дају француска и југословенска статистика не слажу се, што се види из следећег прегледа:

Производња руде у тонама

Година	Подаци француске статистике	Подаци југословенске статистике
1919.	29 635	16 016
1920.	64 682	49 081
1921.	85 721	75 576
1922.	115 634	96 775
1923.	135 218	123 240
1924.	147 691	143 259
1925.	213 659	176 058
1926.	260 237	220 005
1927.	126 134	287 940
1928.	327 748	327 748
1929.	329 252	329 252
1930.	500 135	493 362
1931.	461 846	465 987
1932.	306 423	303 245
1933.	589 633	564 870
1934.	662 015	662 015
1935.	648 550	648 550
1936.	609 490	609 490
1937.	650 399	650 399
1938.	759 511	759 511
1939.	983 903	984 903
1940.	929 176	929 176
Укупно:	8 936 690	8 916 458

Према подацима немачке статистике, у Бору је од 1. јануара до 8. априла 1941. године произведено 241 957 тона руде.

Погон топовнице 1938. године (Музеј у Бору)

Као што се види, разлике се показују нарочито за период од 1919. до 1927. године, док се за период после 1928. године подаци углавном поклапају. Има и других публикација у којима се за поједине године доносе подаци који одступају од података обеју наведених статистика, али та одступања нису велика.

Пошто је производња руде од 1. јануара до 8. априла 1941. године износила 241 957 тона, укупна производња у међуратном периоду била је, према француској статистици, 9 178 647, а према југословенској 9 158 415 тона руде.

До 1930. године руда је добијана углавном са рудног тела Чока Дулкан. Од 1931. године почела је експлоатација рудног тела Тилва Мика. Те године Тилва Мика је дала само 73 145 тона руде, али је од наредне године та бројка нагло повећана, и до почетка другог светског рата ово рудно тело представљало је главни извор, што се види из следећег прегледа:

Производња руде из рудног тела Тилва мика у тонама:

1931. године	73 145	1936. године	604 668
1932. године	189 448	1937. године	641 898
1933. године	382 126	1938. године	641 323
1934. године	569 100	1939. године	653 773
1935. године	590 554		

До 1929. године француска компанија експлоатисала је само богату руду, која је директно топљена у високим пећима, без прет-

ходног флотирања. Међутим, како су се резерве богате руде све више исцрпљивале, а потребе за баком расле, Компанија је прибегла прерађивању и сиромашнијих делова руде, који су прегходно морали да се флотирају. У том циљу 1929. године подигнута је мала пробна флотација. Њен стални погон почео је 1933. године с капацитетом од 400 тона руде дневно. Четири године касније пуштена је у рад нова флотација капацитета 2000 тона руде дневно.

Од пуштања у рад 1933. до 8. априла 1941. године флотација је прерадила 1 953 807 тона руде и произвела 225 230 тона концентрата. До 1938. године произвођен је само концентрат бакра, а пирит је одлазио у жаловину. Тек 1939. године почела су да раде постројења за издвајање пиритног концентрата. Те године произведено је свега 675 тона пиритног концентрата. Та количина повећана је 1940. године на 8336 тона. У периоду од 1. јануара до 8. априла 1941. године произведено је још 3172 тоне.

Пуштањем у рад флотације почеле су експлоатација и прерада сиромашне руде, која је садржала око 3,5% бакра. То је утицало да просечан садржај бакра у руди која је прерађивана тридесетих година стално опада. То се види из следећих података:

Година	Садржај бакра	Година	Садржај бакра
1932.	7,2%	1936.	6,1%
1933.	6,1%	1937.	5,5%
1934.	6,0%	1938.	5,1%
1935.	6,5%	1939.	5,1%

Непосредно пред други светски рат садржај бакра у сиромашној руди износио је 3,66%, а у богатој 7,24%. У свету је једино ба-

Монтажа топловнице и димњака (Музеј у Бору)

карна руда из Катанге и из Сједињених Америчких Држава (Bisbee) била толико богата. Ако се рачуна целокупан период од 1904. до 1944. године, када су Бор експлоатисали странци, укупно је произведено 8.360 060 тона богате руде и 2 800 780 тона сиромашне руде или 75,93% богате, а 24,07% сиромашне руде. Ова чињеница показује да је налазиште у Бору богато, али и да га је страни капитал безобзирно исцрпљивао.

Један део борске руде топљен је у постројењима борске топионице, која је постојала пре првог светског рата. Остало је извожено у иностранство у сировом стању. И у погледу података за производњу блистер-бакра постоје разлике између француске и југословенске статистике, што се види из следећег прегледа:

Производња блистер-бакра у тонама

Година	Подаци француске статистике	Подаци југословенске статистике
1919.	2 596	1 332
1920.	2 736	2 439
1921.	5 222	4 144
1922.	6 399	5 354
1923.	7 561	6 838
1924.	7 132	8 101
1925.	8 074	7 301
1926.	10 805	9 671
1927.	7 011	12 863
1928.	15 086	15 086
1929.	20 675	20 675
1930.	24 463	24 463
1931.	24 351	24 351
1932.	30 159	30 159
1933.	40 318	40 318
1934.	44 370	44 370
1935.	39 000	39 000
1936.	39 400	39 000
1937.	39 410	39 410
1938.	41 993	41 993
1939.	44 643	44 643
1940.	43 006	42 000
Укупно:	505 410	503 501

Од 1. јануара до 8. априла 1941. године произведено је 11 549,5 тона блистер-бакра, тако да је целокупна производња износила 514 959,5 тона.

Важно је напоменути да је производња бакра у Бору расла и за време светске економске кризе од 1929. до 1934. године, нако је цена бакра све више падала. У исто време производња бакра у овету постала је нерентабилна. Многи европски рудници обуставили су производњу, а преостали су радили смањеним капацитетом, или уз државне субвенције, јер је производна цена бакра била већа од продајне. Борски рудник је, међутим, и поред падања цене, захваљујући богатству своје руде и ниским надницама и у току економске кризе радио с добитком, па су акционарима и у овом периоду исплаћиване дивиденде. Ипак је пад цена бакра на светском тржишту оштетио целу југословенску привреду за 2,1 милијарде динара.

Борска руда богата је златом и сребром. Испитивања која су вршена 1932. године показала су да у једној тони блистер-бакра има 41,52 грама злата и 116,38 грама сребра. Овај садржај износио је 1937. године 50,60 грама злата и 142,77 грама сребра. Југословенска привреда била је посебно оштећена зато што је у блистер-бакру који је извозен у иностранство одлазила и сва његова садржина злата и сребра. У исто време Народна банка Југославије морала је да купије злато на светском тржишту да би одржавала вредност динара. До 1935. године извезено је из Борског рудника преко 16 тона злата и 32 тоне сребра. Француска компанија је слободно располагала овим племенитим металима и слободно их извозила. Стање је измењено тек доношењем Уредбе о надзору производње и о употреби племенитих метала од 4. августа 1934. године, према којој је право откупа целокупне количине племенитих метала произвођених у Југославији имала Народна банка. Сва рударска и друга предузећа у земљи која су производила племените метале као главни или споредни производ, или чији су производи садржали племените метале чија је екстракција вршена касније у земљи или ван ње, била су дужна да целокупну производњу понуде Народној банци по светским ценама (по ценама Лондонске берзе). На основу ове уредбе, Француска компанија продавала је Народној банци Југославије око 2000 кг злата годишње. Међутим, Компанија је била ослобођена плаћања општег пореза на пословни промет на злато, јер је продаја злата Народној банци третирана као реквизиција од стране државе, која је Законом о порезу на пословни промет од 31. јануара 1922. године била ослобођена пореза на пословни промет.

Поред издвајања злата и сребра из редовне прераде блистер-бакра, 1938. године пуштена је у пробни рад погон цијанизација. У њој се добијао златни концентрат из златоносног кварционог песка с рудшта Тилва рош. У периоду од 1938. до 1940. године прерађено је укупно 29 093 тоне кварционог песка. Садржај злата по тони песка кретао се у просеку од 2,83 до 3,75 грама, а проценат искоришћености од 55,62% до 65,11%. Укупно је добијено око 6% злата у концентрату, који је даље прерађиван у златари. Пред крај овог периода био је израђен пројект за проширење цијанизације до ка-

пацитета од 500 тона кварционог песка на дан, али тај пројект није реализован услед почетка рата.

Од 1936. године влада Милана Стојадиновића је водила политику даље прераде метала добијених у Југославији. То се пре свега односило на изградњу електролизе за рафинацију блистер-бакра у Бору, затим проширење погона железаре у Зеници и прераду боксита у фабрици алуминијума код Шибеника. Ова оријентација била је од великог значаја за југословенску привреду, јер је Југославија, нако богата бакром, бокситом и гвозденом рудом, морала да увози све потребне количине електролитног бакра, алуминијума и челика. Спровођење ове политике отпочело је проширењем погона железаре у Зеници, а затим изградњом електролизе у Бору, која је завршена 1938. године. Укупне инвестиције за њену изградњу изнеле су 35 милиона динара. Њен капацитет износио је 12 000 тона електролитног бакра годишње. Већ приликом пуштања у рад електролизе били су припремљени пројекти за проширење њеног капацитета до 20 000 тона, са тенденцијом да се 3/4 блистер-бакра добијеног у Бору пречишћава у сопственој електролизи.

Колики је значај придаван пуштању у рад електролизе види се и по томе што је том приликом приређена велика свечаност с митингом, коме су поред председника владе Стојадиновића присуствовали и многи министри, затим представници великих привредних организација, банака, комора, као и представници Француске компаније и француски посланик у Београду.

У току рада до избијања другог светског рата електролиза је произвела следеће количине електролитног бакра: 1938. године 3 243 тоне, 1939. — 12 463 тоне и 1940. — 11 476 тона.

Успешан рад рудника у периоду између два светска рата довео је до пораста француског капитала. Почетни капитал износио је 5 500 000 франака подељен на 11 000 акција од по 500 франака. Од тога је било 6 700 повлашћених и 4 300 оснивачких акција. Основни капитал повећан је 1908. године на 7 000 000 франака емитовањем 3 000 нових приоритетних акција. Вредност акција смањена је 1912. године на 100 франака, тако је број акција повећан на 70 000 комада. Исте године емитовано је још 70 000 основних акција од по 100 франака. Већ приликом емисије ових акција њихова реална вредност је била 175 франака.

С овим основним капиталом Компанија је ушла и у период између два светска рата. Прво повећање акцијског капитала у периоду између два светска рата извршено је 1927. године издавањем 10 000 акција „Б“, које су имале већи број гласова од основних акција и приоритетних акција. Тиме је основни капитал повећан на 15 000 000 франака подељен на 150 000 акција од по 100 франака.

Велико повећање основног капитала извршено је 1937. године емитовањем 450 000 нових основних акција од по 100 франака, па је основни капитал повећан на 60 000 000 франака. Сада је било укупно 600 000 акција, од чега 48 500 приоритетних, 541 500 основних акција и 10 000 основних „Б“ — акција.

вредности остала је у земљи, тј. 717 160 000 динара. Овај новац Француска компанија борских рудника оставила је за порез и таксе (209 460 500 динара), царине, радничке наднице (264 500 000 динара), железнички транспорт (200 000 000 динара). Постоје подаци да је Борски рудник платио непосредног пореза 1933. године 9 373 000 динара, 1934. године 25 122 000 динара, а 1935. године 57 447 000 динара. Француска компанија борских рудника била је иначе ослобођена неких пореза. Тако је по члану 32. Закона и правилника о непосредним порезима била ослобођена плаћања кућарине за неке индустријске и стамбене зграде за бесплатно становање радника. Од 1935. године Француска компанија борских рудника била је обавезна да део девиза од продатог бакра унесе у земљу.

Организација руковођења Француском компанијом борских рудника била је следећа:

Главна управа рудника налазила се у Паризу при банци Мирабо. Овде су решавана сва финансијска питања и доношене друге важне одлуке од значаја за даљи развитак рудника.

У Бору је постојала Дирекција погона, која је имала доста велику самосталност у организацији посла и одлучивању у вези с тим.

Електро-радионица (Музеј у Бору)

Она је радила на своју одговорност у оквиру финансијских овлашћења и производних планова, које је добијала из париске централе. Она је могла самостално да склапа уговоре о продаји и куповини потребног материјала, да одлучује о накнади штета, исплати пореза и слично. Сва слободна средства Дирекција је сваког месеца пребацивала да рачун Главне управе у Паризу.

У Београду је постојало представништво које је било подређено Дирекцији у Бору. Оно је служило за везу с југословенским државним надлештвима и банкама. Ова организација одговарала је уобичајеној организацији енглеских предузећа у колонијалним земљама.

Главни орган управе Компаније био је Управни одбор са седиштем у Паризу. Чланови Управног одбора оучи другог светског рата били су: Ежен Мирабо, председник; Жорж Феј, генерални директор; Марсел Шампен, вицепредседник; Жан-Батист Буасонас управник — сви са сталним местом боравка у Паризу. Од осталих шест чланова двојица су били Југословени: Фердинанд Грамберг и Милан Стефановић, оба из Београда, тројица Французи (Пјер Мирабо, Жак Пијерари и гроф Андре Валевски) са сталним местом боравка у Паризу, један Швајцарац — Жан Мирабо, са сталним местом боравка у Женеви.

После првог светског рата извоз бакра је добио велик приредни значај за Југославију. У почетку се извозила и бакарна руда, да би касније све више био извожен сирови бакар, а када је пред други светски рат прорадила електролиза у Бору, почео је извоз рафинисаног бакра, али у незнатним количинама. По учешћу у укупној вредности извоза Југославије пре рата, бакар је долазио на друго место. Испред бакра је био само извоз дрвета. Удео бакра у вредности укупног југословенског извоза у периоду од 1921. до 1939. године износио је:

1921. године	1,68%	1931. године	6,06%
1922. "	3,33%	1932. "	8,09%
1923. "	2,14%	1933. "	8,67%
1924. "	3,23%	1934. "	8,93%
1925. "	2,56%	1935. "	8,43%
1926. "	3,21%	1936. "	8,38%
1927. "	4,03%	1937. "	7,83%
1928. "	4,88%	1938. "	8,04%
1929. "	5,67%	1939. "	8,00%
1930. "	7,34%		

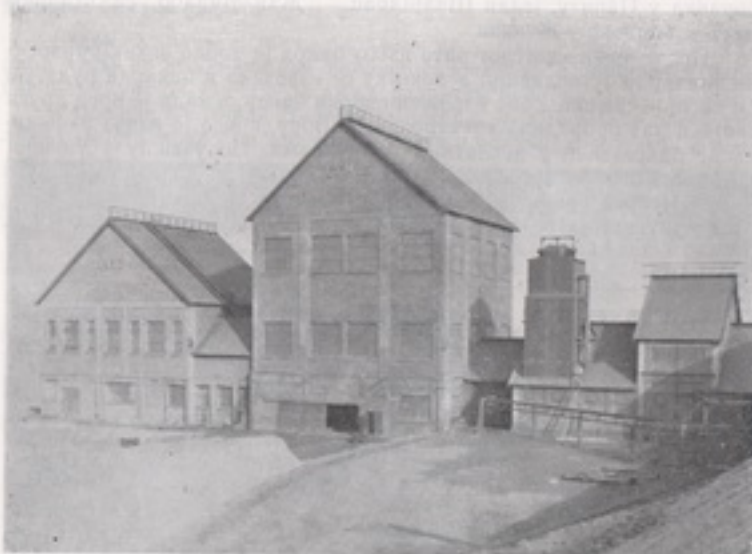
У периоду између 1929. и 1938. године из Бора је извезено 378 574 тоне бакра. У исто време у земљи је продато свега 34 178 тона. Највише бакра је извезено у Немачку. Од целокупног извоза бакра у време од 1920. до 1926. и од 1931. до 1938. године у величини 304 661 тоне у Немачку је извезено 121 200 тона. После Немачке по количини извоза борског бакра у одређену земљу биле су Сједињене Америчке Државе, затим Белгија, Француска, Мађарска. Иза њих су долазиле Италија, Грчка и друге земље. Највећи извоз у Немачку је био 1934. године, када је у ту земљу извезено 20 365 тона. У Сједињене Америчке Државе је највише извезено 1935. го-

дне, и то 18 290 тона. Бакар је извожен Дунавом, преко Солуна и преко Дубровника. Извожењем преко Солуна избегавао се застој од неколико месеци преко зиме који је настајао услед обуставе плавидбе на Дунаву. Преко Дубровника су ишле испоруке бакра за Америку и за Анверс. Пошиљке из Дубровника за Америку ишле су преко Лондона. Сирови (црни) борски бакар слат је на тржиште у линготима. Они су 1906. године тежили 77,6 кг, а касније 80 кг.

У погледу саобраћаја, Бор је железничком пругом од Бора до Метовнице, која је изграђена 1911. године, повезан с Параћином и Зајечаром, а преко Зајечара и с Праховом.

У самом руднику и топионици постојала је ускотрачна железница (ширине 50 см.). У рударским погонима постојало је 1934. године 27175 метара, а у погонима топионице 8045 метара колесе-

Термоелектрана изграђена 1932. године (Музеј у Бору)

ка ширине 50 см. Поред тога, Компанија је располагала железничком пругом ширине 76 см. у дужини од 71848 метара. За вучу је у рударским погонима коришћено 39 коња и 84 вола, док су у топионици коришћене локомотиве, а само на једном колесеку од 200 метара један коњ. Кречњак из Кривеља превожен је жичаном железницом. И у саставу топионице постојала је жичана железница дужине 5200 метара.

Потребно је рећи нешто и о погонској снази која је коришћена у Борском руднику, јер је њено добијање и коришћење такође чи-

нило један од важних елемената нивоа целокупне привреде овог индустријског места и његове околине. Правствено због потреба рудника, у Бору је изграђена електрична централа, која је давала електричну енергију и за осветљење вароши. Дизелелектрична централа капацитета 2500 KW подигнута је упоредо с изградњом топионице. Како њен капацитет није могао да задовољи потребе борске индустрије, поред ње је подигнута и термоелектрана капацитета 10 000 KW. Угљом потребан за термоелектрану набављан је из најближих србијанских рудника: Боговине, Вине, Чуке, Подвиса, Српског Балкана, Ибра и Алексинца. Из ових рудника снабдевала се и топионица. Према подацима из архиве Француске компаније, Механички сервис електричних централа набавио је, на пример у току 1937. године, следеће количине угља: из Алексинца 11 118 тона, из Боговине 3 774 тоне, из Ибра 3 120 тона, из Чуке 673 тоне и из Српског Балкана 2 668 тона.

У време од 1930. до 1937. године у Бору је потрошено и произведено електричне енергије само у месецу марту:

Потрошено

1930. године	274 150 KWh
1931. године	615 829 KWh
1932. године	541 179 KWh
1933. године	779 204 KWh
1934. године	произведено и преобрађено 1 994 861 KWh
1935. године	произведено и преобрађено 2 097 011 KWh
1936. године	произведено и преобрађено 2 569 121 KWh
1937. године	произведено и преобрађено 2 621 378 KWh

У току 1937. године само термичка централа у Бору је произвела електричне енергије у KWh по месецима:

јануара	1 775 800
фебруара	1 967 700
марта	2 218 600
априла	2 086 300
маја	1 832 000
јуна	1 936 700
јула	2 128 500
августа	2 203 600
септембра	2 125 300
октобра	2 144 200
новембра	2 158 800
децембра	2 435 200

Механички сервис електричних централа доставио је, на пример у јануару исте године, електричне енергије у KWh: руднику

331 680, фабрици 1 150 644, фабрици за флотацију 212 800, централној радионици 32 814, железници 16 300, колонији 39 511, болници 3 300, каменолому Кривељ 12 128, централном магазину 4 300, млину Симе Јовановића 2 000, француској школи 46, југословенској школи 39, руској школи 7, општини Бор 39, комесаријату 13, предузећу Борђевић 52, поштанском бироу 13, Соколском дому 76 итд.

У јануару 1939. године у термичкој централни је произведено 3775 390 KWh. Механички сервис електричних централа у току тога месеца дао је борској привреди и осталим потрошачима, међутим, нешто више, тј. 3 967 760 KWh, од тога: руднику 599 961, топионици 1 419 623, флотацији 710 200, електролизи 507 463 итд. Највише електричне енергије је, дакле, конзумирала топионица, а после ње флотација.

ИНТЕРЕСОВАЊЕ НЕМАЧКЕ ЗА БОРСКИ РУДНИК ДО 1941. ГОДИНЕ

Геолошка истраживања у околини Бора од 1927. до 1929. године

Са завршетком првог светског рата нису престали покушаји Немачке да се домогне налазишта бакарне руде у Југославији, а пре свега у источној Србији, у околини Бора и Злата. Према неким документима се може закључити да је већ 1924. године преко посредника Хајриха Цетмајера из Минхена била испитивана могућност укључења Немачке у експлоатацију и самог Борског рудника. Пошто овај покушај није успео, Цетмајер је 1927. године у име компаније Mansfeld Aktiengesellschaft für Bergbau- und Hüttenbetrieb ступио у везу с бившим српским министром Ђорђем Генчићем и повео преговоре за уступање Генчићевих концесија у околини Бора компанији Мансфелд. Генчић је пристао на ову комбинацију и упутио писмену понуду компанији Мансфелд АГ за давање права истраживања и евентуалне експлоатације уколико истраживања буду позитивна. Концесија се односила на један терен који се граничио с француском концесијом Свети Ђорђе. Док су вођени преговори с Ђорђем Генчићем, Мансфелд АГ је предузео кораке да се поближе упозна с геолошким својствима Генчићеве концесије, као и дела концесије који је био у власништву његове разведене жене Косаре Новаковић у околини Злата.

Крајем августа и почетком септембра 1927. године на терен је дошао проф. др Шнајдерхен из Фрајберга. Он је дао геолошку и минералогско-микроскопску слику налазишта Тилва мика, Рогошина и Белевина у околини Злата. То су били рудоносни терени који су већ раније истраживани, па је проф. Шнајдерхен испитао постојеће шахтове, микроскопски прегледао примерке стена и дао општу геолошку и минералогску слику и слику саобраћајних прилика овог терена. У извештају који је написао о својим истражива-

њима дао је мишљење да према ономе што је могло да се види на основу ранијих истраживачких радова, пружања стена и минералогског састава, као и саобраћајних веза, није препоручљиво да се врше даља истраживања на налазиштима која су била у власништву Косаре Новаковић.

Истовремено су преговори с Ђорђем Генчићем настављени, и 11. новембра 1927. године у немачком посланству у Београду потписан је уговор између фирме Mansfeld Aktiengesellschaft für Bergbau- und Hüttenbetrieb у Ајслебену, коју је заступао генерални директор др Макс Хајнхолд и Ђорђа Генчића.

Уговор је садржавао 7 чланова и предвиђао да Генчић преноси на компанију Мансфелд АГ сва права за геолошка и рударска истраживања на целој територији која је његова концесија, добијена у закуп од Министарства шума и руда Србије 1907. године, а која је обухватала општине Валакоње, Савинац, Врбовац, Ослић, Шарбановац и Сумраковац у бољевачком срезу, у укупној површини од 17 250 ха. Права компаније Мансфелд била су временски ограничена од 1. јануара 1928. до 31. децембра 1929. године. У том року је Мансфелд био обавезан да изврши истраживачке радове и да сноси све трошкове везане за извршавање тих радова. Ако истраживања покажу да би се експлоатација исплатила, Мансфелд је имао право да оснује једну компанију с капиталом од 4 000 000 РМ. Као обештећење за права за експлоатацију на пренету компанију Мансфелд, Ђорђе Генчић би добио 25% од оснивачког капитала у виду бесплатних акција, дакле у вредности од 1 000 000 РМ; једнократну одштету у износу од 400 000 РМ у готову, која би била платива на дан преноса концесије за експлоатацију на компанију Мансфелд, као и 25% оснивачких обвезница. Генчић се обавезао да сва права за истраживања према овом уговору, као и за нова будућа истраживања, пренесе на новоосновану компанију. Ако би Генчић хтео у потпуности или делимично да отуђи свој део учешћа, Мансфелд је уговором задржао право првенства за откуп под истим условима које би понудили други интересенти.

Уговор с компанијом Мансфелд Генчић је регистровао код Генералне рударске дирекције Министарства шума и руда 22. марта 1928. године и након тога је компанија могла да отпочне с истраживачким радовима. У међувремену Мансфелд је радове на бушењу поверио специјалној фирми за такве послове Deutag (Deutsche Tiefbohr AG) из Ашерслебена. Бушења су вршена на терену Тилва рош и Марков камен на око 2,5 км од станице Сумраковац на прузи Параћин — Зајечар.

Почетком априла 1928. године Deutag је упутио опрему и два мајстора бушача. Пре њих је на терен дошао инжењер др Хајер, представник фирме Мансфелд, који је одредио тачке где ће се вршити бушење. Бушење је почело 8. маја 1928. и трајало је до јануара 1929. године. Направљене су две бушотине, од којих је друга стигла до дубине од 410 м. За цео рад на бушењу Мансфелд је исплатио Deutag-у 39 584 РМ.

Након извршених истраживачких радова добијени примерци стена подвргнути су детаљној анализи и дат је приказ геолошког и минералног састава читавог краја. Анализе су показале присуство бакра и злата, али или у недовољном проценту или недовољне количине руде, тако да је општи закључак био негативан и Мансфелд је одустао од даљег истраживања.

Преузимање већег дела борског бакра од стране Немачке у замену за испоруку наоружања

После доласка Националсоцијалистичке партије на власт у Немачкој нацистичка влада је приступила интензивном наоружању. Читава немачка привреда преоријентисана је на ратну производњу. За спровођење обимних програма наоружања Немачкој су недостајале многе стратешке сировине, а није имала девизних и златних резерви да те сировине набавља у иностранству. Нарочиту тешкоћу представљала је несташница обојених метала. Домаћа производња ових метала покривала је само 2—10% потреба немачке индустрије. Редовна трговинска размена није могла да задовољи немачке потребе за овим металима, па је од 1935. године приступљено извозу наоружања као средству за постизање политичких циљева и обезбеђење добијања важних стратешких сировина, које су иначе могле да се добију само за девизе. Када је у питању била Југославија, у такве сировине убрајани су бакар, олово и други метали.

На другој страни, од 1935. године па даље међународни односи су постајали све компликованији и несигурнији, што је наметало потребу да се убрза наоружавање и југословенске војске, јер су криза у време италијанске агресије на Етиопију и маневри одржани у пределу реке Купе децембра 1937. године показали велики недостатак техничке опреме југословенске војске. Постојање активног салда у клириншном обрачуна с Немачком упућивало је Југославију да један део наоружања и опреме набавља у Немачкој.

Ово се није слагало са званичном политичком оријентацијом Југославије као чланице Мале антанте и пријатеља Француске. Међутим, Стојадиновићева влада је, нарочито од времена рајске кризе у марту 1936. године, почела да се све отвореније дистанцира од својих дотадашњих савезника, док је на другој страни проширивала економске и политичке везе с Немачком. До 1938. године југословенске наруџбине у Немачкој износиле су 13 милиона РМ.

Крајем 1938. године дошло је до преговора о одобрењу великог немачког кредита Југославији за набавку ратних авиона, артиљерије и друге опреме у износу од 200 милиона РМ.

Пад Милана Стојадиновића 5. марта 1939. године довео је до изненађења и незадовољства у Берлину, и то се одразило на извесно одуговлачење преговора за додељивање зајма за набавку наоружања. Немачки упад у Чехословачку 15. марта 1939. године значајно је даље одлагање преговора о додељивању кредита Југосла-

вији. Немачки генерални конзул у Београду Франц Нојхаузен је поново дошао да разговара с помоћником министра финансија Микићем 30. марта 1939. године. За додељивање кредита били су постављени политички услови; од Југославије се пре свега тражило да приступи антикоминтерерском пакту и да јасно определи своју спољну политику. Ово је имало успеха. Југословенска влада није прихватила немачки захтев да се прикључи антикоминтерерском пакту, али је на другој страни одбила да се укључи и у акцију западних сила, које су после комадања Чехословачке предузеле кораке за стварање једног прозападног блока на Балкану.

Овакав став југословенске владе био је повољан за Немачку и она је с њом наставила преговоре о давњу кредита за набавку оружја од немачких фирми. Преговори су завршени потписивањем тајног протокола 5. јула 1939. године. Протокол није прецизирао тачан износ кредита, али се из других докумената види да се радило о суми од 200 милиона РМ. Према протоколу, 50% вредности увезеног оружја Југославија је морала да исплати испорукама стратешких сировина и да Немачкој уступи концесију за експлоатацију нафте у Југославији. Овај протокол није реализован. Пре свега, дошло је до одлагања немачких испорука због посете кнеза Павла Карађорђевића Лондону. Поред тога, Хитлер је довео одлуку о обустављању испорука оружја балканским земљама, па и Југославији, због потреба немачке војске и планираног напада на Пољску.

Обнављање испорука наоружања Југославији уследило је у августу 1939. године. Ово је, поред политичких циљева, имало за циљ и да се обезбеди добијање што већих количина стратешких сировина за немачку ратну индустрију, пре свега бакра, олова и конопље. Немачка је и до 1939. године била увозник југословенског бакра и олова, али је већи део својих потреба за овим металима задовољавала увозом из Сједињених Америчких Држава, Енглеске, Чилеа, Белгијског Конга и Канаде. Према немачкој евиденцији, извоз бакра из Југославије у Немачку износио је:

1934. године	9 600 тона
1935. -	10 550 -
1936. -	12 650 -
1937. -	10 685 -
1938. -	6 629 -
1939. -	4 700 -

Немачка је морала да рачуна с немогућношћу набављања ових метала из прекоморских земаља после почетка рата, па је Југославији дато главно место као испоручиоцу ових важних сировина. Пошто су се Бор и Трпач налазили у рукама Француза и Енглеца, Немачка је тражила најпогоднији начин да присвоји њихову производњу.

У том циљу Нојхаузен је, по Геринговом одобрењу, продужио размену немачког оружја за југословенске сировине важне за не-

мачку ратну привреду на принципу трампе „из руке у руку“ (Zug um Zug). При томе се првенствено мислило на бакар и олово. Председник југословенске владе Драгиша Цветковић се сагласио с овим принципом, па је влада преко војног изасланика у Берлину луковника Ваухника и посланика Иве Андрића стално ургирала у Берлину да се потпишу споразуми о испоруци ратних авиона на основу протокола од 5. јула. Али су Немци стално одлагали закључење конкретних уговора како би принудили југословенску владу да пристави на испоруку што веће количине важних стратегијских сировина. Геринг је сматрао да добијање концесије за експлоатацију нафте није нарочито значајно за Немачку, јер ће проћи још много времена док она из ових концесија заиста буде могла да добија нафту. Напротив, он сматра да је врло примамљива нова идеја да се Југословени путем лиферација оружја подстакну на испоруке већих количина бакра из Борског рудника, нарочито с обзиром на стање немачке индустрије у погледу снабдевања баком. У циљу реализовања оваквих испорука бакра, Геринг је био спреман да се сагласи с испоруком ваздухопловног материјала, а такође и неколиких модерних авиона Југославији.

У Београду су тих дана немачки посланик фон Херен, генерални конзул Нојхаузен, директор компаније Hertmann Göring Werke и нови директор Шкодних завода др Фос водили разговоре с Драгишом Цветковићем и Александром Цинцар-Марковићем. Иако је било очигледно да Немачка одступа од тајног протокола од 5. јула и намеће много теже услове за испоруку оружја на бази размене за важне сировине по принципу „из руке у руку“. Цветковић и Цинцар-Марковић су обећали да по овом принципу упоредо с немачким лиферацијама оружја лиферују за Немачку „крајње важне сировине“, пре свега „да узапте целокупну југословенску производњу бакра“ и да је предају Немачкој, како извештава Нојхаузен.

Преговори у Београду завршени су потписивањем тајног протокола 5. октобра 1939. године. Према овом протоколу, Немачка се обавезала да испоручи Југославији 100 модерних ловачких авиона, 13 школских авиона, 103 противавионска топа, 430 противтенковских топова и по 1000 граната за свако оруђе.

За исплату добијеног наоружања југословенска страна се обавезала да до краја октобра испоручи Немачкој 3000 тона бакра, 500 тона олова, 1000 тона оловног концентрата, 100 тона алуминијума, 100 тона антимона, 10 000 тона конопље и специјалну дрвну грађу у вредности од 2,3 милиона РМ. Почев од 1. новембра морала је испоручивати месечно по 1500 до 2000 тона бакра, поред већ поменутих других сировина. Сем тога, југословенска влада се обавезала да најмање половину будућег повећања производње руде и метала стави на располагање Немачкој за исплату добијеног наоружања. Уплате и исплате по овом протоколу ишле су преко специјалног обрачуноског конта „Ц“.

Већ на почетку југословенско-немачких преговора у Београду Француска је предузела енергичне кораке да спречи испоруку

бакра Немачкој. Француски посланик је поднео званичну ноту југословенском Министарству иностраних послова, у којој је нагласио да је борски бакар француска приватна својина и да би на свако директно или индиректно, упућивање бакра у Немачку које премашује нормалне пошљке из последњих година, Француска гледала као на кршење неутралности и да се од Француске компаније не може тражити да производи бакар који ће ићи Немачкој. Сем тога, у ноту се указивало да југословенска држава има право приоритетне куповине рударских производа, али да је то право ограничено на „потребе државе“, што не значи да може да снабдева стране државе.

Овај француски корак, међутим, није имао успеха. Према мишљењу енглеског посланика Кемпбела, овакав став југословенске владе био је инспирисан жељом да се обезбеди добијање наоружања, у ком циљу се влада окренула минералном богатству земље као једином средству које би вероватно могло да обезбеди бар неке од потреба Југославије. Имену оскудицу у наоружању Кемпбел је оценио као „очајну“, због чега влада „нијемало не води рачуна о правним консидерацијама“.

Према тајном протоколу од 5. октобра 1939. године, Немачка је до краја године требало да испоручи 80% уговорених количина наоружања, а вредност метала и других сировина које је у то време требало да испоручи Југославији имала је да износи 50% вредности немачких лиферација. До изравњања је требало да дође у току прве половине 1940. године. Међутим, немачке лиферације оружја Југославији ипак се извршавале према предвиђеном плану. Уместо да до краја 1939. године изврши 80% протоколом предвиђених испорука, које би биле покривене југословенским извозом метала и других сировина до 50% вредности, слика је у јануару 1940. године била друкчија. До 11. јануара југословенске испоруке сировина достигле су вредност од 16 000 000 РМ, а немачке лиферације наоружања само 8 000 000 РМ. Због тога је вицегувернер југословенске Народне банке др Иво Белин тражио од Немачке да изравна салдо на специјалном рачуну и да унапред испоручи оружје које би било исплаћено југословенским лиферацијама у наредна три месеца, и напоменуо да ће докле југословенске лиферације метала морати да буду обустављене. Ова интервенција је била безуспешна. Немачки посланик у Београду фон Херен је због успоравања југословенских лиферација бакра интервенисао код Цветковића и Цинцар-Марковића. Цинцар-Марковић је 2. јануара 1940. године обећао фон Херену да ће испоруче бакар и олова тећи несметано и да ће се југословенско-немачки економски односи убудуће још више проширити. Ово је умањило ефекат напора стручних лица да постигну брже испоруке немачког оружја.

У току фебруара и марта 1940. године дошло је до убрзања немачких лиферација авиона и артиљерије, али немачко дуговање ипак није било ликвидирано. Да би био избегнут даљи пораст југословенског позитивног салда на специјалном конту „Ц“, немачко

Министарство привреде наредило је да се обустави увоз југословенске робе на индустријском сектору изузев метала и руда. Било је очигледно да је ова наредба имала за циљ да се обезбеђу даље добијање бабра, олова и других метала, а да се не повећавају немачке испоруке ратног материјала. Међутим, због сталног југословенског потраживања на конто „Ц“, односно неиспуњавања немачких обавеза за испоруке наоружања у предвиђеним роковима, југословенска влада је смањивала испоруке бабра, олова и оловног концентрата. Према подацима које је прикупио Нојхаузен, крајем априла 1940. године заостале количине износиле су 6500 тона бабра, 2800 тона олова и 2500 тона оловног концентрата. Да би принудила Југославију да надокнади неиспоручене количине бабра, олова и оловног концентрата, Немачка јој је обуставила испоруку 27 преосталих ловачких авиона „Месершмит 109“.

За регулисање питања југословенских испорука бабра и олова искоришћено је десето редовно заседање Југословенско-немачког привредног одбора. Пре почетка заседања немачки посланик фон Херен и председник немачког дела Југословенско-немачког привредног одбора Ландфрид водили су преговоре с Миливојем Пил-ом и др Ивом Белином за уношење измена у протокол од 5. октобра 1939. године. Немци су имали за циљ да за будуће испоруке наоружања добију пре свега бакар и олово, а тек онда друге производе. Разговори су завршени потписивањем тајног протокола 12. маја 1940. године.

У првој тачки протокола констатовано је да су обе стране дошле до сагласности да је тајни протокол од 5. октобра 1939. године имао за циљ у првом реду да служи размени немачког оружја за југословенске метале и руде, а да су дотадашње немачке лиферације у знатној мери исплаћене другим производима који су поменути у протоколу, док су метали и руде испоручени у мањим количинама него што је било предвиђено. Зато је закључено да немачко оружје које буде испоручивано Југославији буде плаћано у првом реду југословенским лиферацијама руда и метала, а да увоз из Југославије у Немачку поново обухвати и друге југословенске производе тек ако после исплате већ уговорених количина метала и руда постоје довољне платежне могућности у Немачкој.

По протоколу од 12. маја 1940. године Југославија је преузела обавезу да, мимо количина предвиђених протоколом од 5. октобра 1939. године, испоручи Немачкој у току маја 1940. године 4500 тона бабра, а од 1. јуна до 31. децембра по 2000 тона бабра месечно. Тиме би до краја године били изравнати заостаци настали последњих месеци. Слично је било и с испорукама олова и оловног концентрата.

Управо у време рада десетог редовног заседања Југословенско-немачког привредног одбора и потписивања тајног протокола од 12. маја 1940. године, отпочела је офанзива немачких трупа на западном фронту против Француске, Белгије и Холандије. Тада Немачка, разуме се, није ни помишљала да Југославији лиферује

наоружање, па се цео аранжман свео на једностране обавезе Југославије да испоручује метале и руде Немачкој. Брза немачка победа над Француском сасвим је изменила однос између Југославије и Немачке, а нарочито се став Немачке према Југославији променио после уласка Италије у рат против Француске. Према француско-југословенском споразуму од децембра 1939. године, Југославија је извозила у Француску 1000 тона бабра месечно. Тај извоз, који је највећим делом ишао преко италијанске територије, а делом преко солунске луке, сада је морао да престане. Немачка је тражила за себе целокупну производњу Борског рудника. Преко посланика фон Херена југословенској влади је стављено на знање да убудуће своју спољнотрговинску размену може да врши само с Немачком и Италијом, и указао јој је да економски потпуно зависи од Осовине.

Југословенска влада је прихватила овај немачких диктат и изразила спремност да целокупну производњу руда и метала лиферује Немачкој односно да обустави уговорене испоруке Француској. То је схватљиво ако се има у виду да су те испоруке, против воље Осовине, могле бити вршене само поморским путем, што је значило излагати се опасности да бродови у Средоземном мору буду потопљени.

У писима која су 1. августа 1940. године измеђена између представника владиних привредних одбора Миливоја Пиле и Ландфрида званично је потврђен пристајак Југословенске владе да, ни непосредно ни посредно, не извози у земље које се налазе у ратном стању с Немачком оне сировине и пољопривредне производе који би могли да допринесу војном или економском јачању немачких непријатеља.

После оваквог економског потчињавања Југославије и преузимања за немачку ратну производњу виталних метала и руда, Немачка више није имала економских разлога за испоруку оружја Југославији, јер је добијала бакар, олово и друге сировине и без обавеза да испоручује оружје.

У периоду од децембра 1940. до марта 1941. године обустављена је испорука ратног материјала Југославији. Тада је на југословенску владу вршен притисак да приступи Тројном пакту и свака испорука наоружања била је условљена њеним будућим спољнотрговинским опредељењем.

Истовремено је нагло повећано лиферовање Немачкој југословенских метала, нарочито бабра и олова, који су за њу имали прворазредан значај.

Извоз бабра у Немачку 1940. године показује нагли скок у односу на ранији период. Према обрачуна Југословенске народне банке, до 23. децембра 1940. године на специјални конто „Ц“ у Берлину извршена је у корист Југославије уплата за 29 500,5 тона бабра. Од тога у другом полугодишту, укључујући и јун, уплаћено је за 23 500 тона.

Укупан резултат немачко-југословенске трампе оружја за

У старој борској топионици (Музеј) у Бору

бакар и друге стратешке сировине по принципу „из руке у руку“ у периоду од октобра 1939. године закључно са 14. јануаром 1941. године био је следећи:

Југословенске испоруке сировина Немачкој преко специјалног конта „Ц“ изнеле су 70 297 047,11 РМ, а немачке испоруке наоружања Југославији 51 671 957,27 РМ, што значи да је позитивни салдо у корист Југославије износио 18 625 089,83 РМ. Од укупне вредности југословенских испорука, на испоруку метала је отпало 34 584 629 РМ, а од тога само на бакар 21 092 407 РМ. Од 15. јануара до 20. фебруара 1941. године извршене су даље немачке уплате на конто „Ц“, у корист Југославије за добијени бакар у износу од 3 147 088 РМ. То значи да је укупна вредност бакра испорученог од октобра 1939. до 20. фебруара 1941. године износила 20 239 495 РМ. Из тога се види да је скоро половина целокупне вредности немачких испорука наоружања покривана испорукама бакра, што показује изванредну важност бакра како за немачку ратну индустрију тако и за југословенску војску, као главне „валуте“ за добијање наоружања.

Из немачких документа се види да је и до априлског рата настављена несмањена испорука бакра Немачкој. Према немачкој евиденцији, од укупне месечне производње, која је износила око 3500 тона, најмање 2500 тона месечно испоручивано је Немачкој.

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У БОРУ И ОКОЛИНИ ОД 1919. ДО 1941.

Историјско приказивање једног ужег региона као што је Бор не може се потпуно изоловати од укупних историјских процеса у којима се изражавао политички живот у Србији и Југославији. У првом реду стога што је у Краљевини Југославији као грађанској држави политичка моћ била концентрисана у рукама оних политичких снага (државног апарата, двора, грађанских странака) које су свој политички утицај распостирале из једног центра, подређујући посебне, локалне интересе тобоже општим југословенским интересима. У таквим униформним политичким околностима специфичност Бора и околине били су рудно благо и присуство страног капитала, што је често утицало и на његов политички живот.

Политичке акције у борском крају никад нису биле интензивне. Грађанске странке као носиоци политичких акција покретале су масе с времена на време, најчешће у периодима општинских и парламентарних избора, у време борбе против радничког покрета, сукоба с другим странкама итд.

Политизација маса у циљу њиховог везивања за одређен програм и идеологију вршена је од стране грађанских странака путем агитације и ангажовањем државног апарата. Из тога је произлазила политика која, разуме се, није изражавала право расположење широких народних маса. Политичке платформе грађанских странака у борском крају, реакционарне у друштвеном погледу, а великосрпски интониране у националном погледу, никад се нису заснивале на укупним друштвеним кретањима, нити су одржавале посебности политичког живота и потребе народа овог региона.

Активност грађанских политичких партија

Промене које су настале стварањем заједничке југословенске државе 1918. године нису се осетно одразиле на овај крај источне Србије: структура власти остала је иста, није се изменила ни кон-

стелација политичких странака (сем што је јачала КПЈ); Борски рудник и даље је остао у рукама страног, француског капитала. Владајући слој буржоазије Тимочке крајине остваривао је свој политички утицај преко трговинског и финансијског (банковног) капитала пласираог и у рудио богатство тимочког басена.

Доминантна политичка сила у Бору, као и у читавој Тимочној крајини, била је Радикална странка. Управо је овај регион Србије сматран „радикалским гнездом“ највише због тога што су у њему поникли оснивачи Радикалне странке Адам Богосављевић, Никола Пашић, Аца Станојевић и други радикалски прваци. За Радикалну странку везан је овај крај и по тзв. тимочкој или зајечарској буни из 1883. године, кад је народ устао против владавине Милана Обреновића.

Окружни одбор Радикалне странке имао је седиште у Зајечару, где се налазио штаб за руковођење политичком агитацијом, нарочито у време изборне борбе. На челу овог штаба налазио се Крста Милетић, члан Главног одбора Радикалне странке и дугогодишњи министар у Пашићевим владама. Други радикалски првак из овог краја био је поп Милан Степановић, иначе председник Врховне управе Српске националне омладине, великосрпске националистичке организације. Овима се може додати по свом политичком утицају Сима Јовановић, индустријалац и велетрговац из Бора, који је такође више пута бирао за народног посланика.

Организације Радикалне странке нису постојале у сваком месту борског краја. Месне организације фигурирале су према ad hoc формираним месним одборима, јер се делегати за Окружни одбор нису бирали према броју чланова појединих организација, већ према броју добијених гласова за Радикалну странку у појединим местима.

То показује следећа табела:

Општина	Број радикала — бирача	Број делегата за Окружни одбор
Бор	215	2
Брестовац	172	1
Доња Бела Река	226	2
Кривељ	533	8
Метовница	203	2
Слатина	22	2
Бучје	263	3
Злот	192	1
Шарбановац	164	1

Зна се да су двадесетих година постојале месне организације Радикалне странке у Бору (председник Сима Јовановић, потпред-

седник Милан Солдатовић), у Злоту, Метовници, Оштрељу и Слатини. Нису формиране радикалске организације у Шарбановцу, Брестовцу, Бучју, Доњој Белој Реци и Кривељу.

Остале политичке странке у овом крају — Демократска и Земљорадничка странка вршиле су мањи политички утицај. Изузетак је била КПЈ, која је нарочито у првим годинама после рата снажно утицала на рударе тимочког басена и по добијеним гласовима на изборима приближила се Радикалној странци. Међутим, 1921. године, Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави, КПЈ је забрањена, а њена легална експозитура Независна радничка партија Југославије (НРПЈ), делујући у тешким условима, није никад успела да стекне већи утицај у масама.

Борба политичких странака за утицај на масе у борском региону започела је на првим парламентарним изборима спроведеним 28. новембра 1920. године. Резултате ових избора приказујемо у следећој табели:

Општина	Бирача	Гласача	КПЈ	Радикална	Демократска	I Демократска	II Земљорад.	
Бор	293	228	11	181	11	17	8	
Брестовац	414	255	65	88	18	79	5	
Бучје	309	141	40	67	9	14	11	
Доња Бела Река	396	170	15	119	18	2	16	
Кривељ	734	474	3	464	7	16	2	
Метовница	339	229	61	131	8	6	23	
Оштрељ	223	137	2	90	0	10	35	
Слатина	426	143	6	8	46	60	23	
Шарбановац	484	266	59	22	18	161	6	
Злот I	656	306	115	36	7	107	41	
Злот II	498	244	68	22	7	138	9	
Укупно у зајечарском срезу:	12 109	6636	54,80%	852	2803	796	451	1735
Укупно у тимочком округу:	34 795	18 664	54,24%	3687	7295	2714	1635	3334
Посланика	—	—	1	2	1	—	1	

Насеље у борском потоку (Музеј у Бору)

Као што се из ове табеле види, најјача странка у Бору, према добијеним гласовима на парламентарним изборима, била је Радикална странка, која је имала претежну већину и у осталим местима борске околине. Највећи број гласова КПЈ и Земљорадничка странка добиле су у Злоту, Демократска странка у Шарбановцу, а Радикална странка у Кривељу.

Позиције стечене на основу резултата парламентарних избора 1920. године нису подједнако задржале све политичке странке. Радикална странка и Демократска странка образовале су почетком 1921. године коалициону владу са циљем да донесу централистички устав и развију револуционарни раднички покрет. КПЈ се одмах нашла на удару. Доношењем Закона о заштити државе, августа 1921. године, њена делатност је забрањена, а њени посланички мандати поништени. То је значило за Борски рудник да су рудари лишени своје авангарде, а да је капитал добио могућност да појача експлоатацију. Поремећена је равнотежа у констелацији грађанских странака на терену. Радикали и демократи су се споразумели о подели чиновничких места и успоставили толерантнији међусобни однос, док је против Земљорадничке странке поведена оштра борба због тога што се она изјаснила против доношења Видовданског устава.

Такви међустранички односи задржали су се до краја 1922. године, када је раскинута владина коалиција између радикала и де-

мократата. Образована је хомогена радикалска влада, која је оптужила Демократску странку због напуштања одбране Видовданског устава и због тежње да се он ревидира (због настојања србајанских демократа под вођством Љубе Давидовића да се споразумеју с Хрватским блоком). Радикална странка је искористила своју предност странке на власти да потисне Демократску странку с доминантних позиција у унутрашњости Србије, јер је ова странка раније, држећи у својим рукама Министарство унутрашњих послова, имала велики утицај на избор локалних органа власти у интересу својих присталица. Тако је изборна борба у унутрашњости Србије, па и у борском региону, вођена у знаку „сламања“ демократа.

Агитација на парламентарним изборима расписаним за 18. март 1923. године била је у Бору и околини веома жива. Из својих изборних фондова радикали и демократи су немилнице трошили новац на изборне прогласе и зборове и на куповање гласова. (Цена једног гласа у зајечарском срезу износила је тада од 100 до 500 динара). Изборни програми радикала и демократа били су слични, само што је Радикална странка више наглашавала одбрану српских интереса, који би, наводио, били „угрожени“ уколико би се извршила ревизија Видовданског устава.

Резултате парламентарних избора 1923. године у Бору и околини приказујемо у следећој табели:

Гласачко место	Број гласача	Радикална	Демократска	Земљорадничка	Социјал-дем.	Демок. дисид.	Репуб.	НРПЈ
Бор	266	215	36	4	6	2	0	3
Брестовац	303	172	106	12	2	1	1	9
Бучје	258	118	127	4	6	0	1	2
Д. Бела Река	278	193	66	3	2	4	0	0
Кривељ	611	533	73	1	1	1	0	2
Метовница	302	203	76	19	3	1	0	0
Оштрељ	182	118	15	9	8	2	1	3
Слатина	280	222	41	2	1	1	0	4
Шарбановац	373	164	183	19	0	1	0	6
Злот I	356	118	192	3	0	1	2	40
Злот II	328	74	249	1	0	0	1	3

Да би се добила потпунија слика о резултатима парламентарних избора у борском региону, треба рећи да је 1923. године читав

зајечарски срез имао 50 433 становника (од тога мушких 24 946), а свега уписаних бирача 14 415 или 28,6% од укупног броја становника. Од тога је у целом срезу гласало 10 776 или 74,8% бирача. Као што се види из горње табеле, Радикална странка је знатно ојачала у односу на 1920. годину. У тимочком изборном округу она је добила 16 416 гласова и три посланичка мандата, док су демократи добили у целом округу 7197 гласова и само један посланички мандат. Од свих места у борској околини радикали су добили највећи број гласова у самом Бору, одакле потиче и један од тројице радикалских посланика — Сима Јовановић, познати борски богаташ. (Остала два посланичка мандата припала су Крсти Милетићу и Милану Степановићу). Земљорадничка странка је добила знатно мањи број гласова него на прошлим изборима, док су социјалдемократи, републиканци и НРПЈ добили незнатан број гласова. (Осим у Злоту, где је добила 43 гласа, НРПЈ је у више места борске околине остала без иједног гласа).

Свој положај странке на власти Радикална странка је задржала све до половине 1924. године. Тада је наступила криза политичког поретка заснованог на Видовданском уставу. Нова конституција политичких група, створена извесним одступањем с једне стране Демократске странке, а с друге стране Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) од њихових дотадашњих страначких тактика омогућила је преокрет у унутрашњој политичкој ситуацији. Он је обележен прекидом дугогодишње апстиненције и уласком у Скупштину посланика ХРСС, с једне стране, и расцепом Демократске странке, с друге стране. Криза је тренутно отклоњена с падом Пашићеве владе у јулу 1924. године и образовањем владе опозиционог блока под председништвом демократског првака Љубе Давидовића. Нашавши се први пут у опозицији према режиму, Радикална странка је предузела ширу акцију на реорганизовању својих редова како би се оспособила да поведе борбу за повратак на власт. Истовремено радикали су путем агитације и на зборовима, у местима где су имали јаче упориште, у Тимочној крајини, настојали да својим присталицама представе акцију Давидовићеве владе на припреми ревизије Видовданског устава као опасност за опстанак југословенске државе. У тој агитацији нарочито су се експонирани посланици тимчког округа Крста Милетић и Милан Степановић као идејне вође терористичке и великосрпски оријентисане организације — Српске националне омладине.

Покретом за ревизију Видовданског устава били су угрожени у целини интереси српске буржоазије, па је из тог разлога краљ Александар распустио Давидовићеву владу новембра 1924. године и поново поверио састав владе радикалском прваку Пашићу, давши му и мандат да спроведе изборе.

На тај начин Радикална странка дошла је опет у повољан положај да спроведе изборе под својом влашћу. Друга погодност за њу био је расцеп њеног најјачег страначког ривала у Србији — Демократске странке. Против себе је тада имала само ослабљену Да-

видовићеву групу демократа, док је други део демократа на челу с Прибићевићем (тзв. Самостална демократска странка) био заступљен у Пашићевој влади. Улазећи у изборну борбу Окружни одбор Радикалне странке у тимчком округу упутио је апел својим присталицама да престану с дотадашњим размирицама и успоставе толерантнији однос према групи самосталних демократа.

Парламентарни избори одржани 18. фебруара 1925. године дали су следеће резултате у Бору и његовој ближој околини:

Бирача	Гласача	место	Гласачко	Демократска	Земљорадничка	Радничка	Радикална	Социјал-дем.	Републиканска
Бор	324	228	27	109	7	85	0	0	
Брестовац	455	346	81	46	5	212	2	0	
Бучје	330	267	8	65	2	191	2	0	
Д. Бела Река	420	245	12	53	5	168	1	6	
Кривељ	778	681	27	57	1	595	0	1	
Метовница	394	313	122	22	4	165	0	0	
Оштрељ	233	178	8	41	2	126	1	0	
Слатина	446	361	13	27	2	317	1	1	
Шарбановац	579	435	141	33	16	238	4	3	
Злот I	690	408	166	19	34	184	2	1	
Злот II	559	375	255	2	3	113	2	3	

Радикална странка је и овога пута добила највише гласова и задржала своје раније позиције у Тимочној крајини. У целом зајечарском срезу радикали су од укупно 10 794 гласа добили 6014 или 55,7%, док су демократи добили 2376, а земљорадници 2027 гласова. Највеће изненађење у погледу изборних резултата догодило се у Бору, где су радикали први пут претрпели пораз, јер је Земљорадничка странка добила већи број гласова. Али то није утицало на укупни резултат: радикали су и даље задржали своја три посланичка мандата (Крста Милетић, Васа Франичевић и Милан Степановић), демократи један (др Александар Мијовић), док су друге странке остале без својих представника у Скупштини.

Управо од тренутка када је постигнута политичка стабилизација формирањем владе од представника Радикалне странке и Хрватске сељачке странке јула 1925. године, настао је процес диференцирања у самој Радикалној странци, који је изазвао унутрашње сукобе и ломове. Сукоб је настао најпре у вођству Радикалне

странке (између Николе Пашића и Љубе Јовановића), а изазвао га је сам краљ Александар у настојању да потисне Пашића с власти. Када је Пашић у априлу 1926. године ипак био принуђен да сиђе с власти и да препусти председништво владе Николи Узуновићу у Радикалној странци су већ постојале три струје: Пашићеве присталице, тзв. пашићевци; струја која је била заступљена у влади Николе Узуновића, тзв. центрумаша, и присталице Љубе Јовановића односно Веље Вукићевића, тзв. „млађи радикали“. Ово диференцирање радикала се пренело и у укутрашњост, па и у Пашићев родни крај, особито после његове смрти 10. децембра 1926. године. Као Пашићев противници у његовом родном крају експонирали су се народни посланици Васа Франичевић и Милаш Степановић. Због тога је Окружни одбор Радикалне странке у Зајечару искључио из странке ову двојицу угледних радикалских првака већ у лето 1926. године.

Бор је постао поприште сукоба двеју противничких струја у Радикалној странци; на челу једне групе радикала — пашићеваца

Кафана Симе Јовановића „Код веселог рудара“ (Музеј у Бору)

стајао је Крета Милетић, док је другу групу радикала, присталица Веље Вукићевића, који је образовао владу у априлу 1927. године, предводио радикалски првак из Бора Сима Јовановић. Преа група била је бројно јача, али је друга група имала уза себе органе власти почев од великог жупана до општинских деловођа. Због тога је изборна борба била веома оштра. Седмог јула 1927. године на једном предизборном збору Радикалне странке у Бору дошло је до

праве оружане битке између присталица Крете Милетића и Симе Јовановића. Обе групе радикала истакле су своје посебне кандидатске листе, што је први пут довело у неизвесност коначни резултат избора у тимочком округу. То показује и следећа табела резултата парламентарних избора од 11. септембра 1927:

Гласачко место	Борача	Гласача	Радикали Крете Милетића	Демок.	Земљ. и демок.	Независ. радикала	Радикали С. Јовановића	Земљорад.
Бор	495	350	24	53	5	3	261	4
Брестовац	505	374	36	89	15	10	222	0
Бучје	371	303	197	80	4	2	20	0
Д. Бела Река	350	239	87	96	33	1	22	0
Кривељ	792	711	636	39	23	1	12	0
Метовница	444	345	214	96	3	3	28	1
Оштрељ	243	195	84	23	31	1	54	2
Слатина	468	401	2	73	7	1	317	1
Шарбановац	635	418	158	203	41	8	6	2
Злот I	740	476	64	338	8	52	9	5
Злот	635	494	39	439	4	4	6	2
Укупно срез								
Зајечар	15 810	11 974	3 337	3 032	3 429	93	2 017	66
Тимочки округ	42 698	31 570	9 400	9 961	5 847	357	5 716	244
Посланика	—	—	2	2	—	—	—	—

Политички монопол Радикалне странке на Тимочку крајину, као што показују изборни резултати из 1927. године, први пут после рата знатно је окрњен. Највише гласова у читавом изборном округу освојила је овога пута не Радикална, већ Демократска странка. Томе није узрок само разбијеност радикала, јер је подељености било и код демократа и земљорадника. У самом Бору и његовој најближој околини, у Брестовцу и Слатини, група радикала Симе Јовановића освојила је надмоћну већину гласова; у другим местима, као и у читавом изборном округу, више гласова добила је група Крете Милетића, што је омогућило да два њена кандидата буду

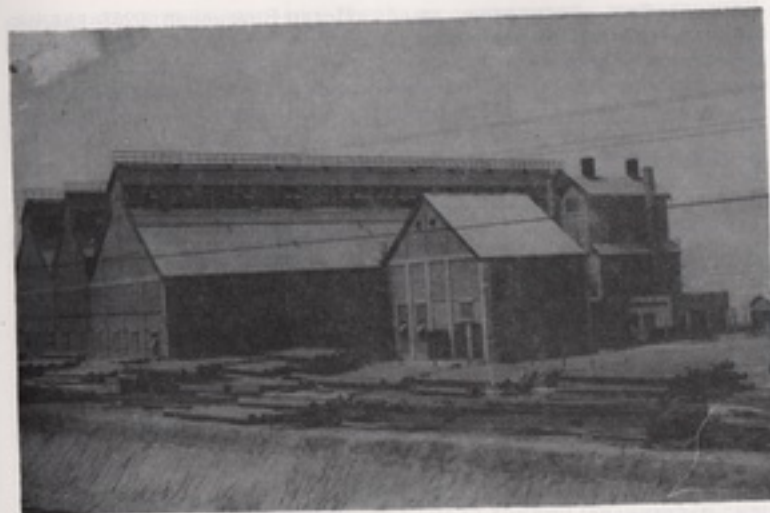
изабрана за посланике (пored Крсте Милетића и Костадин Грујић, земљорадник из Кривеља).

Цепанье и распадање грађанских странака, а с тим и њихово слабење, настављали су се и током 1928. године. Пут ка завођењу диктатуре већ је јасно био трасиран дотадашњом политиком двора и кругова око њега, политиком која је ишла на разбијање грађанских странака и компромитовање постојећег парламентарног система. Заостравање односа између Сељачко-демократске коалиције и владиних странака и злочин који је Пуниша Рачић извршио у Скупштини 20. јуна 1928. године били су само последња средства која је требало да послуже истом циљу: да заостре међустраничку борбу, компромитују парламент и на тај начин покажу да је партијски систем владавине неспособан за даље управљање државом.

У оштрој уставној и државној кризи, од друге половине 1928. године, решења се не траже у осlonцу на масе, или бар на постојеће установе грађанске демократије, већ на дворске и војне кругове. Шестојануарским прогласом 1929. године суспендован је Устав и уведен лични режим краља Александра. Образована је диктаторска влада с генералом Петром Живковићем на челу. Први задатак ове владе био је да декретом забрани сваку делатност свим политичким странкама, заплене њихове архиве и уведе полицијски надзор над кретањем појединих страначких првака.

У периоду шестојануарске диктатуре политички живот у Бору и околини, као и уопште у земљи, потпуно замире. Није било политичких снага које би пружиле отпор диктатури, док су прваци забрањених грађанских странака показивали потпуну пасивност. Код једног дела сељаштва чак се јављала илузија да је забраном политичких странака створена могућност за решавање њихових економских проблема. Парола „краљ и народ“ најплоднији терен налазила је баш на селу и у извесним круговима привредника, који су решење економске кризе видели у централизованом, диригованом власти. У тим срединама диктаторска влада Петра Живковића, који је пореклом из овог краја (из Неготина), примљена је као влада „реда, рада и законитости“, која ствара једнообразно законодавство, „групише све народне снаге у једну снагу, побољшава администрацију у чиновништво“.

Оживљавање политичких акција настаје тек од 1934. године, а нарочито уочи парламентарних избора 1935. године. Поред режимијских странака — Југословенске националне странке (ЈНС), Хођериних „борбаша“, већу активност показују и предшестојануарске грађанске странке. Ограничене политичке слободе, које је пружио Октобарски устав из 1931. године, ипсу, међутим, омогућавале учешће ширих друштвених слојева у политичком животу. Владајуће политичке снаге су помоћу државног апарата обезбеђивале себи формалну подршку бирача. То су показали први парламентарни избори 5. маја 1935. године, на којима се, према изборном закону, изишло пред бираче с једном земаљском листом, са среским кандидатима. Од укупно 12 699 бирача који су гласали у зајечарском

Електромиза из 1939. године (Музеј у Бору)

срезу, листа владе Богољуба Јевтића добила је апсолутну већину од 11 758 гласова (Никола Николић 2723 гласа, Петар Витановић 4430 и Тодор Тодоровић 4605 гласова), док је листа тзв. Удружене опозиције Владимира Мачека добила свега 895 гласова (добио их је Илија Стојановић, припадник Демократске странке). Остале две листе — листа Боже Максимовића и листа Димитрија Љотића добиле су незнатан број гласова: прва 44, а друга само 2 гласа.

Међутим, после петомажских избора почела се формирати нова политичка странка, Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), фузијом предшестојануарских странака: Радикалне странке, Словенске људске странке (СЛС) и Југословенске муслиманске организације (ЈМО), пошто је претходно извршена политичка промена образовањем владе Милана Стојановића.

Организовање ЈРЗ у Тимочној крајини према упутствима вођства требало је да се изврши једновремено у срезovima зајечарском, бољевачком и тимочком 29. септембра 1935. године. Записнике месних одбора требало је послати Крсти Милетићу, кога је вођство странке одредило да организује странку у тим срезovima. Међутим, крајем 1935. године група Аца Станојевића се издвојила из ЈРЗ, што је знатно успорило организовање ове странке, јер су присталице Радикалне странке остале подељене на групу у ЈРЗ, коју је предводио Петар Витановић, и на групу око Аце Станојевића (Главни одбор), коју је предводио Крста Милетић. На парламентарним изборима од 11. децембра 1938. године у зајечарском срезу добијени су ови резултати:

Југословенска радикална заједница (група Воје Ђорђевића у ЈРЗ)	Петар Витановић Борђе Жикић	9255 гласова 625 гласова
Свега ЈРЗ		9907 гласова

Странке Удружене опозиције:	Гласова	
Демократска странка	Илија Стојановић	1812 гласова
Радикална странка	Крста Милетић	1644 гласова
Земљорадничка странка	Цветко Симоновић	618 гласова
„Збор“ Димитрија Љутића	Чедомир Петровић	4 гласа
Укупно гласова у зајечарском срезу:		13985 гласова

Посланик овога краја у Скупштини постао је Петар Витановић, земљорадник из Грљана, који је напустио положај председника општине грљанске да би прихватио посланички мандат.

Влада се почела више интересовати за Бор кад је на власт дошао Милан Стојадиновић, који је прокламовао тзв. „Нову економску политику“, засновану на већој индустријализацији земље. У складу с том политиком, он је 1936. године дао иницијативу за изградњу фабрике за електролизу бакра у Бору, која је свечано пуштена у рад 2. јула 1938. године. У свему овоме Стојадиновић је, изгледа, имао и лични интерес, јер је рачунао на неки свој удео (куповином акција) при издвајању злата. Сем тога, прерада бакра у самом Бору имала је велики значај за одбрану и независност земље. С избијањем другог светског рата, тзв. Инспекција земаљске одбране је производњу бакра, злата и сребра у Бору означила као његов „ратни задатак“.

Општинска власт у Бору

Функционисање општинске управе у Бору одређено је Законом о општинама од 5. јуна 1903. године, који је, с мањим изменама извршеним 1921. године, примењиван све до 1929. године. Према овом закону, општинску управу сачињавали су: Општински одбор од 45 одборника, Општински суд од 12 кметова, председник и потпредседник. Уколико је председник из било којих разлога спречен да врши председничку дужност, њу врши потпредседник. Општинска управа бирања је општин и тајним гласањем на изборима који су спровођени сваке треће године у другој половини августа. Право гласа на општинским изборима имали су пунолетни мушкарци грађани општине. Али је делимично задржан имовински цензус за

кандидате, што је, наравно, погађало сиромашније грађане, нарочито раднике. Кандидат за председника општине требало је да има факултетско образовање и да плаћа најмање 30 динара непосредне порезе годишње. Изборни закон усвојио је већински, а елементарно пропорционални систем представништва. На тај начин, она истакнута кандидатска листа која би добила просту већину гласова преузела би општинску управу у своје руке, тј. 2/3 или 30 одборничких места, Општински суд, председничко и потпредседничко место. Изабрани одборници били су дужни да положи заклетву храљу, и док то не би учинили, нису могли да учествују у раду одборских седница. Формално, општинска управа имала је атрибуте самоуправног тела. Међутим, надзорна власт над општином била је у рукама Министарства унутрашњих дела, које је могло да суспендује сваку одлуку општинске управе.

Делокруг општинске власти био је управљање општинском имовином (доношење буџета), старање о саобраћају, здравственој служби, социјалним приликама, о унапређивању привреде, просвете итд.

Општинску власт у Бору вршили су скоро непрекидно радикали. Већ на првим општинским изборима 1920. године изабрана је радикалска општинска управа на челу са Симом Јовановићем, а то се поновило и на наредним општинским изборима 1923. године. У чијим су се рукама налазиле општинске управе у тимочком округу 1923. године, показује ова табела:

Срез	Општинске управе				
	Радикали	Демократи	Земљорадници	Неопредељени	Нова избор
бољевачки	12	4	1	4	—
заглавски	25	3	1	2	3
зајечарски	19	6	—	2	—
тимочки	13	—	1	1	—
Свега:	69	13	3	9	3

Срез	Гласало је за			
	радикали	демократи	земљорадничке	неопредељ.
бољевачки	3549	1889	271	571
заглавски	4124	837	79	180
зајечарски	5735	2657	91	680
тимочки	2650	338	287	257
Свега:	16058	5721	728	1690

Међутим, власт радикала у општинама била је угрожена већ на наредним општинским изборима 1926. године. Демократи су добили општинске управе чак и у радикалским упориштима Зајечару и Књажевцу. Ипак, радикали су у срезу зајечарском добили највише — 18 општина, а демократи само 5. Радикали су задржали своје општинске управе у Бору, Кривељу, Бучју, Брестовцу, Метовници, Доњој Белој Реци, Оштрељу и Слатини; демократи су освојили општинске управе у Шарбановцу и Злоту, а земљорадници ни у једном селу на територији данашње борске општине.

Завођењем шестојануарске диктатуре укинута је каква-таква општинска самоуправа. Према измени Закона о општинама од 12. фебруара 1929. године остали су исти општински органи по називу, али нису бирали гласањем, већ су именовани краљевим указом. Ови прописи важали су све до 15. априла 1933. године, када је донет нови Закон о општинама. Према овом закону, и даље је задржан Општински одбор, који има 24 одборника и бира се општим, непосредним и јавним гласањем сваке треће године. Председник општине је онај одборник који је изабран као носилац најјаче кандидатске листе. У делокруг општинске управе спадало је, поред осталог, и вршење месне полицијске власти, тј. старање о јавној, личној и имовинској безбедности. Надзорна власт над општином била је Банска управа моравске бановине у Нишу, која је могла да suspendује свако решење општинске власти ако нађе да је оно уверено против династије, државног и народног јединства, постојећег поретка и Устава.

Према Закону о општинама од 1933. године, извршени су општински избори 6. августа исте године. У Бору су тада биле истакнуте две кандидатске листе: листа Саве Новаковића, земљорадника, иначе бившег члана Демократске странке, и листа Марка Петровића, трговца и дотадашњег председника општине у Бору. Резултате избора показује ова табела.

	Члановика	Насеље Коловинје	Рудника Франц. компаније	Селака	Укупно
Укупно бирача	26	99	541	225	891
Гласало за листу М. Петровића	16	63	332	65	476
Гласало за листу С. Новаковића	—	7	—	62	69
Није учествовало у гласању	10	29	209	98	346

Резултати избора, међутим, нису били прави израз расположења бирача. Према жалби побеђеног кандидата Саве Новаковића, његов противкандидат и председник општине Бор Марко Петровић помоћу жандармеријских органа утицао је на бираче да не гласају за његовог противника; с друге стране, користећи везе с Управом Француске компаније борских рудника, утицао је на раднике ових рудника да гласају за њега. Жалба Саве Новаковића упућена Управном суду у Београду у којој су изнете ове изборне неправилности, није, међутим, уважена. Разлоге за то треба тражити у томе што су на листи Саве Новаковића били махом представници забрањених грађанских странака (10 чланова Демократске странке, 8 чланова Радикалне странке, 2 члана Земљорадничке странке и 4 неопређена кандидате), док су се на листи Марка Петровића налазили представници шестојануарских странака.

Смена у општинској управи Бора извршена је после општинских избора 1936. године. За председника општине изабран је поново њен дугогодишњи председник Сима Јовановић. За његово време, 1936. и 1940. године донесена су два статута о организацији општинске службе. По статуту из 1940. године, установљена је посебна „општинска стража“ као засебно оружано тело општине за вршење полицијске службе на њеној територији. Истим статутом је прописано да на челу целокупне општинске администрације стоји деловођа, који као шеф администрације обавља све послове под надзором председника општине.

Покрет сељака против управе рудника због штете коју је сумпорни дим наносио пољопривреди

Питање накнаде штете до 1934. године

Питање накнаде за плодна поља оштећена сумпорним димом јавило се од самог почетка експлоатације рудника. Сељаци су се редовно жалили вишим органима власти због претрпљене штете, а владе су обично образовале комисије, које су се лако споразумевале с Управом борских рудника да процена причињене штете буде што мања. Прва таква комисија образована је већ 1908. године. Она је установила да Француска компанија борских рудника причињава штету околним земљиштима пржењем бакарне руде у гомилама на отвореном пољу. Међутим, прва послератна владина комисија, образована 1922. године, оценила је да штета од сумпорног дима није велика, јер је тада већ био подигнут димњак висок 53 метра. Трећа владина комисија образована је после интерпелације у Скупштини 1926. године. И она је закључила да одштету не би требало повећавати, јер су узроци слабих приноса на овом терену добрим делом и у неплодности земљишта и у његовој лошој обради. Следеће две владине комисије, образоване на захтев сељака 1930. и 1934. године, оцениле су нешто већу штету, али ипак знатно испод стварно причињене штете. Колико су износи које је

Бор између два рата

сељацима околине Бора исплатила Француска компанија били мали, убедљиво показују ови подаци:

Година	Исплаћено на име одштете динара
1919.	12 700
1920.	42 820
1921.	29 086
1922.	34 590
1923.	58 696
1924.	72 124
1925.	37 437
1926.	36 031
1927.	38 761
1928.	31 176
1929.	32 530
1930.	37 602
1931.	38 490
1932.	28 166
1933.	59 085
Укупно:	589 300 динара

Из масе „Крваво злато“ В. А. Куца

Постоје два основна разлога из којих је Француска компанија могла да избегава исплаћивање реалне одштете сељацима. Прво, она је лако правила аранжмане с представницима сељака, посланицима, разним трговцима, на тај начин што им је на рачун сељака давала разне материјалне надокнаде. Сами представници Француске компаније признају да се питање одштете „изметнуло у политичко питање *par excellence*“. На том питању постављају се политичке кандидатуре и врше политичка прогањања“. Други разлог је у томе што је Француска компанија имала јак утицај и на саме представнике владе. У Народној скупштини су изнети подаци који показују да су високи чиновници појединих министарстава били отпуштани из службе на захтев Француске компаније само зато што су настојали да у процењивању штете држе страну сељацима.

То су били и основни разлози који су покренули сељаке у борбу за правичнију накнаду штете коју им је причињавао Борски рудник.

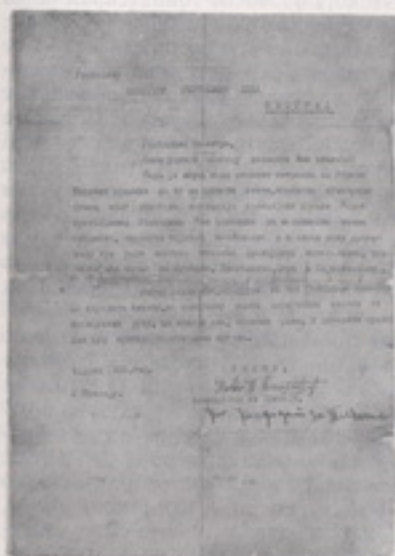
Несугласице у вези с одређивањем висине одштете кулминирале су 1934. године. Комисија Министарства шума и руда предлагала је да се на име годишње одштете исплати 589 300 динара. Укупан број оштећених сељака износио је 1211, највише из Кривеља, Бор-села и Слатине. Међутим, Управа рудника је пристајала само на двоструко мању суму.

Од краја априла 1935. године сељаци су се чешће обраћали локалним властима са захтевом да им се омогући увид у рад и процене комисије. Али су власти оклевале да им изађу у сусрет да се не би замериле Французима. То је изазвало револт сељака, па је 7. маја маса од 400 људи, наоружана моткама и секирама, предвођен популарним сељачким вођом, старим чланом КПЈ Станојем Миљковићем из Брестовца, продрла у Бор и насилно обуставила рад постројења топионице, флотације, електричне централе и каменолома у Кривељу. Наредног дана је у Бор дошла маса од преко хиљаду сељака из свих околних села: Бора, Слатине, Кривеља, Брестовца, Буџа, Тополе, Николичева, Метовнице, Шарбановца и Злота. Сељаци су одржали велики збор у Бору, на коме су прихватили резолуцију у којој су од Управе рудника тражили: 1) да се хемијским путем и техничким средствима штетни дим кондензује како убудуће не би причињавао штету, 2) да се исплати причињена штета уназад од 1930. године према процени коју су сачинили сами сељаци, и 3) да се Управа рудника у року од четири дана писмено обавезе да ће испунити ове захтеве. Процена од стране сељака предвиђада је укупну суму одштете од око 40 милиона динара.

У наредним данима Бор је практично био у рукама побуњених сељачких маса. Радници из града са симпатијама су пратили сељачку побуну, а радници који су живели у селима и сами су учествовали у буни. Зато су пропали покушаји Управе рудника да изазове сукоб између радника и сељака. Жандармерија, и поред појачања која је добила из других места, била је немоћна, па су се Управа рудника и месни органи власти нашли у тешкој ситуацији. Директор рудника Емил Пијала (Emile Pialat) отишао је

Стојан Миљковић међу учесницима буне на борском тргу (Музеј у Бору)

Живко Радојевић тражи да се испита деловање полиције против побуњених сељака

(Музеј у Бору)

Београд; председник општине Марко Петровић побегао је из Бора, а многи озлоглашени службеници ФКБР скривали су се или су се поћу изградили из Бора и склањали у Ниш и Књажевац. Зато су предузете хитне мере да се Бор умири. Већ 10. маја образована је владина комисија, а из Ниша је дошла група агронома ради процене штете. Истовремено власти су довеле и појачање од 125 жандарма с митраљезима. Али и поред тога, 12. маја је око 500 сељака поновно дошло у Бор да чује одговор ФКБР. Овога пута су се појавили и представници села Бела Река и Ротина. Пошто су пропали покушаји представника Министарства унутрашњих послова пуковника Ђорђевића да преговара са сељацима, одржан је збор на коме су сељаци инсистирали на прихватању њихових услова. Постављени су и нови захтеви: култивисање оштећеног земљишта, првенство становника оштећених села приликом примања на посао, превоз борском железницом.

Управа рудника морала је да попусти. У свом одговору који је дала сељацима обећала је да угради инсталације за хватање дима, изразила спремност да исплати одштету коју утврди нова комисија и обећала обезбеђење пијаће воде.

Нова комисија је висину штете оценила на 3 221 669 динара. То је било 10 до 12 пута мање од максималног захтева сељака, али исто тако и далеко више од суме коју је ФКБР била спремна да плати пре побуне сељака. И број оштећених лица повећан је за 30%.

Док је трајао рад комисије за процену штете, побуњени сељаци нису дозвољавали да рудник отпочне с радом. Пошто је извршена основна процена штете на пожуривање Компаније, локалне власти су 31. маја дале дозволу за почетак рада уз образложење да је Управа „већ исплатила целокупну штету оштећенима из борске општине“... да ће оштећенима из осталих општина „убрзо исплатити штету“ и да се „приступило радовима да се дим учини нешкодљивим“. Међутим, чим се појавио дим из топонице, сељаци су предузели нову акцију. Једна група од око 200 сељака кренула је 2. јуна на Бор, али је полиција ухапсила 50, од којих је 24 било задржано у затвору. Зато је за 4. јун припреман масовни поход сељака на Бор.

Француска управа рудника је тражила од власти да енергично сузбију даље акције сељака, јер се плашила њихове победе, која би била „тежак преседан и за њих и за раднике, јер није добро да народ сматра да употребом силе може добити све што тражи“... Кад је око подне 4. јуна 1935. године неколико стотина сељака продрло у Бор, дошло је до интервенције жандармерије и војске. Избио је оштар сукоб, у коме је жандармерија употребила ватрено оружје (испаљено је 400 до 500 метака). Један сељак је био убијен, четворица тешко рањена, а више њих лакше. У тучи је било повређено и више жандарма. Пред плотунима сељаци су се разишли, а наредних дана жандармеријске патроле су многе сељаке спровеле у зајечарски затвор. Тако се овај покрет сељака завршио половицим успехом: исплаћена им је далеко већа одштета него

ранијих година, и то за три године уназад; Управа рудника морала је да прими на посао рударе који су били отпуштени због учешћа у буни, али сумпорни дим је још задуго угрожавао поља у околини Бора.

Иначе, овај велики покрет угњетених маса Бора и околине по свом пореклу, току и исходу, типичан је пример сазревања револуционарне ситуације у којој је довољна само једна искра на да се распламса дугогодишње незадовољство експлоатисаних маса, које су свој револт изражавале и у штрајку 1907. године и у периоду од 1919. до 1929. године и стицале политичко искуство. Организације КПЈ или револуционарних синдиката тада у Бору практично није било, сем комуниста појединаца. У првом извештају директора Борског рудника о покрету маса од 7. маја постоји и реченица: „... где су се увукли и комунистички елементи из наших служби...“ Али је већ постојала револуционарна традиција у сталном континуитету; стално је тињало незадовољство маса у Бору и околини; радници из Бора били су у све тежем положају, а нарочито они са села, неквалификовани; расла је њихова мржња према суровом експлоататору. Прилике у целој земљи, буђење слободарских, народно-фронтских идеја, опозиционих расположења оживљавање рада КПЈ, све је то неминуемо утицало и на револуционисање маса у Бору и околини. Уосталом, двојица од тројнице-четворице вођа побуне били су комунисти; то су били земљорадник Станоје Миљковић и студент Илија Думитрашковић. Миленко Стојановић, истакинути зајечарски комуниста, изјављује да се с Думитрашковићем и Миљковићем договарао у току побуне о основним правцима акције. Утврђене су и везе и разговори које је Станоје Миљковић тих недеља 1935. имао с најугледнијим комунистом овог краја Петром Радовановићем, а свакако су им у центру пажње морала бити питања побуне. ЦК КПЈ је упутио писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију поводом ових догађаја у Бору, у коме се критички оцењује активност месне организације КПЈ у борској побуни. Добровође Радосављевић у својим сећањима истиче: „У ширем смислу, комунисти су имали активну улогу. Пре свега Пера Радовановић имао је утицај на читав низ људи у Злоту, Бреставцу, Слатини и Кривељу... тако да је утицај комуниста у сељачкој буни би врло јак...“ Најзад, реч је о покрету маса Бора. Злота и других околних насеља у којима су још од времена Димитрија Туцовића били евидентни прогресивни утицаји, где се никада нису гасиле револуционарне традиције. Организација КПЈ није у овом случају била иницијатор побуне сељака, али се у њу активно укључила кад је она избила.

Борба борских рудара од 1919. до 1921. године

У ослобођеном Бору после првог светског рата економски услови живота радника били су веома тешки. Тако је, на пример, цена брашна у односу на предратни период повећана за пет пута, а радничке наднице су у исто време повећане само за 10% — 15%. Поред тога, положај радника био је отежан због програма које је почела да спроводи Управа рудника са циљем да спречи њихово организовање. Отпуштени су с посла радници који су пре рата били чланови синдиката. Ова легална организација радничке класе у Бору је морала бити илегална све до 26. маја 1919. године, када је званично оформљена на великом радничком збору, на коме је главну реч водио рударски радник Петар Радовановић. Убрзо је истакнут захтев за повећање надница и за осмочасовни радни дан. Французи су показали спремност да делимично изиђу у сусрет радницима уз услов да не буду чланови синдиката. Овај услов касније постаје константа у политици француских власника Борског рудника. Али је у лето 1919. године раднички покрет ојачао, па се радничким захтевима морало удовољити.

После стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), почела је већа активност и у Бору. СРПЈ(к) је 13. августа 1919. године организовала у Бор-селу велики збор, на коме је учествовала велика маса радника и сељака. Слично је било и у Злоту и Брестовцу, и поред притиска полиције и Управе рудника.

Носилац активности СРПЈ(к) на терену Бора и околине био је Петар Радовановић, који је присуствовао и Осинвачком конгресу СРПЈ(к). Он је већ крајем 1918. године почео своју активност у Злоту, често истичући да „само олуја са севера може да очисти ово данашње ђубре“. Као резултат његовог деловања крајем 1918. и почетком 1919. године, у Злоту се формира „Социјалистичка народна кооператива“, носилац нових идеја, у коју се ускоро уклањује око 600 људи, који су плаћали чланарину и посебне доприносе, како би их Кооператива што боље снабдевала робом широке потрошње.

Петар Радовановић

Акција Петра Радовановића је имала успеха. У новембру 1919. године формирана је организација СРПЈ (к) у Бору. Организација је бројала око двадесет чланова. За председника био изабран машинобравар Љуба Вучковић, а за секретара јамски бравар Андра Гашпаревић.

Управа рудника је применила репресалије против радника и отпустила је групу најактивнијих радничких бораца. На то су радници, у знак солидарности с отпуштенима, одговорили ступањем у штрајк 14. новембра 1919. године. Штрајк је имао извесног успеха; обустављена су даља отпуштања, враћене су радничке породице које су биле исељене из станова, али нису поново примљени на рад сви отпуштени радници, нити је прихваћен захтев штрајкача да се радницима исплати додатак на скупоћу.

Најзначајнији догађај у политичком животу Бора и околине 1920. године били су општински и скупштински избори. На овим изборима комунисти су постигли запажен успех у околним селима. Тако је листа КПЈ добила у Брестовцу 65, у Шарбановцу 59, Бучју 40 гласова, а у Злоту 183 гласа. Посланички кандидат на листи КПЈ био је професор Михајло Тодоровић, а његов заменик Петар Радовановић. Листа је у зајечарском срезу добила 852 гласа, а у тимочком округу 3687 гласова, па је имала једног посланика, међу 59 у Југославији. Очигледно је да је највећи утицај КПЈ вршила у Злоту, где је деловао Петар Радовановић. Организација КПЈ у Злоту имала је око 200 чланова, а синдикат рудара око 100 чланова. Тај утицај КПЈ у Злоту потврђен је и на општинским изборима 1919. године, када је комунистички кандидат добио 190 гласова.

У самом Бору на парламентарним изборима 1919. године за листу КПЈ гласало је само 11 бирача. То очигледно показује да су избори били под јаком контролом месних власти и полиције, као и под притиском француских власника рудника, који су на сваки начин настојали да спрече организовање и политизацију радника. То се показало приликом штрајка почетком 1921. године, када су Французи жестоко реаговали и отпустили с посла 250 радника.

Уопште узевши, може се рећи да су године 1919. и 1920. за раднички покрет у Бору биле време снажног полета и организовања радничке класе у условима жестоких прогона од стране француских капиталиста и домаћих власти, који у Бору нису уважавали ни већ стечена права радничке класе. Свој привилегован положај Французи су у Бору искористили нарочито 1921. године, после забране рада КПЈ и синдиката у читавој земљи (Обзнаном и Законом о заштити државе).

О полету радничког покрета у овом крају непосредно после првог светског рата сведоче и бројни тарифни и штрајкачки покрети радника тимочких рудника угља, општи штрајк тимочких железничара, снажне организације КПЈ и посебно синдиката, који у географском центру овог краја, Зајечару, 1919. године одржавају и

два конгреса (Синдикат саобраћајних радника Југославије и Синдикат рудара Србије).

Раднички покрет у Бору и околини од 1921. до 1929. године

После званичне забране рада КПЈ и Јединствених синдиката, Француска компанија борских рудника и полиција настоје да у корену онемогуће сваку радничку акцију. Тако полицијски комесар у Бору (1921. године) у својој преданости Французима „има част молити ФКБР да сваки комунистички покрет који се буде појавио у предузећу, па ма и најмање мере био, изволи доставити овом комесаријату, који ће са истим даље поступати по надлежности“. Раднички покрет се зато више оријентише на борбу у једном ширем рејону и на дужи временски период. Новообразовани Независни синдикати (1921) у више махова настоје да обнове синдикални пододбор рудара у Бору, али без успеха. Свега буржоазије биле су безобзирне.

Разбијање партијске и синдикалне организације 1921. године у Бору и околним селима било је праћено жестоких репресалијама режима. У Бору је отпуштено с посла око 30 радника који су на скупштинским изборима у новембру 1920. године гласали за листу КПЈ. У Злоту су ухапшени сви чланови месне управе КПЈ; Петар Радовановић је остао у затвору три месеца, а учитељ Милан Поповић месец дана. У Бору је ухапшен члан КПЈ Станоје Миљковић из Брестовца. У 1922. години у Бору и Злоту се спроводи акција прикупљања помоћи „За гладне у Русији“. Године 1922. и 1923. Воја Јанковић и Стева Станимировић су покушали да у Бору и Злоту створе илегалне организације КПЈ.

Покушај КПЈ да настави рад преко легалне новостворене Независне радничке партије Југославије, чијем је оснивању у јануару 1923. године присуствовао у Београду и Петар Радовановић, није остао у овом крају без резултата. У Злоту је створена организација НРПЈ, а на скупштинским изборима у марту 1923. године појављује се у тимочком округу њена листа, једна од укупно 15 у читавој земљи. Носилац листе био је професор Михајло Тодоровић. НРПЈ је позивала раднике да гласају „против Закона о заштити државе... за мир са Совјетским Савезом...“.

Петар Радовановић, који је 1922. године због свог револуционарног рада одлежао још четири и по месеца у затвору, преко органа НРПЈ Радника упозорава: „да пролетаријат добро упамти сва безакоња и насиља која се над њим врше...“. После забране НРПЈ средином 1924. године, он и даље наставља борбу. На скупштинским изборима у фебруару 1925. појављује се на листи тзв. „радничко-сељачког блока“ као њен носилац за тимочки округ. Та листа је у суровим условима терора добила 464 гласа (у целој земљи 3126), од којих у Злоту 37, а у Бору 7 гласова. Радници с

листе „Блока“ у Бору одмах су добили отказ. Кандидат „Блока“ за председника општине у Бору био је Петар Костадиновић, а „Блок“ су посебно помагали сељаци и учитељ Стојадин Петровић из Бор-села и њихова тада основана набављачкопотрошачка задруга (са око 100 чланова).

Период од 1920. до 1928. године донео је француским власницима у Борском руднику повећање производње за око 600%, што је добрим делом било резултат безобзирне експлоатације радника. Ређали су се бројни несрећни случајеви у Бору и околним рудницима. („Тимок је више црвен од радничке крви него што се злати својим огромним подземним богатством“, писао је лист **Организовани радник** 1923. године). Борски рудари су 1924. имали надницу од 15 динара до 21 динар, а радили су 10 до 12 часова дневно (према **Радничким новинама** из 1924). Реална вредност радничких надница у земљи износила је тада око 50% вредности надница из 1914. године. И у годинама од 1926. до 1929. даље се погоршава положај радничке класе и сељака. Цена пшенице пала је за око 40%, а незапосленост се нагло повећала. Запослити се у Бору било је све теже и теже. Истовремено је брзо растао профит француских капиталиста, који само за првих седам година после првог светског рата извлаче из Бора чисту добит од 54 милиона франака. У овим тешким годинама за раднике, златски рудар Петар Радовановић (који постаје познат у радничком покрету целе земље и који је био један од 48 делегата на Трећем конгресу КПЈ одржаном у Бечу 1926. године и члан Обласног комитета КПЈ за нишку област), изишавши у пролеће 1926. године из бољевачког Среског начелства, где је био тучен, позива у нове борбе: „... нека упамте рударски рудници овог краја да се без њихове солидне и чврсте организације и крајњег пожртвовања не може доћи до бољих услова за живот“.

У периоду од 1925. до 1929. године илегална КПЈ наставља рад у Бору и околним селима. Према извештају одашњег организационог секретара ЦК КПЈ Симе Миљуша, у Бору је 1925. године било осам чланова КПЈ (Станоје Миљковић, Станоје Горњановић, Миљивоје Мишић и други); следеће године се тај број, изгледа, није променио. Илегалне партијске организације постојале су и у околним селима. У Врстовцу постоји партијска ћелија са шест чланова. Секретар ћелије је 1927. године Станоје Миљковић, а затим борски бравар Станоје Горњановић. Према сећању Грге Јанкеза, садашњег секретара Басенског комитета КПЈ за Тимочку крајину, партијска организација у ово време постојала је и у Злоту (са седам чланова) и Метовници. У Злоту су у то време чланови КПЈ, поред Петра Радовановића, још и Јован Радовановић, Милан Поповић и други. Већина комуниста из свих ових села партијски је деловала и у Борском руднику, или бар утицала на раднике.

За ово период од забране КПЈ до 1929. године карактеристично је настојање КПЈ да појача рад међу радницима из Бора и околине. Али Бор је све више постајао француска „држава у др-

жави“; страни капиталисти стицали су у њему све веће привилегије и овлашћења да безобзирно сузбијају сваку радничку акцију.

Зато стални покушаји комуниста да јаче продру у Бор илегалним путем, преко синдиката, нису доносили веће резултате. Ипак је било настојања да се 1926. године у Бору створе Уједињени раднички синдикати (УРС). Вођена је акција да се „дупла шихта“ плаћа као прековремени рад, али су власти брзо растурале организацију, а активисте протеривале из Бора (Петра Радовановића хапсиле су најчешће већ на самом прилазу Бору). Зајечарско синдикално друштво „Абрашевић“ више пута је гостовало у Бору. Неке групе „Абрашевића“ су у два маха кратко време егзистирале и у самом Бору.

У агломерацији

У пролеће 1928. године Петар Радовановић одлази у Москву на Четврти конгрес Профинтерне — Црвене синдикалне интернационале. Он на том конгресу у име југословенских синдиката подноси извештај о економско-политичким приликама у Југославији и ставу синдикалног покрета. По повратку у Југославију он у Тимочној крајини организује спровођење ставова из „Отвореног писма“ ЦК КПЈ, на основу којих је здраво језгро чланова КПЈ енергично ступило у борбу против фракционашких струја у Партији. На Четвртом конгресу КПЈ одржаном у Дрездену, Петар Радовановић је изабран за члана ЦК КПЈ. То је било признање радни-

цима и комунистима целог овог краја, а посебно Петру Радовановићу за његову упорну и принципијелну дугогодишњу борбу за виталне интересе радничке класе Бора и ширег тимочког рударског рејона. У месецима и годинама осеке радничког покрета, он је увек био у живи борбе. На скупштинским изборима од 11. новембра 1927. године био је на челу листе Републиканског савеза радника и сељака за тимочки округ. Листа је добила 357 гласова, од којих у Злоту чак 56, а у Бору 3, Брестовцу 10 итд. Заједно с Павлом Гујинћем, Павлом Балашем и другима скупља прилоге за **Организовани радник**, лист Независних синдиката (о којем више да је „Једини пионер који је у стању да продрма хиљаде рудара у Тимок... који спавају дубоким сном“). Њега не обесхрабрује апатија рудара, јер он и у тешким данима у јесен 1928. године, уочи увођења диктатуре, визионарски говори да се радници могу покренути у борбу пре свега „снагом својих организација“ и заветује се да ће „и даље остати веран принципима КПЈ и радити неуморно без икаквог страха“, јер је он секретар тимочких рудара „изабран од самих радника...“, па и даље остаје „на своме месту“.

Период монархистичке диктатуре

Увођењем отвореног диктаторског режима 6. јануара 1929. године краљ Александар покушава да реши дубоку политичку кризу у земљи, до које су довеле велике социјалне и националне противречности. Главни удар диктатуре је уперен на револуционарни раднички покрет. Почиње суров обрачу с илегалном КПЈ. Разбијање постојећег партиског центра у суседном Зајечару одржава се и на Бор и околину. Петар Радовановић, који је и сам хапшен и коме је политички рад сасвим отежан забраном Независних синдиката, чији је он био секретар за Тимок, наставља у Злоту илегални рад с групом најоданијих комуниста Јованом Радовановићем, Драгутином Петришоревићем, симпатизером КПЈ Јованом Добрићем и другима). Покушавајући да из иностранства повеже разбијену организацију КПЈ, ЦК препоручује 1923. године да се у земљи „међу рударима треба повезати с другом П. Р.“ (Петром Радовановићем). С њим се, уосталом, тада повезују и напредни зајечарски средњошколци; његови Злоћани га питају за савете о свим важнијим проблемима; радећи на Вршкој чуки и у Злоту, он је политички зрачио целом својом личношћу.

Период монархистичке диктатуре и репресалије које су вршене против револуционарног радничког покрета поклопио се с дубоком економском кризом. Многа предузећа су морала да обуставе рад; радничке наднице падају и расте број незапослених. То је још више погоршало положај радника. У исто време у Борском руднику је у порасту производња бакра. ФКБР проширује топовеницу, изграђује ново извозно окно, подиже флотацију. Све су то омогућили нееконском исцрпљивање богате руде и појачана експлоатација рад-

ника. Само у 1929. години чиста добит ФКБР у Бору пење се на суму која је чак троструко већа од номиналне вредности основног капитала. После пуштања у рад флотације производња бакра се у наредним годинама удвостручила.

У оваквим условима изузетног економског просперитета рудника положај радника у Бору постаје још тежи. Знајући шта је за раднике значило имати посао у Бору у ово време незапослености и нередовних плата у другим економски слабијим рудницима, ФКБР је још више користила свој монополистички положај у економском животу овог рударског града. Пред вратима Управе рудника увек је било дугих редова радника — сељака који су тражили пријем на рад. То је Управа рудника користила за вршење притиска на раднике, јер је губитак посла у то време значајно праву личну катастрофу. Боље је живео само мали број најквалификованијих радника. Зато револуционарног радничког покретау Бору и околини у то време практично није било. Покушаји најсвеснијих радника (Станоја Горњановића, на пример), да се 1931. повежу са својим истомишљеницима у Зајечару и Књажевцу, остајали су усамљени. Објективнији написи у ондашњој штампи о тешким приликама у Бору (у **Политици** од фебруара 1933) навлазили су на оштру реакцију ФКБР. Французи су сада, не испуштајући иницијативу из руку, још изразитије форсирали своју политику према радничким организацијама, наговештени још 1919. године. Док су у годинама пре 1929. још омогућавали понеким опортунистичким радничким организацијама да оснивају огранке у Бору како би раднике усмерили на пут супротан револуционарним кретањима, сада, у условима своје потпуне превласти, Французи се решавају за оснивање синдикалне организације под апсолутном властитом контролом. Реч је о формирању Општег радничког савеза (ОРС) у Бору 1931. године, у чијој су управи били од Управе рудника одређени (често и плаћени) чиновници, надзорници и пословође. Број чланова ОРС-а у Бору варирао је од 30 до 400 људи, зависно од ефикасности акције Управе рудника. Борски радници су с индигнацијом гледали на ове „жуте, Братковићеве синдикате“, како су их звали по њиховом руководиоцу. Још једна од форми одвраћања радника од класне борбе била је Братинска благајна, установа за социјално осигурање (под јаком француском контролом). Од ње радници нису имали никакву озбиљнију корист, иако су је морали финансирати искључиво својим доприносима. Управа рудника је финансирала службенике ОРС-а и Братинске благајне. То је био део политике власника рудника, који су дотирали и општинску благајну, жандармеријску станицу и плаћали низ функционера локалне власти. Разумљиво је да су за ово захтевали апсолутну послушност органа локалне власти (на пример, 30. марта 1935. године Управа рудника је тражила од испоставе да радника Хркића, који је био отпуштен из службе, „удаљи из Бора и да његову породицу исели из друштвеног стана“).

PLODNE NAŠE NJIVE OTROVNIM PLINOM
UNIŠTENE./ U PAKLENO ŽDRELO
NUŽDA NAS GOLE GONI./ IZ MRAKA
U MRAK DIZALICA NAS VRAĆA IZ-
LOMLJENE./ IZ KRV I ZNOJA NAŠEG
NIČU - ZA DRUGE - MILIONI.

KOMADIĆ NAŠEG ŽIVOTA U SVAKOM ŽU-
TOM GRUMENU./ SVAKIM UDARCEM MALJA
DO SVOME TEMENU KUJEMO./ KRVAVO
ZLATO JE TO! MI DAJEMO KRV NAŠU
RUMENU./ VISOKO NAD NAMA ZVEK
ZLATA I SMEH OBESNI ČUJEMO.

NAŠE TLO, NAŠA SNAGA, RUKU NAŠE - I
BEDNA PLATA./ UŠJANA REKA VALJA
GRANATE, KOTLOVE, DOBITI./ HOĆEMO
L' DOVEK DA GINEMO ZARAD KRVAVOG
TUĐJEG ZLATA?/ MI KUJEMO SEBE!
JEDNOM ĆEMO UZROKE ZLA NAŠEG
ZDROBITI!

Цртежи — Борба Андрејевића Кућа и стихови Јована Поповића из мапе
„Крваво злато“

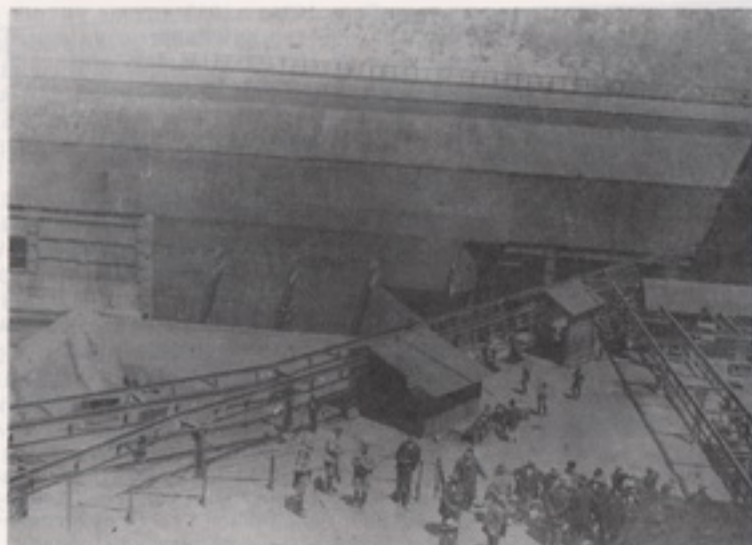
Тешке прилике за раднике у Бору 1934. и 1935. године уметнички је приказао сликар Борба Андрејевић-Кућа, који је уз помоћ радника Крсте Петровића кришом улазио у погоне. Он је израдио мапу дрвореза „Крваво злато“, за коју је кратак предговор написао књижевник Јован Поповић с потресним позивом: „... Хоћемо л' довека да гинемо за рад крвавог туђег злата? Ми кујемо себе! Једном ћемо узроке зла нашег здобити!“.

Период револуционарног полета до 1941. године

Цео период од 1933. до 1940. године био је „златно доба“ развоја и профита Борског рудника. Нађене су нове рудне резерве: производња блистер-бакра порасла је на 40 000 тона, а руде на 300 000 тона. Проширена је флотација, подигнута електролиза за рафинацију бакра, као и златара. У периоду од 1928. до 1937. зарада ФКБР износила је 1996% од уложеног акционарског капитала. У похлепној трици за све већим и већим профитима, поучени искуством из 1935. године, Французи су бржљиво сарађивали с локалним властима да би унапред онемогућили евентуалне нове отворене сукобе с масом. Почетком 1937. године у предузећу је радило око 5500 радника, које су Французи, бар формално, у највећем броју (3174) водили као чланове опортунистичког Савеза рударских радника, за који сами кажу да „не делује у политичком правцу“ и да су „чланови Управе (Савеза) потпуно исправни и поуздани“. У то време Французи су се у Бору посебно поносили својим привилегованим положајем усред економске кризе у свету и у Југославији, јер су њихова плаћања „редовна, што није увек случај с нашим суседима“ (при том су игнорисали чињеницу да су до таквог бољег положаја дошли за протеклих 30 година због неплаћања већих одштета за земљиште, често ни уобичајених пореза држави, и извлачећи богатство из изузетно богатог рудног тела јевтином радном снагом као у колонијалним поседима). Наднице су 1938. године у Бору и даље биле ниске; неквалификовани радници, који су чинили већину, имали су од 22 до 27 динара, а просек за све раднике износио је 30 динара; 75% запослених (од око 6700) било је из околних села. Килограм хлеба тада је у Бору коштао 2,5 динара; цене осталих намирница на пијаци знатно веће него у другим местима; смештај радника био је лош.

У лето 1938. у Бору долази до новог великог потреса, до двадесетшестодневне потпуне обуставе рада са свим последицама које погађају власнике, али и с неким посебним елементима борбе револуционарних маса. Квасац овог потреса представљао је покушај тадашњег фашистички изстројеног председника југословенске владе Милана Стојадиновића да од ФКБР изнуди одређене финансијске и друге уступке. Пошто су Французи одбили његове захтеве, Стојадиновић предузима економско-политичке мере и ствара у Бору јаку подружницу Југословенског радничког савеза (ЈУГОРАС-а), режимице синдикалне организације.

За време штрајка 1938. године

На Стојадиновићев миг Управа ЈУГОРАС-а је с лажним обећањима (о повећању надница чак на 100 динара за случај успеха акције) прогласила општи штрајк, у који ступају 25. августа 1938. године свих 6500 бореких радника. Сада су се Французи први пут сукобили не само с експлоатисаним радницима него и с органима до тада послушне локалне власти и, разуме се, с владом у Београду. Међутим, већ после неколико дана практични Французи и Стојадиновић постижу међусобни споразум, али се не споразумевају и с покренутим хиљадама радника: ЈУГОРАС-ови плаћеници нису успели да ликвидирају штрајк. Борски радници су одлучили да се боре до краја; локални синдикални функционери су се поцепали (Ђукић, Гогић и Ђорђевић), и штрајк је настављен у септембру 1938. године. Радници упорно одбијају да се врате на посао упркос малгретирањима којима их подвргавају многобројни жандарми, упркос личним недаћама, гладовању и свакој оскудици. Помоћи тада није било ниодкуда. Штрајк је најзад завршен 20. септембра, примљена је повишица надница за 2 динара (одмах су и радне норме подигнуте); дато је обећање да ће влада пружити помоћ за изградњу станова за раднике. Неки најактивнији раднички борци су отпуштени с посла, а поједини су бачени у затвор.

Цео ЈУГОРАС-ов штрајк у Бору 1938. године треба посматрати са становишта и прилика у Бору и прилика у земљи. Чињеница да

су сви радници одмах ушли у штрајк треба посматрати и из угла вишегодишње експлоатације радничких маса у Бору. После штрајка 1935. године (који је покренут из других, али радницима блиских разлога), сво је за њих у дугогодишњој борби била прва прилика да се својом вољом одлуче да пруже жесток и упоран отпор Французима (што су им давана обећања о повишењу наднице, што су на неки начин у почетку осећали и извесну подршку локалних власти, то им је само олакшало да се одлуче на штрајк, то је само убрзало њихов стопроцентан одзив). Уосталом, чињеница да су око две од укупно четири недеље штрајка штрајковали против Француза, локалних власти и ЈУГОРАС-ових плаћеника по сопственој одлуци, најречитије говори о снази овог радничког бунта у Бору. Као и 1935. године, и овом приликом се показало да иницијатива и одлучност самих радника могу надоместити организациону и мобилизаторску улогу радничке партије уколико она у одређеним условима и у одређено време није у стању да врши ту улогу (мада се на извештај, макар и посредан начин, и у овом радничком бунту осећао утицај КПЈ).

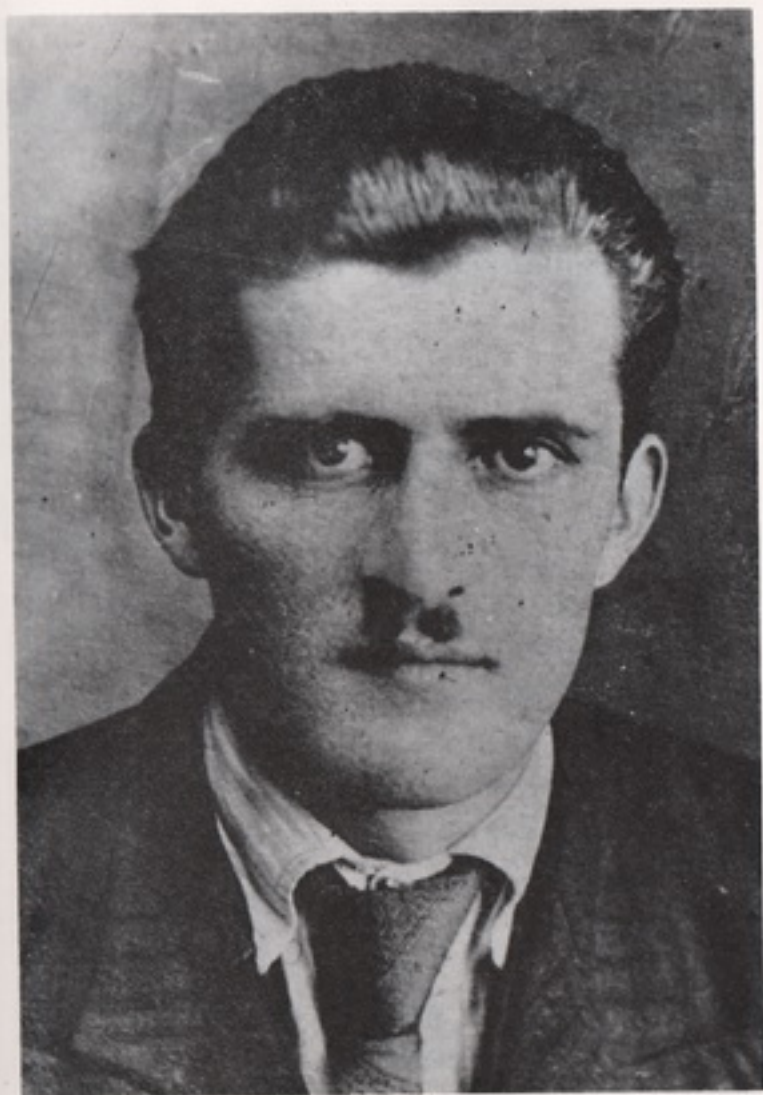
Резултати штрајка из 1938. године били су у крајњој мери потпуно компромитовање ЈУГОРАС-а, с једне стране (број чланова ЈУГОРАС-а је спао на 30 до 40), а с друге стране, ново искуство бореких рудара, које им је говорило да се у борби треба уздати пре свега у реалне снаге и користити властита револуционарна искуства, стечена током многих година, посебно у време великог покрета маса 1935. године и овог штрајка 1938. године. КПЈ ни овом приликом (као ни 1935. године) није у Бору била организациона снага која непосредно покреће масе. Значајнији је био утицај њених општих ставова и конкретних акција у целој земљи, посебно у овом крају. Иначе, поред неких веза с УРС-ом (радник Никола Негич из Бора ишао је за време штрајка у Београд ради успостављање везе с УРС-ом) и настојања комунисте-сељака Станоја Миљковића да „сада сељаци помогну радницима“, карактеристичан је и у односу на овај штрајк у Бору став ЦК КПЈ (лично Јосипа Броза Тита) из септембра 1938. године, према коме у објашњењу улоге ЈУГОРАС-а између осталог стоји: „... ми смо дужни деловати и међу радницима тих синдиката“.

Снажење организације КПЈ у целој земљи у годинама када је други светски рат већ био на помолу, имало је одраза и у Бору с околином. Окружни партијски центар у Зајечару (ускоро Окружни комитет КПЈ) посебну пажњу је посвећивао Бору, а из ПК КПЈ за Србију долазили су у Бор истакнути партијски функционери са циљем да допринесу што потпунијој реализацији курса јачања КП „у индустријским центрима у рудницима“... (долазили су Петар Стамболић, Крсто Попивоца, Благоје Нешковић, Филип Клајић, Станислав Сремчевић, Бура Стругар, Александар Ранковић, Светозар Вукмановић и Спасенија Бабовић, од којих су се неки задржавали у самом Бору односно у Злоту и Брестовцу). То је био период одлучиве акције новог ЦК КПЈ у његовог генералног секре-

Добривоје Радосављевић Боби секретар ОК КПЈ Зајечар (снимак са робије)

Васа Дреџун

Љуба Нешић, секретар ОК СКОЈ-а

тара на консолидацији и јачању партијских организација. У Злоту су у то време и даље деловали стари чланови КПЈ браћа Петар и Јован Радовановић, Јован Добрић, Павле Гујић и други. Сам Петар Радовановић, који је 1935. године на скупштинским изборима био на листи Удружене опозиције (УО) заменик посланичког кандидата др Ивка Ђоловића, и који је 1936. године на општинским изборима добио у Злоту 368 гласова (и постао одборник с још три кандидата с листе УО) у време од 1937. до 1940. године, мада већ доста стар и болестан (1937. године је месец дана малтретиран у хладном подруму затвора у Бољевцу), радио је веома активно и био најпоузданији саборац млађих партијских кадрова из Београда, Зајечара и Бора, који су га обилазили (Добривоје Радосављевић, секретар ОК КПЈ за Зајечар, и Љуба Нешић, секретар ОК СКОЈ-а, држали су га на посебној партијској вези). Нова струјања у КПЈ доста живо се осећају и у Бору (један радник из Бора одлазак се и на позив КПЈ за одлазак у Шпанију), без обзира на то што је Бор и даље био практично француски посед, с посебним режимом, јер је у Бору и у овим годинама опште радничког покрета у земљи и даље забрањиван сваки легални рад. („Све оно што је у земљи већ било легализовано, у Бору је и даље било илегално“ — сећа се Добривоје Радосављевић).

Године 1939. у Бору је формирана нова партијска организација, чији је секретар био јамски рудар Васа Дрецуи. На њеном оформљењу су радили нарочито чланови ОК КПЈ Љуба Нешић и Добривоје Радосављевић. Тада у Бор на партијски рад долазе још неки комунисти (Лајош Ло, Станислав Сремчевић, затим један обућарски радник, чије име није утврђено, и други), али главнина посла пада на кадар у Бору. Стварање скојевске организације 1940. (Душан Глигоријевић, Чедо Вељковић, Радомир Јовановић, Карло Жанић, Јован Беловановић, Јосип Марјановић, затим Михаило Туртић, Душан Цветковић и бројни други млади радници, као и један од првих сарадника апотекар Миле Живковић) знатно оживљава политички рад у Бору и хапшења више нису могла разбити већ омасовљену организацију борских комуниста. У новоизабраном ОК КПЈ за Зајечар на окружној конференцији одржаној у јесен 1940. године улази и један рудар из Злота Јован Добрић, а Васа Дрецуи с Добривојем Радосављевићем одлази октобра 1940. године на Пету земаљску конференцију КПЈ у Загреб, где се лично упознаје и с Јосипом Брозом Титом, секретаром Партије (убрзо потом, у новембру 1940. године, настрадао је у Бору у рударској несрећи).

У политичком раду у Бору у години уочи немачког напада на Југославију особито је био активан СКОЈ. Сваки члан скојевског језгра стварао је у региону, у радионици где ради, скојевски актив. Тако су створене организације СКОЈ-а међу машинцима, код рудара, у стамбеној колонији. СКОЈ је брзо продирао међу омладином; млади радници су били расположени за револуционарну акцију. Неке читалачке групе су се пред крај 1940. и почетком 1941. године

Група скојеваца пред рат 1941.

сти у мање приступачан географски рејон. Овде треба спменути и фактор „борских прилика“, повољнији економски положај Борског рудника у односу на друге мање руднике, због чега се добијање посла у Бору често сматрало као извесна привилегија, што је отежавало рад КПЈ. Специфичност је, свакако, можда и у првом реду то да у овом рејону није увек важило схватање да тамо где постоје организације КПЈ постоји и револуционарни рад. Наиме, и опште стање у КПЈ, и њен рад у ближој или даљој околини Бора, и светске прилике видно су утицали на раднички покрет у Бору, без обзира на то да ли су у самом руднику увек постојали ћелија КПЈ или неки револуционарни синдикат или нека акција. Уосталом, и сама личност Петра Радовановића или сељачког вође комунисте Станоја Миљковића, који су деловали често и по сопственој иницијативи, сналазећи се у посебним борским приликама, одлучујући понекад и према схватањима времена у коме су израстали као револуционари, говори о посебностима радничког покрета у Бору и околини.

Најзад, историјски посматрано, важно је до каквих је револуционарних домета доспело радништво (и сељаштво) у Бору и околини у периоду између два светска рата, а мање је важно да ли је све ишло по „директивама“ партијског руководства или Коминтерне. Живот и борба текли су често и мимо званичних политичких ставова одређених друштвених снага, што се види и из изнетих чињеница. Криза или успони револуционарног покрета у целини нису увек свуда имали исти одраз. Бор и његова околнина су у релацијама радничког покрета између два рата на специфичан начин учествовали у његовим плимима и осекама.

БОР У ПЕРИОДУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ПРЕТВАРАЊЕ ФРАНЦУСКЕ КОМПАНИЈЕ БОРСКИХ РУДНИКА У НЕМАЧКО АКЦИОНАРСКО ДРУШТВО

После победоносних операција немачких трупа на западном фронту и њиховог уласка у Париз, шеф Немачке војне управе у Француској именовao је 26. јула 1940. године др Куницеа за комесара-администратора у париској централни Француске компаније борских рудника. Др Кунице је одмах именовao генералног конзула у Београду Франца Нојхаузена за свог повереника у Југославији и Бугарској односно за комесара-администратора у београдском представништву Компаније, чиме је Немачка добила право директне контроле над Борским рудником.

Овај акт немачких окупационих власти у Француској био је у супротности с међународним правним нормама, па је и Петенова влада одбијала да га прихвати. У својој одлуци о именовању немачког комесара Немачка војна управа се, наиме, позивала на декрет француске владе од 10. маја 1940. године којим је била предвиђена могућност привременог именовања владиног администратора у француским компанијама у случајевима када вођење послова компаније није било осигурано услед одсуства њених статутарних управљача, или из других разлога више силе.

Поред тога, према чл. 3 француско-немачке конвенције о примирју, немачке окупационе власти могле су да заводе само мере које имају за циљ обнову економског живота на окупираној територији. Како су централни органи управе Француске компаније борских рудника (ФКБР) у Паризу имали улогу да доносе одлуке које су се извршавале ван француске територије, у овом случају на територији друге суверене државе, то се права немачких окупационих власти за обезбеђење поретка и економског живота на окупираној територији Француске никакo нису могла применити на Компанију борских рудника, а најмање на постављање комесара у Југославији.

На седници делегација за економска питања при немачкој комисији за примирје која је одржана у септембру 1940. године у Визбадену, немачки представник Хемен поново је покренуо питање Борског рудника и нистирао на томе да француска влада што пре упутити инструкције свом посланику у Београду, да се положај Франца Нојхаузена као комесара-администратора Борског рудника што пре регулише. Француски представник Сент Ардуен се ограничио

на то да укаже на резерве које је изнела француска влада у погледу непостојања правне подлоге немачке одлуке о постављењу комесара-администратора у париској и београдској централни Француске компаније борских рудника. Хемен је најавио да би се о правној страни овог питања можда могло дискутовати касније, али да би било боље да се одмах допусти Нојхаузену да ступи у контакт с Управом Компаније у Југославији.

У наставку преговора с делегацијом за економска питања Хемен је саопштио француском представнику Де Буазанжеу да је из Берлина добио телеграм у коме се наглашава да је за Немачку веома важно да прибави акције Француске компаније борских рудника, без обзира на правне примедбе које су изнете с француске стране, јер немачка влада „подозрева да борски рудници и даље испоручују бакар Енглеској, и апсолутно је решена да загосподари тим рудницима“. Тражио је да о томе буде упозната Петенова влада, како би могли да почну преговори за куповину акција од стране немачке државе и да се признају немачки комесари у Паризу и Београду. Петенова влада је овет одбила ове захтеве, подвлачећи да приход од Борског рудника представља битан елемент у француском платном билансу. На то је Хемен отворено запретио да ако у року од 24 часа не добије дефинитивну сагласност за почетак преговора за продају акција, Немачка ће применити друга средства да би се домогла Борског рудника.

У време преговора делегација за економска питања био је успостављен контакт између немачке компаније Metallgesellschaft из Франкфурта на Мајни и Француске компаније борских рудника. Преговоре је повео директор Metallgesellschaft-а Авени с председником Управног одбора Француске компаније Еженом Мирабоом у јесен 1940. године. Ови преговори су били предузети на иницијативу руководства немачког Уреда за Четворогодишњи план, што значи Хермана Геринга, а односили су се на добијање удела Metallgesellschaft-а у поседовању борских акција. Ту идеју је прихватио Мирабо. Он је пристајао да се износ акцијског капитала Француске компаније борских рудника повећа за 20% и да се новоemitоване акције продају Metallgesellschaft-у у замену за одговарајући пакет његових акција, или акција Norddeutsche Affinerie из Хамбурга, компанији која је била блиска Metallgesellschaft-у и која је радила на преради борске руде и блистер-бабра. За случај прихватања оваквог решења, Мирабо је понудио два места у Управном одбору Француске компаније борских рудника немачким представницима. Ово решење поменуо је и Де Буазанже немачком представнику Хемену, али је то овај одбио и напоменуо да само немачка група коју представља Франц Нојхаузен има агреман немачке владе да преговара с Управним одбором ФКБР за куповину акција.

Пре но што је Петенова влада дала своју сагласност за покретање преговора за продају борских акција Немачкој, Нојхаузен је ступио у контакт с Управним одбором Компаније. Он је, наиме, извештавао да је наишао на хладан и одбијајући став Мирабоа и

чланова Управног одбора Марсела Шампена, Жака Пијерарија и Феја, који су се залањали иза владине одлуке о забрани продаје борских акција. Да би сломили отпор вишијевске владе и Управног одбора Компаније, Немци су се послужили Пјером Лавалом. Лавал је у њихову корист посредовао код Петена и приволео га да стави ван снаге одлуку о забрани продаје борских акција.

Пошто је Лаваловом интервенцијом било стклоњено начелно одбијање продаје борских акција, настављени су преговори о цени и другим модалитетима уговора. Немачка је желела да добије акције које би јој обезбедиле већину гласова. Укупно је било 600 000 акција са 4192 гласа. Све акције нису имале једнаку вредност у погледу гласова. Од укупног броја акција 10 000 је било акција „Б“. Код њих је долазио један глас на сваких 10 акција. Другу групу од 48 500 акција чиниле су приоритетне акције. Код њих је један глас долазио на 100 акција. Највећа је била група основних акција „А“. Њих је било 541 500, а један глас је долазио на 200 акција.

У преговорима се није помињала нека одређена количина акција која би била продата немачкој групи. Немачка је желела најмање 23 акција па навише, јер би јој само такав посед омогућио стварну потпуну контролу и претварање француске компаније у немачку. У преговорима се полазило од начелног става да ће немачкој групи бити продате све акције које власници буду хтели да продају. Пошто су највећи део акција поседовали чланови Управног одбора Компаније, који су се и борили за високу цену, немачка страна је могла са сигурношћу да рачуна да ће обезбедити жељену већину.

У току преговора генерални директор борских рудника Феј, који је 14 година био ангажован у Бору, поднео је једну процену стварне вредности борских акција. Номинална вредност једне акције, како је напред већ речено, износила је од почетка 1940. године 200 франака. Према процени генералног директора Феја, тражена је цена од 8000 француских франака за једну акцију. Нојхаузен је ову цену одбацио као фантастичну. После дугих преговора постигнута је компромисна цена од 3500 француских франака за сваку акцију.

Нојхаузен је прихватио и захтеве за обештећење Банке Мирабо и француских стручњака и радника који су радили у Борском руднику а не желе више да остану већ траже пензију. Тако одређена цена за 600 000 акција износила је 2 100 000 француских франака. Према курсу од 20 франака за једну Рајхсмарку (RM) цена целокупног акцијског капитала износила је у маркама 105 милиона. Ова сума је, разуме се, била само оквирна, а ефективна цена је плаћена само за део купљених акција.

Један мањи део акција, 40—60 000 комада, налазио се у Швајцарској. Пошто је за ове акције била заинтересована женевска филијала Банке Мирабо, постигнут је споразум да се ове акције откупљују по цени од 350 швајцарских франака. О томе да ли ће и

када ће ове акције бити откупљене тада није ништа могло да се прецизира и остављено је да се то решава касније.

Француска компанија борских рудника имала је у време закључења преговора потраживања у француским банкама од око 100 милиона франака (5 милиона РМ). Ова сума била је резервисана за обештећење службеника, те на њих немачка група није рачунала. У југословенским банкама постојала су потраживања од око 200 милиона динара (или 11,4 милиона РМ). Сем тога, постојала је готовина, делом у иностраној валути, од око 100 милиона франака (5 милиона РМ). Банка Мирабо је добила право да из све ефективне откупи за себе валуту у износу од 20 милиона франака. Уз то, у Паризу је постојало друштво за промет металима које је припадало Компанији борских рудника. Постигнут је споразум да немачка група преузме и ово друштво.

Поред утврђене цене од 3 500 франака за једну акцију, Нојхаузен је прихватио и друге обавезе. Ту је пре свега био захтев Банке Мирабо за обештећење због губитка провизије од 1% на целокупни промет Компаније који је ишао преко ње. За те сврхе урачуната је сума од 2,5 милиона РМ (50 милиона франака) бруто. Сем тога, зарачуната је и обавеза од 20 милиона франака (1 милион РМ) за исплату пензија француским стручњацима и радницима који не желе више да остану на раду у Борском руднику и желе да пређу у пензију.

Према томе, целокупна вредност рудника коју је Нојхаузен прихватио као цену износила је 108,5 милиона РМ (или 2 милијарде и 170 милиона франака), не рачунајући таксе, трошкове банкарског пословања, берзански порез на промет и провизију за агенте који раде на откупу акција.

Насупрот овоме стојала је неизмирена обавеза ФКБР од око 1 милион РМ из облигационог зајма од око 19 милиона франака.

Управни одбор ФКБР састојао се од 9 чланова. Постигнут је споразум да, чим немачка групација добије у своје руке већину акција (дакле бар 51%), три француска члана поднесу оставке, а да на њихова места буду изабрана три представника немачке групе. Нојхаузен је поставио захтев да он буде изабран за председника Управног одбора, што су Французи морали да прихвате и писмено потврде.

Пошто је постигнут споразум о свим поменутих питањима, 3. фебруара је одржана седница Управног одбора ФКБР, која је саслушала извештај Ежена Мирабоа о резултату преговора с представницима немачке групе за откуп борских акција. Седница је био подиет и нацрт уговора на одобрење. Читав седница је била пука формалност, јер су на њој присуствовала само три члана Управног одбора: Ежен Мирабо, Марсел Шампен и Жак Пијерари, дакле само једна трећина укупног броја. Задатак састанка је био да формално овласти Мирабоа да потпише уговор с Нојхаузеном као представником немачког конзорцијума, и с Херманом Шилингом као представником Пруске државне банке. Пошто је увело

у записник да је Мирабо обавестио Управни одбор да је нацрт уговора подиет влади у Вишију и да га је она одобрила, дато му је формално званично овлашћење да уговор потпише.

Преговори су завршени 4. фебруара, када су у Паризу потписани Главни уговор и Уговор о спровођењу.

После потписивања уговора, Управни одбор ФКБР је у дневној штампи објавио саопштење о постигнутом споразуму и о цени за продају акција и позвао власнике да продају акције које поседују. Исплату откупљених акција вршила је за рачун Пруске државне банке Француска банка. За ту сврху Немачка кредитна каса је депоновала код Француске банке милијарду и две стотине милиона француских франака.

Процена вредности Борског рудника и преузимање акција од стране немачког конзорцијума

Иако је Нојхаузен у Паризу иступио као представник немачког конзорцијума, конзорцијум није у то време био формиран. За учествовање у преузимању борских акција и експлоатацији рудника било је заинтересовано више немачких компанија. Разлог за то је био у томе што су сви немачки произвођачи бакра од велике економске кризе радили с губитком, уз државне субвенције због пада цена бакра на светском тржишту, док је Борска компанија за цело време остваривала велике профите. После оштре борбе отпале су компаније Metallgesellschaft и Otavigesellschaft, а у конзорцијум су ушле компаније Мансфелд, Пројсаг и Југомонтан.

Пошто је 4. фебруара 1941. године потписао у Паризу уговор о откупу акција, Нојхаузен је дошао у Берлин, уверавао директоре Мансфелда и Пројсага да је цена постигнута уговором о куповини акција прихватљива и да омогућава економичност експлоатације рудника.

Представници Мансфелда и Пројсага показали су скепсу у погледу Нојхаузенових процена. Пре свега, сматрали су да се не може рачунати с тако богатом рудом каква је дотле експлоатисана. Споразумели су се да Мансфелд и Пројсаг пошаљу једну мешовиту стручну комисију у Бор да она тачно установи стање расположивих рудних резерви и могућности даље експлоатације рудника. Представници Мансфелда и Пројсага нису били спремни да плате цену акција коју је Нојхаузен прихватио у уговору од 4. фебруара. По њиховом мишљењу, према читавој трансакцији треба заузети став тек после добијања детаљног увида у стање постројења у Бору и тачне процене вредности рудног налазишта. Резерве у погледу цене за преузимање борских акција показивао је Мансфелд. Оно утолико пре што је и у Министарству привреде постојало мишљење да је уговорена цена сувише висока. У погледу будуће организације Компаније, Нојхаузен је изјавио да Французи који се налазе на руководећим местима треба да буду замењени Немцима, а да

остало особље може да остане на својим местима. За себе је тражио место председника Управног одбора, који би се састојао од 6 Немаца и 3 Француза. Представник Министарства привреде изразио је неслагање с прејудуцирањем будућег избора председника Управног одбора, јер се плашио да ће Нојхаузенов диктаторски положај искључити утицај Министарства привреде.

Пошто су се с овим сложили и Министарство финансија и руководство Уреда за Четворогодишњи план, крајем фебруара је одлучено да једна мешовита стручна комисија састављена од представника Мансфелда, Пројсага и Југомонтана обиђе борске погоне и донесе своју процену праве вредности рудника с аспекта рентабилности улагања капитала.

Представници Пројсага и Мансфелда стигли су у Београд 8. марта, а у време од 11. до 14. марта обишли су погоне у Бору заједно с представницима Југомонтана и надлежних државних органа.

После завршетка обиласка рудничких постројења, окана, дневног копа, флотације, топioniце, електролизе, дирекције у Бору и у Београду, где су добили увид у документацију и билансе Француске компаније, представници Мансфелда Валтер Клингшпор и Пројсага Ханс-Херман фон Скоти израдили су одвојене извештаје.

Према Клингшпоровој процени, утврђене резерве руде са чијом се експлоатацијом могло рачунати износили су 14 553 000 тона. Према садржини читавог метала у руди, количине су биле следеће:

руда са преко 4,5% бакра	6 769 000 тона
руда са 2—4,5% бакра	4 774 000 тона
руда са 1,5—2% бакра	3 010 000 тона

Укупна могућа производња бакра на основу ове процене износила би 568 510 тона.

Од укупно 14,5 милиона тона руде, 8,5 милиона је отпадало на добијање из дневног копа и подземних комора, а 6 милиона тона из сигурносних плафона и стубова између комора и хоризоната. Иако је сматрао да руда из окана може у потпуности да се искористи, Клингшпор је ипак рачунао с могућношћу губитка руде из стубова и плафона за 25%, или за 1,5 милион тона, тако да је за процену вредности рудника рачунао са 13 милиона тона руде средње садржине бакра од 4% или 3,6—3,7% нето-привоса бакра, после одбитака 0,4% метала, који одлази у јаловину. Према таквом обрачуна излазило је да се може рачунати на добијање укупно 475 000 тона бакра, или просечно 31 667 тона годишње у току 15 година експлоатације.

Трошкове производње Клингшпор је, на основу података за децембар 1940. и јануар 1941. године, оценио на 559 РМ по тони бакра, или просечно годишње 17 700 000 РМ.

Приходе је обрачунао полазећи од цена које су за електролитни бакар, злато и сребро биле одређене у Немачкој. Код цене од 735 РМ по тони електролитног бакра Клингшпор је извео следећи обрачун просечног годишњег прихода:

31 667 тона бакра	à 735 РМ	23 275 000 РМ
1 425 кг злата	à 2800 РМ	4 000 000 РМ
4 275 кг сребра	à 34 РМ	145 000 РМ
		<hr/>
Укупан приход годишње:		27 420 000 РМ
		<hr/>
Укупна цена производње:		17 700 000 РМ
		<hr/>
Бруто-зарада:		9 720 000 РМ

Од бруто-зараде рачунао је 50% за порез на доходак 4 860 000 РМ.

После одбитка пореза остао би чист приход (зарада) од 4 860 000 РМ. Ова сума је требало да се употреби за амортизацију уложеног капитала по стопи од 3,5% годишње и за камату од 6%, која би представљала дивиденду. Клингшпор је као цену која би требало да се узме у обзир за плаћање свих 600 000 акција назначио 42 500 РМ, јер та основица уз 9,5% (амортизација плус камата) даје годишњи интерес од 4 860 000 РМ, колико би према његовом рачуну износио чист приход.

Пошто је по билансу ФКБР било исказано постојање резерви које су могле бити реализоване у износу од 10 000 000 РМ, Клингшпор је претходну цену увећао за тај износ и тако дошао до коначне цене од 52 500 000 РМ, што значи тачно два пута мање од цене коју је прихватио Нојхаузен, не рачунајући додатних 3,5 милиона РМ за надокнаду Банци Мирабо због губитка провизије од 1% на укупан промет и за пензије. Повећање ове цене он је прихватао само у случају повећања цене бакра.

Представник Пројсага Скоти је у свом извештају нагласио да је предузеће већ прекорачило своју горњу границу економичности и да убудуће треба очекивати осетно теже услове производње, нарочито у рударству, али и у другим погонима, који ће имати далекосежне последице на економске резултате. Пре свега зато што проценат метала у руди опада с дубином на којој се она налази.

Процена укупне количине расположиве руде у налазиштима Чока Дулкан и Тилва мика коју је дао Скоти није се знатно разликовала од Клингшпорове процене. Он је укупну количину проценио на 14 782 000 тона, од чега 6 446 000 из дневног копа и 8 336 000 из

подземних комора. Као и Клингшпор, и он је предвиђао да резерве у стубовима и плафонима не могу да се искористе у пуном опсегу. На ову руду која не може да се искористи рачунао је да отпадне 30%, а у најбољем случају 20%. Пошто је умањено укупну резерву руде у окнима за 30%, Скоти је добио укупну могућу количину руде погодне за експлоатацију од 12 848 000 тона.

Према Скотију, експлоатација би трајала 13 година, и то у два производна периода. Први период експлоатације требало је да траје 4 године (1941—1944). У њему би се постојећим инсталацијама прерађивала богата руда садржице преко 6% бакра и производило би се по 40 000 тона бакра годишње. Други период експлоатације трајао би 9 година и давао би 30 000 тона бакра годишње, пошто би се тада прерађивала сиромашна руда.

Укупну вредност годишње производње у првом периоду процењено је на 34 398 000, а у другом периоду на 25 559 000 РМ. Ако би тона бакра коштала 735 РМ, кг злата 3000 РМ и кг сребра 35,50 РМ, бруто-зарада износила би у првом периоду 17,3, а у другом периоду 9,1 милиона РМ. То је за читав период експлоатације од 13 година износило 151,1 милион РМ, или просечно годишње по 11,6 милиона.

Полазећи од ове годишње бруто-зараде, Скоти је вредност рудника односно цену свих 600 000 акција одредио на 50 милиона РМ. Јер поменута зарада омогућује тачну исплату камата у износу од 6%, амортизацију и плаћање пореза.

После узајамног упознавања са цитираним извештајима Клингшпор и Скоти су израдили један заједнички, краћи извештај у коме су изнели процене из својих посебних извештаја као алтернативе или као распон. Сви материјали били су достављени генералном директору Пројсага Хајриху Виселману и генералном директору Мансфелда Рудолфу Шталу.

У току разговора с представником Пруске државне банке Шилингом 14. марта 1941. године, Штал и Виселман су заступали ставовиште да је цена од 105 милиона РМ за целу количину акција, која је прихваћена уговором од 4. фебруара, превисока и да је мотивисана политичким разлозима. С тим тврђењем се сложио и Шилинг. Он је подржавао Штала и Виселмана у њиховом настојању да постигну нижу цену и у строгом поверењу их обавестио да је то могуће због тога што сума од 1 200 000 франака, која је депонована код Француске банке за плаћање откупљених борских акција, потиче из контрибуције коју је Немачка наметнула побеђеној Француској за издржавање окупационих трупа на окупираном делу Француске.

У разговору с државним секретаром у Министарству привреде Рајха др Фридрихом Ландфридом 3. априла 1941. године, Штал је у погледу откупне цене акција изнео став да заинтересоване компаније могу да ступе у тај посао само с приватно-економског становишта и да због тога не могу да прихвате „политичку“ цену коју је држава платила да добије акције у своје руке. Ландфрид је из-

јавно да Министарство финансија има разумевања за то и да влада мишљење да од конзорцијума треба тражити једну објективно одмерену цену.

Пошто је у међувремену донета одлука за напад на Југославију, чланови конзорцијума Мансфелд, Пројсаг и Југомонтан били су одмах ангажовани да преузму рудник и организују производњу. Одмах после уласка немачких трупа у Бор дошли су и представници трију компанија и преузели послове око обнављања порушених погона и њиховог оспособљавања за што хитнију производњу, без обзира на то што питање откупа акција од државе није било решено.

О питању откупне цене борских акција поново је било разговора 7. јуна 1941. године између Виселмана, Штала и државног секретара Ландфрида. Ландфрид је уверавао Штала и Виселмана да ће обнова порушених постројења пасти на терет српске владе и инсистирао је да се питање цене акција што пре реши. Сагласно се да основа за заједничку понуду чланова Конзорцијума буде процена коју су израдили Клингшпор и Скоти.

Штал је изјавио да је спреман да држави резервише право учешћа у добити предузећа уколико се касније покаже да је рентабилност експлоатације већа него што је тада било процењено. Виселман је показивао спремност да се понуди виша цена од оне коју је показивала процена Клингшпор — Скоти под условом да се обезбеде пореске олакшице.

Нови купци акција нису хтели да снесу ни трошкове везане с прибављањем акција које је вршила Банка Мирабо, а који су до јуна 1941. године износили 1,5 милиона РМ.

О свим овим питањима вођен је разговор на састанку 12. јула 1941. године коме су присуствовали Виселман, Штал, саветник Пруске банке Шилинг и представник руководства Четворогодишњег плана Морозке.

Они су се сложили да је најреалијна цена коју Конзорцијум треба да понуди држави за све акције 60 милиона РМ, а да се разлика између ове и плаћене цене мора рачунати као политичка цена за добијање акција. Сложили су се такође да држави дају облигацију према којој би после одбитка 6% дивиденде и амортизационе квоте од 1/15 вредности држава у преосталом делу чисте добити учествовала са 50—75%.

Недељу дана касније одржана је седница у Београду којој су присуствовали Нојхаузен, Штал и Виселман. Они су се сагласили у томе да повуда за откуп акција износи 60 милиона РМ.

На основу свих претходних разговора, Мансфелд, Пројсаг и Југомонтан — као Конзорцијум Бор — поднели су 18. августа 1941. године Министарству привреде и Министарству финансија званичну понуду за откуп борских акција од државе. Као прихватљиву економску цену, Конзорцијум је нудио 100 РМ за једну акцију, или 60 милиона РМ за све акције. Пошто је понуђена цена претпостављала веома велики „попуст“ државе у односу на цену коју је она

платила ранијим власницима, Конзорцијум је нудио давање облигације у висини те разлике уз хипотеку на постројења у Бору.

Кад су Министарство привреде и Министарство финансија примили званичну понуду, упутили су процену Клингшпор — Скоти, која је била приложена понуди, на оцену експертима Министарства привреде. Било је предвиђено да неко од њих оде у Бор и да на лицу места провери тачност навода у процени Клингшпор — Скоти. Међутим, због устанка у Србији овај одлазак је одложен. Зато није донета ни одлука у вези с понудом Конзорцијума.

У међувремену текао је откуп акција од француских власника, а исплата је књижена на специјални контро Пројсага код Пруске државне банке, која је откуп вршила за рачун Пројсага као комисионар. Средином јануара 1942. године специјални контро Пројсага износио је 90 450 000 РМ. Камате на кредит за откуп акција износиле су 340 000 РМ месечно.

У међувремену је одржано саветовање 16. фебруара 1942. године на коме су представници Министарства прихватили став чланова Конзорцијума да улагање у проширење капацитета ради повећања производње које су изискивале повећане ратне потребе тражи инвестиције које се не могу подвести под приватно-економске норме и ставили су у изглед могућност да држава сноси део инвестиција.

На овој седници је саопштено да је Немачка до тада дошла у посед 85% свих борских акција. Државни секретар Ландфрид је изнео мишљење да је то довољна количина и да нема сврхе и даље куповати акције од француских власника по високим ценама.

У току јуна 1942. године извршена је провера процене Клингшпор — Скоти на терену од стране представника Одељења за рударство Министарства привреде Штала и Немачког ревизионог и фидуцијерног друштва (Deutsche Revisions-und Treuhand AG). Њихови извештаји су углавном потврдили процене Клингшпора и Скотија, па је Министарство привреде 12. новембра 1942. године званично одговорило на понуду Конзорцијума од 18. августа 1941. године. Оно је прихватило цену од 100 РМ за једну акцију, уз обавезу давања облигације којом се гарантује учешће државе у подели добити, све док не буде измирена разлика између набавне и продајне цене акција. После тога скала учешћа државе у деоби смањује се за половину.

Клингшпор и Скоти су израдили анализу у којој су констатовали да се као оптимална производња у Бору може рачунати количина од 30 000 тона бабра годишње, а да на сва улагања за проширење производње преко 30 000 тона годишње треба гледати као на ратом условљена, па зато треба да их сноси држава, сем улагања која су утицала на технолошка побољшања постојећих капацитета. Зато су предлагали да се трошкови поделе по следећој шеми:

Српска држава сноси целокупне трошкове обнављања порушених погона и њиховог довођења у стање пре рушења. Уколико се

приликом обнављања учине већи издаци ради побољшања технологије или проширења капацитета, прихватили су да ти трошкови падају на терет Борске компаније. Ту су, пре свега, спадали побољшања која би омогућила да се пирит не одбацује, већ да се прерађује у концентрат, и изградња постројења за прераду сумпордиоксида и добијање сумпорне киселине. Услов за ова улагања био је да српска држава прими на себе финансирање изградње пута и железничке пруге од Бора до Костолаца, јер је, из разлога рентабилитета, Компанија тражила премештање постројења прераде на обалу Дунава.

Немачки Рајх је требало да сноси све трошкове који су били условљени проширењем погона за добијање годишње количине преко 30 000 тона бабра. Ту су набројани следећи послови и улагања: а) отварање дневног копа на локацији Тилва мика укључујући набавку багера, локомотива, вагона, шина и свих постројења везаних с транспортом; б) трошкови проширења флотације изнад капацитета од 4000 тона дневно и свих радова који су везани с тим; ц) изградња нове топонице и електричне централе у Костоцу, изградња друге пламене пећи, повећање постројења пржионице, постројења за добијање сумпорне киселине, броја танкова, лагера, постројења за претовар и утовар итд., укључујући и проширење стамбеног насеља, управних зграда и других помоћних просторија (магацина и слично); д) трошкови проширења капацитета кеја и луке за капацитет изнад 30 000 тона годишње; е) сви трошкови око изградње далеководна Костолац — Београд и Костолац — Бор и око одржавања свих трафо-станција; ф) сви издаци за плате и наднице особља и радника који су везани за проширења производње због ратних потреба; и г) сви повећани трошкови изазвани ангажовањем Организације Тот.

Клингшпорова и Скотијева анализа достављена је Нојхаузену и заинтересованим министарствима, па је у току децембра било више састанака на којима је цело питање детаљно претресено. При томе се код Конзорцијума, нарочито код Мансфелда, појавила и тенденција да се акције не откупљују, већ да се рудник узме у фидуцијерно руковање, као што је био случај с Трепчом. Због Геринговог супротстављања, ове су тенденције одбачене. Надлежна министарства су прихватила обавезу да држава пружи Конзорцијуму обилу финансијску помоћ, па је компанија Пројсаг добила задатак да изради нацрт уговора.

Конзорцијум је на писмо Министарства привреде од 12. новембра 1942. одговорио 13. јануара 1943. године. Он је изразио уверење да је најважнији задатак повећање производње бабра до нивоа условљеног ратним потребама Рајха, али је наглашена потреба претходног закључења уговора између Конзорцијума и државе о давању државних субвенција за покриће повећаних производних трошкова и инвестиција.

У свом одговору Конзорцијуму од 2. фебруара 1943. године Ландфрид је у име министра привреде потврдио да је провером

прилика у Борском руднику и у Србији Министарство дошло до закључка да су претпоставке које је Конзорцијум поставио као услов за преузимање акција — покривање губитака и финансирање инвестиција за повећану производњу — реалне. Полазећи од тога, он је изразио начелну спремност да створи поменуте претпоставке и да на Борску компанију примени поступак давања доплата у виду премија, којим се гарантовало не само покривање исказаних губитака већ и службе отплате инвестиционих кредита, уз задржавање учешћа Компаније у ризику како би се одржао њен интерес да економично руководи предузећем. Државни секретар Ландфрид није прецизирао у ком конкретном облику би се конституисао поступак давања државне финансијске доплате Компанији. Задржао је право да одлуку о томе донесе касније.

Међутим, и после свега Мансфелд је покушавао да издејствује одлагање куповине акција и инсистирао на њему прихватљивој солуцији о давању рудника на фидуцијерно руковање Конзорцијуму, али су се томе противили Геринг и државни секретар у Министарству привреде Ландфрид.

Због оваквог става Мансфелда, питање преузимања акција се одуговлачило и у току пролећа 1943. године. Почетком маја Министарство привреде и Министарство финансија су инсистирали на дефинитивном решењу тога питања. На томе је настојао и Пројсаг, јер је њега Пруска државна банка задужила за цео износ плаћен за откуп акције као комисионар Пројсага, па овај није могао да изравна биланс. И Министарство привреде је било незадовољно тиме што читав ствар не креће с мртве тачке, нарочито с аспекта реорганизовања Француске компаније борских рудника у немачку компанију с дефинитивно конституисаним Надзорним одбором и Управом, сходно немачком законодавству. При томе је играла улогу жеља да се ограничи велика овлашћења која је имао Нојхаузен као председник Управног одбора, формираног према француским законима. Желело се да се формирањем Надзорног одбора у Шталу и Виселману добије противтежа Нојхаузену, што би могло да се постигне тек после преузимања акција од стране Конзорцијума. Генерални директор концерна Мансфелд Штал слагао се с потребом ограничења Нојхаузенове власти, али је остао на свом становишту да су се изменили услови у односу на време подношења прве понуде од 18. августа 1941. године и да је откуп акција у писму Конзорцијуму од 18. јануара 1943. године условљен претходним потписивањем уговора с државом о пружању финансијске помоћи, што је Министарство привреде у свом одговору од 2. фебруара 1943. године признало као оправдано.

Пошто је Штал саопштио да је концерн Mansfeld AG für Bergbau- und Hüttenbetrieb радо прихватио могућност да учествује у борском конзорцијуму јер се указивала добра прилика за пословање на приватно-економској бази, насупрот дотадашњем стању када је његова подружница Mansfeldscher Kupferschieferbergbau из Ајслебена (која је називана и Mansfeldscher Kupfergesellschaft), радила

са субвенцијама, али да се ситуација изменила и да концерну нимало није примамљива идеја да уђе у још један посао уз државне субвенције. Министарство привреде је пристало да се уместо Mansfeld AG, као судеолик у Конзорцијуму појави Mansfeldscher Kupferschieferbergbau, друштво које је већ радило са државним субвенцијама.

Промена судеолика у Конзорцијуму Бор била је условљена званичним престанком друга два члана, па је Штал предузео кораке да ову сагласност обезбеди пре добијања званичног престанка Министарства привреде. Он је у том смислу упутно писмо 4. маја Нојхаузену, пошто је од Виселмана већ добио сагласност.

Нојхаузен није радо примио ову измену у саставу Конзорцијума, али је ипак дао начелну сагласност и о томе је обавестио руководство Четворогодишњег плана.

Тек после добијања сагласности чланова Конзорцијума да трезину акција преузме Мансфелдско друштво за бакар и пошто су били одобрени потребни банковни кредити, приступљено је подели и преузимању акција.

Према извештају Пруске државне банке, закључно са 31. децембром 1942. године било је откупљено 490 685 акција Борског рудника од укупно 600 000 или 81,78%. Вредност ових акција према куповној цени и приспелим каматама била је следећа:

1. откупна цена 490 685 акција	85 854 324,03 RM
2. провизије и други трошкови везани за откуп учињени до 31. децембра 1942.	838 269,78 RM
3. камата на уложена средства до 31. децембра 1942.	7 362 297,41 RM
Укупна улагања до 31. децембра 1942.	94 054 891,22 RM

Поред тога, почев од 1. јануара 1943. године закључно са 31. јулом исте године доспеле су нове камате у износу од 2 480 289,05 RM.

Поред договорене цене од 100 RM по акцији, Конзорцијум је морао да плати још и ефективне трошкове набавке и доспеле камате рачунајући на цену од 100 RM, а остатак до набавне цене и одговарајући део камате сносило је Министарство привреде.

Од укупног броја откупљених акција било је 445 490 основних акција „А“, 36 711 приоритетних акција и 8 484 основних акција „Б“. Како су поједине врсте акција имале различит третман у погледу гласа, акције су подељене тако што су сви чланови добили по 2828 акција „Б“ и по 12 237 приоритетних акција. Обичних акција Мансфелд и Пројсаг су добили по 148 497, а Југомонтан 148 496.

Укупна откупна сума заједно с каматама изнела је за све акције 50 694 060,70 РМ. У исто време укупна цена коју је Пруска банка платила француским власницима, заједно с трошковима откупа и с каматама, износила је 97 056 318,59 РМ, што значи да је тзв. „политички вишак“, који је отпадао на Министарство привреде, износио 46 326 257,89 РМ.

У току 1943. године биле су откупљене још само 273 акције, које су почетком јануара 1944. године подељене члановима Конзорцијума, који су за њих платили 28 083,30 РМ заједно с доспелим каматама. Наредне, 1944. године, откупљено је свега 210 акција које су подељене почетком 1945. године. Укупна цена износила је 21 652,65 РМ. Према томе, до краја 1944. године откупљено је од ранијих акционара и прешло у руке немачког Конзорцијума укупно 491 168 акција, што чини 81,86% укупне количине борских акција. У неким немачким документима говори се о поседовању 84% или 85% свих акција. Ова разлика се јавља вероватно због тога што је и пре 1940. године мали део акција био у рукама немачких грађана.

Формирање немачке компаније **Bor Kupferbergwerke-und Hütten Aktiengesellschaft**

Куповином борских акција, немачки конзорцијум, који је још био у фази формирања, није постао власник Борског рудника, већ акционар Француске компаније борских рудника, која је и даље постојала, с тим што је немачка групација после добијања већине акција добила одлучујући утицај у њој, иако још није постала власник борских акција, које је од Француза фактички откупљивала држава.

Међутим, још од почетка 1941. године почело је да се ради на ликвидацији Француске компаније и на њеном претварању у немачко акционарско друштво. Поред осталог, на ово је утицала жеља Пројсага и Мансфелда, а такође и Министарства привреде, да се умање диктаторска овлашћења која је имао Нојхаузен као председник Управног одбора ФКБР, који је према француским законима имао веома велика овлашћења, која су могла да се изједначе отприлике с овлашћењима која је давало немачко законодавство председнику надзорног одбора и генералном директору.

О ликвидацији ФКБР мислило се одмах у почетку 1941. године. Према француском законодавству једна француска компанија је могла бити ликвидирана ако страни власници поседују 75% акцијског капитала. Они су у том случају могли да оснују своју компанију, а стара је морала себе да ликвидира.

Представници Мансфелда и Пројсага истicali су да су њихове компаније производне радне организације и да не желе да се ограниче на сечење купона за дивиденду као акционари ФКБР, већ су тражили учешће у организацији производње. Пошто је било познато да Нојхаузен ужива Герингово поверење, они нису сма-

трали упутним да оспоравају његову жељу да буде председник Управног одбора, али су тражили учешће у руковођењу. Он је пристао да генерални директори Штал и Виселман буду изабрани за потпредседнике Управног одбора Француске компаније борских рудника и да заједно с њим чине Президијум, који ће споразумно одлучивати о свим организационим и другим важним питањима. Споразумели су се и да за руковођење погоном у Бору буду упућена три прворазредна стручњака — један за рударство, други за топоницу и трећи за промет, од чега би прва двојица била из Пројсага и Мансфелда. Исто тако, констатована је потреба да се обезбеди сарадња француских техничара који су до тада радили у погонима.

Нојхаузен је предложио да се у Београду оснује управа Борског рудника, као што је и до тада постојала, која би водила књиговодство и вршила набавке, које би он лично надзирао, јер се, наводио, дотле у том погледу није економично пословало. Штал и Виселман су изразили мишљење да ће коначна организација компаније зависити највише од тога да ли ће она бити основана као немачко акционарско друштво, а да у међувремену треба увести прелазне мере које ће обезбедити неометану експлоатацију.

Напад на Југославију прекинуо је ове преговоре, али је постигнут договор о упућивању стручњака Мансфелда и Пројсага за директоре погона у Бору. Чим су немачке трупе ушле у Бор, за њима су стигли и њ. Шмит из Мансфелда, који је преузео руковођење топоницом и термоцентралом, и њ. Гебел из Пројсага, који је преузео руковођење рудником и флотацијом.

Питање претварања Француске компаније борских рудника у немачко акционарско друштво било је поново разматрано почетком јуна 1941. године. Саветник Пруске државне банке Брекенфелд инсистирао је на што хитнијем претварању Француске компаније борских рудника у немачку компанију, јер је до тада у немачке руке дошло 75% свих борских акција, чиме су се стекли услови за ту промену.

У циљу изналажења најпогодније форме за претварање Француске компаније у немачко акционарско друштво, из Париза је доведен адвокат Ојоре као правни саветник.

На састанку 17. и 18. јуна 1941. године закључено је да би најједноставније решење било ликвидирање ФКБР и преношење њене имовине на једну новоосновану немачку компанију. Међутим, у том случају би ступио на снагу француски закон о опорезивању имовине предузећа у ликвидацији. Овај порез је као основицу узимао разлику између номиналне вредности акција (200 франака) и стварне вредности на дан ликвидације (3500 франака), а износио је 30% тако утврђене разлике. То значи да би порез на тој основи износио скоро 600 милиона франака, односно 30 милиона РМ. Зато ова могућност није узета у обзир.

Друга могућност је била да ФКБР премести своје седиште из Париза на немачку територију. Међутим, то правно није било извод-

љиво, јер такву сеобу нису дозвољавали ни француски ни немачки закони о акционарским друштвима. Одбачена је и могућност да се о том питању постигне специјални међудржавни споразум, јер се очекивало да ће то изискивати бескрајно дуге преговоре, а Конзорцијум није хтео толико да чека.

Као врло прихватљиво решење предложено је да се изврши пресељавање седишта ФКБР из Париза у Штрасбург у Алзасу, па би приликом поновног укључења ове области у Немачки Рајх компанија *ipso jure* постала немачко акционарско друштво и могла као таква и даље да постоји, или да буде ликвидирана, а имовина пренета на једно новоосновано немачко акционарско друштво, јер немачки закони нису предвиђали високе порезе приликом ликвидације. Париски адвокат Оноре скренуо је пажњу да је и тај поступак неизвесан, јер је сумњао да ће француске регистратуре признати пребацивање седишта компаније у Штрасбург, пошто се Алзас није безрезервно могао сматрати територијом на којој врши власт француска влада, иако је у њему и даље било на снази француско законодавство о акционарским друштвима. Полазећи од тога, Оноре је препоручивао да се могућност пребацивања седишта ФКБР у Штрасбург узме озбиљно у разматрање тек онда ако се не буде могло наћи боље решење.

На крају је саветник Пруске државне банке Брекенфелд изнео идеју да се формира немачко акционарско друштво само с делом акција који се налази у немачком поседу, па да то немачко друштво купи од Француске компаније њено власништво над постројењима у Југославији, а да цену плати тако што би све своје акције пренело на Француску компанију борских рудника уз доплату у готову, која би била намењена оним француским акционарима који не желе да продају своје акције Немачкој.

Оваква комбинација би практично значила да ФКБР и даље формалноправно постоји, али продаје део своје имовине другој компанији. Пошто би за тај део имовине као исплату примила сопствене акције које је продала немачким акционарима и за њих примила новац, онда би натраг добијене акције практично постале безвредне, јер не би доносиле никакву дивиденду и иза себе не би имале никакву имовину. То би значило да је Компанија умањила свој основни капитал за онолико процената колико износи вредност Борског рудника у њеној целокупној имовини, а најмање за део акција који је купио немачки Конзорцијум. Пошто је предвиђено да се за део неоткупљених акција исплати одговарајућа сума у готову, у том случају би се потпуно ликвидирала имовинска права ФКБР на Борски рудник.

После повратка у Париз адвокат Оноре је известио да последња комбинација мора да се напусти зато што би и она повлачила примену пореза на ликвидацију, јер би се стицање сопствених акција, што доводи до умњења капитала, сматрало делимичном ликвидацијом. Он је зато поново предлагао да се прихвати решење с пребацивањем седишта ФКБР у Штрасбург, па би она, чим се оза-

кони укључење Алзаса у Немачку, постала немачка компанија. Оноре је предлагао да се, поред тога, из предострожности, формира једно ново немачко акционарско друштво, које би од ФКБР добило право на коришћење погонских постројења у Бору (право уживања). Кад ФКБР припајањем Алзаса постане немачко предузеће, било би могуће или ликвидирати немачко друштво и вратити постројења Француској компанији, која би и даље постојала као немачко друштво, или ставити ФКБР у ликвидацију према немачким законима, који су били много блажи у опорезивању приликом ликвидације. У случају да ФКБР не постане немачко акционарско друштво, накнадно би се решавало питање како да немачка компанија добије постројења у Бору у стално власништво а да при том не плати сувише велики порез.

О питањима организације одржан је састанак Штала и Виселмана с Нојхаузенем од 18. до 21. јула 1941. године у Београду. На том састанку је постигнута сагласност да ФКБР треба што је могуће раније претворити у немачку компанију и да одмах треба приступити преговарању с Министарством финансија о пореским олакшицама приликом оснивања немачке компаније. Пошто је Компанија према немачким законима морала да има надзорни одбор и управу, предвиђено је да председник Надзорног одбора буде Нојхаузен, а да Виселман и Штал буду потпредседници, који заједно с председником чине Президијум. Разматрано је и питање састава Надзорног одбора и управе Компаније.

На овом састанку одређен је и њих. Штајгер да заступа Борску компанију код Генералног опуномоћеника за привреду у Србији, код Команданта Србије и код српских власти, и да одржава везе између погона у Бору и чланова управе у Немачкој. Њему је подређено београдско представништво Компаније под руководством директора Пеа.

У самом Бору послови рудника и организације производње руде поверени су њих. Гебелу (Пројсат), а послови топковнице њих. Фалкенштерферу (Мансфелд). Руководилац целог погона је био Гебел, а Фалкенштерфер његов заменик.

О овој седници и усаглашеним ставовима представника чланова Конзорцијума сачињен је протокол (Београдски протокол), који је био основ за даље преговоре о оснивању немачког акционарског друштва и његовој организацији.

Након обављених консултација с надлежним референтима и стручњацима, Нојхаузен, Штал и Виселман су 18. августа упутили писмо Министарству финансија и Министарству привреде у коме су енергично тражили да се ФКБР претвори у немачку компанију са седиштем у Берлину. Ово су образложили потребом да се створе јасни правни односи и положај Компаније. Министарствима је достављен и Београдски протокол од 21. јула, као основни документ за унутрашњу организацију и будући састав Надзорног одбора и Управе немачког акционарског друштва. Да би се уклониле тешкоће које су стајале на путу претварања ФКБР у немачку компа-

нију, представници Конзорцијума су тражили да влада интервенише код Петенове владе ради добијања њене сагласности за овакву трансакцију.

Надлежна министарства су се сложила да се изврши претварање Француске компаније борских рудника у немачку компанију, али то је било неостварљиво све док се не рашчисти питање о значајном саставу немачког конзорцијума за откуп борских акција, о чему су вођени разговори, као и о условима привређивања и учешћа Рајха у покривању производних губитака и у отплати инвестиција за повећану производњу условљену ратним потребама. Зато је најпре приступљено премештању седишта ФКБР из Париза на територију Алзаса (у Штрасбург), што с гледишта међународног права није представљало никакав проблем, пошто је Алзас и даље формално био у границама Француске.

На Нојхаузенов захтев одржана је ванредна скупштина ФКБР 16. јануара 1942. године. Она је овластила Управни одбор да донесе решење о премештању седишта Компаније.

Управни одбор је одржао седницу 22. јануара 1942. године у Берлину и довео одлуку о премештању седишта Компаније у Штрасбург. До 17. јуна назив компаније је и даље био стари, на француском језику, како је писано и у свим званичним актима која су јој упућивана. Међутим, 17. јуна Управни одбор донео је одлуку о промени назива Француске компаније борских рудника у „Vog Kupferbergwerke und Hütten Aktiengesellschaft“ (Бор. рудници бакра и топioniце а. д.). Тиме је из назива изостављена реч „Француска“, што одговара стању посед а акција, јер је француски посед акција представљао велику мањину. Измена је извршена с позивом на уредбу шефа цивилне управе у Алзасу од 5. децембра 1941. године о увођењу немачких трговинскоправних прописа. Акционарско друштво с новим називом увело је у трговачки регистар првостепеног суда у Штрасбургу 6. јула 1942. године под регистарским бројем В 3979.

Од премештања седишта у Штрасбург и промене назива па све до марта 1944. године компанија је радила у својој старој организацији, према старом статуту Француске компаније борских рудника, који је био прилагођен француском законодавству о акционарским друштвима. То значи да она формалноправно ни даље није била немачко акционарско друштво. Међутим, незванично су уведени органи управе који су одговарали организацији акционарских друштава према немачком законодавству. Тако је 5. децембра 1941. године пет немачких представника изабрано у Управни одбор Француске компаније борских рудника као заступници интереса немачких власника акција. Ови чланови Управног одбора, врховног органа управе ФКБР сходно француском законодавству, истовремено су фунгирали и као чланови Надзорног одбора Компаније, који је постојао само у компанијама организованим према немачком законодавству.

Поред тога, на неки начин је фунгирао и Управа Компаније, која по француском законодавству није уопште постојала. У име Управе Компанију је представљао рударски саветник Хафт, који је имао титулу „генерални опуномоћеник Управе акционарског друштва Бор“, и у том својству је потписивао сва званична документа у име Компаније.

Тек после откупа пакета акција од стране чланова Конзорцијума, о чему је напред било говора, приступљено је и формалноправном претварању Компаније Бор АГ у немачко акционарско друштво. То је учињено одговарајућом изменом статута Компаније, што је у ствари значило доношење новог статута који је био заснован на немачким законима. Овај статут донет је на ванредној главној скупштини акционара 28. марта 1944. године.

Истовремено с доношењем новог статута изабран је и Надзорни одбор од 10 чланова, под председништвом Нојхаузена, у коме су били представљени Мансфелд, Пројсаг, Југомонтан, надлежна министарства и Немачка банка. Чланови Управе ипак изабрани, сем ниж. Хафта, који је остао на свом положају у ранијем својству. Ни до краја немачке експлоатације Бора Управа није попуњена због персоналних тешкоћа које су се појавиле, али је и статутом остављена могућношћу да Управу може представљати само једно лице.

Претварање ФКБР у немачку компанију и избор Надзорног одбора и Управе нису решили питање диктаторских овлашћења која је имао Нојхаузен још од времена склапања уговора за откуп борских акција, када је иступао као Герингов повереник. После доношења новог статута и избора чланова Надзорног одбора, Геринг је писмом од 6. маја 1944. године поново тражио да Нојхаузен лично њему одговара за даљи развој рудника.

После доношења статута компанија „Vog AG“ третирана је као немачко акционарско друштво, у коме је један мањи део акција припадао страним држављанима. Међутим, чitava ова трансакција била је заснована на претпоставци инкорпорирања Алзаса у државну територију Немачке. То у току рата није могло да буде учињено са снагом међународног правног акта, јер о томе није постојао никакав правоснажни међудржавни или мултилатерални уговор којим би ово инкорпорирање међународноправно било признато. Преношење немачког привредног и другог законодавства на територију Алзаса одлукама шефа цивилне управе није могло имати међународноправну снагу, па је и претварање Француске компаније борских рудника у немачку компанију Vog Kupferbergwerke und Hütten AG имало само привремени карактер и губило своје важне с напуштањем ове територије од стране немачких трупа.

После поделе главног пакета акција између чланова немачког Конзорцијума и доношења статута, којим је компанија „Vog AG“, прилагођена немачком законодавству, потписан је 20. јуна 1944. године између Компаније и државе односно Министарства привреде и Министарства финансија уговор о Борском руднику.

Према слову уговора, Компанија се обавезала да свим средствима, и у што краћем року, повећа експлоатацију рудних лежишта у Бору ради задовољења ратом условљених потреба државе и да подигне нова постројења нужна за прераду тако повећане производње руде. Рајх је са своје стране гарантовао давање пуног јемства за добијање инвестиционих кредита и преузео обавезу плаћања њихове амортизације и камате за време трајања уговора.

Компанија се даље, обавезала да производни и продајни програм Борског рудника усагласи с Министарством привреде и да произведе рудника, уколико се испоручују Немачкој, без обзира на висину производних трошкова, испоручује увек по ценама које одреди министар привреде Рајха. Уколико продајна цена не покрива производне трошкове, држава се обавезала да одобри компанији потребна финансијска средства у виду дотација, али је задржала право ревизије пословања и књиговодства Борског рудника.

Посебном одредбом регулисано је право државе да учествује у подели добити Компаније која прелази нормалну камату на уложени акцијски капитал од 6% и порез на добит акционарских друштава. Према њој, Вог АГ се обавезао да од вишка добити до 500 000 РМ исплати држави 20%; од вишка добити од 1 000 000 РМ 25%; од даљег вишка добити до 1 500 000 РМ 33,33% и од даљег вишка добити преко 1 500 000 РМ 50% тог вишка.

Иако је овај уговор потписан 22. јуна 1944. године, он је имао ретроактивну важност од 14. априла 1941. године, од дана уласка трупа у Бор, а требало је да важи до 31. децембра 1951. године. Зато је било предвиђено да држава за покриће трошкова текућег пословања даје предујмове компанији за протекле године и протекле месеце 1944. године, с тим да компанија те предујмове употреби за повраћај аванса кредита, који су јој одобрени ради извођења радова на изградњу нових постројења у Костолцу и Бору, која су имала за циљ повећање производње преко нормалне, које је могло бити остварено обновљеним капацитетима отворе априлског рата, за које је трошкове сносила влада Милана Недића.

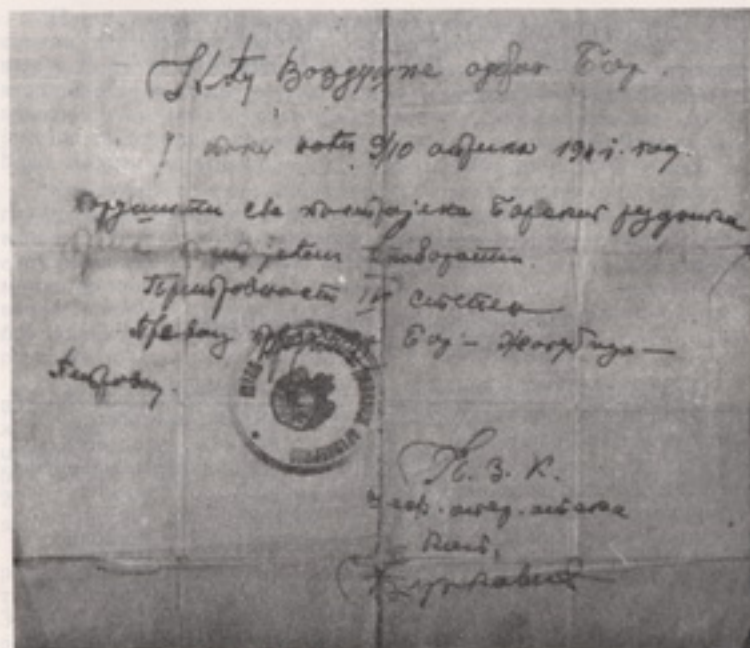
ЕКСПЛОАТАЦИЈА БОРСКОГ РУДНИКА ОД 1941. ДО 1944. ГОДИНЕ

Заузимање рудника од стране Немаца и његова реконструкција

У својој првој наредби којом је одредио јединице за напад на Југославију и њихове задатке, Хитлер је посебно нагласио да немачке трупе треба што пре да стигну до важних југословенских рудника олова, бакра, цинка, сребра итд. И приликом доношења одлуке о подели Југославије Хитлер се побринуо да налазишта богата рудом, посебно бакром, припадну територији која ће бити под директном контролом Немаца. Хитлер је предвидео и посебан статус за Борски рудник и његову околину у настојању да ту област повеже с Банатом, у коме је живела већа скупина припадника немачке народности. Одмах после окупације земље немачки окупациони апарат је показивао највише интересовања баш за руднике. Од немачких привредних стручњака који су на територију Југославије били дошли много раније или су на било који други начин били упознати с природним богатством југословенског подручја, формирана је група за рударство и енергију у склопу Појхаузеновог привредног штаба, која је била главни актер у експлоатацији југословенског рудног богатства у току четворогодишњег рата. У оквиру ове групе биле су формиране две подгрупе: подгрупа или одељење за метале и подгрупа или одељење за угљан и енергију. У организационом погледу ове су групе имале заједничко руководство, у ствари руководство главне групе, на чијем челу је стајао Тео Кајзер. Првом подгрупом — одељењем за метале — руководио је рударски стручњак Хауст, који је уједно био и генерални директор Борског рудника. Као изванредан стручњак у овој области, имао је надзор над свим стручним руководиоцима рудника метала на територији Србије, Македоније и Црне Горе. Контролу и надзор вршио је на тај начин што је за сваку врсту материјала имао по једног од бољих стручњака. Њихова седишта су углавном била у налазиштима руда за које су они били стручњаци.

И поред свих својих настојања, Немци нису успели да заштите Борски рудник, који је по наређењу команде југословенске војске за ово подручје миниран и порушен ноћу између 9. и 10. априла 1941. године.

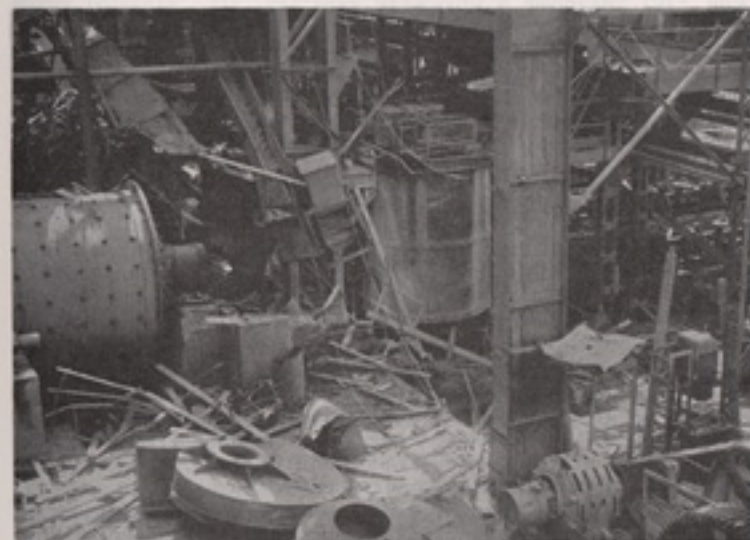

Наредба за рушење постројења Борског рудника (Музеј у Бору)

Немци су дошли у Бор средином априла и одмах су почели с радом на рашчишћавању рушевина и опремању рудника ради његовог пуштања у погон. Планове рудника су добили од нјих. Гастона Лока, Француза, који је те планове за неке своје сараднике раније тајно копирао. У циљу обнове рудника мобилисани су сви стручњаци, а затим, према списковима који су углавном добијени од Француза, ангажована је и радна група. Неодазивање на немачки позив за рад на обнови рудника био је довољан разлог за хапшење. На ангажовању радне снаге, њеном проналажењу и привођењу радили су најпре само Немци, а касније су то преузели Неђићева стража и Пећанчеви четници. Рашчишћавање у руднику и у појединим његовим постројењима вршено је под руководством Француза, али према немачким наређењима. Све материјалне и људске снаге и цела техника биле су усмерене на то да се што пре среди стање у Борском руднику и да се почне с експлоатацијом рудника, чија је руда била неопходна немачкој ратној привреди. Из тих разлога у самом Бору радила је екипа стручњака која је уједно и руководила радовима како на реконструкцији тако и на експлоа-

Постројење рудника после минирања (Музеј у Бору)

Резултати минирања флотације априла 1941. (Музеј у Бору)

Немачки инжењери у Бору 1941. (Музеј у Бору)

тацији Борског рудника. Генерални директор је био, као што је већ речено, познати рударски стручњак Хаст, а директор постројења др Гебел, такође реномирани стручњак. С њим је радио и Франкенберг, а дошле су и Крепе. Поред немачких стручњака, било је и неколико Француза који су ту остали после капитулације Југославије. У београдском представништву радио је Француз Пенз, а у Бору Тилио и још неки други.

На предлог немачке окупационе власти, у Борски рудник је дошао др Фегел, који је претходно организовао Дирекцију рудника у Београду са седиштем у палати „Албанија“. Ускоро затим у Борски рудник је дошао и др Шмалке, који је имао задатак да обезбеди магацине и храну. За ту сврху су одмах реквирирани све веће радње у Бору, кафане и Соколски дом, а затим су реквирирани станови, који су употребљени за смештај немачких надлештава и за становање њихових службеника. Уверени да ће после рата остати господари балканске привреде, Немци су Борски рудник односно његово рудниште, из којег се могло произвести још најмање пола милиона тона бакра, ставили у средиште планираног великог комбината бакра и сумпорне киселине, који је требало градити код Костолаца на Дунаву. Овај комбинат би се снабдевао бакарном рудом и пиритом са целе територије Балканског полуострва. Из тих разлога немачки стручњаци су у неколико наврата долазили у Бор ради утврђивања стања рудника и рудничких постројења. Средином

јула 1941. рудник је обилазila једна група експерата заједно с Францом Нојхаузеном, а затим се задржала неколико дана у Београду, где је у просторијама Генералног опуномоћеника за привреду Србије разматрала могућности што ефикасније експлоатације рудништа и дошла до закључка да упоредо с реконструкцијом рудника треба радити на изградњи нове електране. Дотадашња електрична централа својим капацитетом није могла да задовољи потребе. Изградњом нове електричне централе с већим капацитетом требало је да се подмирују потребе не само Бора него и читаве Србије, па и ширег подручја. озбиљно се размисљало и о актуализацији раније идеје о изградњи хидроелектране на Дунаву у Бердану. Како је за изградњу такве хидроцентрале било потребно много времена и финансијских средстава, приступило се одмах грађњем термоелектране у Костоцу, да би се решило питање потреба Борског рудника и његових постројења. Али је пре свега требало у Костољачком налазишту угља отворити дневни коп и њиме подмирити потребе термоелектране, а и других постројења, која је, с обзиром на географски положај Костоца, требало или пренети из Бора или подићи нова, као што су постројења за електролизу бакра, фабрика сумпорне киселине и остали пратећи објекти, а требало је изградити и железничку пругу од Бора до Костоца којом би се руда допремала.

У току 1941. године одржан је низ састанака између Нојхаузена, инжењера Тотта и њихових сарадника о питању изградње поменутих објеката. На састанку одржаном у фебруару 1942. инж. Тоту је наложено да што пре заврши планове за изградњу централе у Бердану, а Нојхаузену да то исто уради за Бор и Костолац, како би заједно поднели захтев Министарству привреде Рајха за одобрење финансијских средстава. Према записнику који је касније сачињен, Нојхаузен је са својом групом стручњака на основу дотадашњих испитивања израдио планове које наводимо.

1. Пошто су геолошка испитивања показала добре резултате, израђен је план по коме је требало налазиште угља и лигнита Костолац претворити у модерни дневни коп с великим багерима, машинама за чишћење, пругом и транспортним средствима. Предрачуном је утврђено да за постројења која су предвиђена у Костоцу постоје залихе лигнита за око 80 година.

2. Израђен је план за изградњу велике електричне централе Костолац која би имала капацитет од 30 хиљада KW електричне енергије, с аутоматском опремом и допремањем угља од дневног копа до пећи, као и план за изградњу далековода Костолац — Београд и Костолац — Бор.

3. Израђен је план за изградњу дунавског пристаништа Костолац с модерним истоваривањем и утоваривањем.

4. Израђени су планови за изградњу постројења и машина за модерну топоницу, која би се изградилa у Костоцу одмах поред

Дунава за топљење бакарних концентрата. Овај пројекат је израдио др Ханс Кроба из акционарског друштва Мансфелд, који је као признати стручњак за металургију бакра и представник Мансфелда водио борску топионицу. На овом пројекту почео је да ради одмах по доласку у Борски рудник, тако да га је почетком 1942. године био већ завршио.

5. Израђен је план за подизање зграда за смештај машина за прераду 450 000 тона пирита који се добијао с дневног копа у Борском руднику. Ове зграде је требало подићи поред топионице на Дунаву у Костоцу.

6. Израђен је план за изградњу пруге од Бора до Костоца ради транспортовања материјала за постројења предвиђена под 4. и 5.

7. Израђен је план за подизање модерног радничког насеља у Костоцу.

С овако израђеним плановима и свим аспектима у којима су били обухваћени трошкови реализације и предвиђен велики допринос немачкој привреди који би уследио кад би се сва ова постројења пустила у погон, Нојхаузен се обратио руководству немачког Четворогодишњег привредног плана и тражио сагласност за њихову реализацију. Уз захтев за одобрење финансијских средстава, Нојхаузен је са својим стручњацима израдио и детаљан опис свих постројења, као и образложења оправданости њихове изградње. На првом месту дато је образложење за отварање дневног копа угља у Костоцу, чије су резерве обезбеђивале рад предвиђених постројења за 80 година. Затим је дато веома исцрпно образложење за електричну централу, чији би капацитет био 30 000 KW, од којих би а) 10 000 ишло на топионицу бакра и фабрику сумпорне киселине; б) 10 000 на далековод Костолац — Београд; ц) 10 000 би било резерва, а касније се користило за радове у Бердану.

Изградњом ове централе и далековода Бор — Костолац требало је да се растерети централа у Бору, која би служила као резерва. Посебан положај Костоца био је основа читавог овог плана. Тај положај је пружао могућност изградње модерног пристаништа на Дунаву а острво које је при ниском водостају Дунава везано с обалом могло је да се искористи у туристичке сврхе. При изради плана пристаништа рачунало се и на могућности лифровања угља за све објекте који ће бити изграђени, а водало се рачуна и о стратегијском положају самих постројења и пристаништа.

Топионица бакра у Бору била је сасвим застарела и није више задовољавала потребе планиране експлоатације. А према немачким прорачунима, јефтиније је било саградити топионицу у Костоцу и транспортovati руду из Бора до Костоца него градити у Бору топионицу и транспортovati бакар преко Зајчара и Ниша.

Према поменутом пројекту, у Бору би остао само рудник с великом флотацијом, која би за 24 сата прерађивала 6000 тона руде. Бакарни концентрат са 25% бакра и пиритски концентрат превозио би се од Бора до Костоца ускотрачним пругом, која је већ постојала између Пожареваца и Петровца на Млави.

Још су Французи вршили припреме за отварање великог дневног копа, што су Немци искористили и почели с експлоатацијом почетком 1942. године. У томе је Немцима нарочито помогао француски инжењер Луј Батло, који је углавном и раније радио планове за отварање дневног копа. Из дневног копа се добијало годишње 450 000 тона сумпорне руде, коју је требало прерађивати у планираној фабрици сумпорне киселине у Костоцу. Добијена сумпорна киселина требало је да се транспортује у тиковима, пругом или Дунавом у разна места Европе, али да би се све то остварило требало је изградити пругу од Бора до Костоца, чија је изградња захтевала огромна средства због тешког терена, а уз све ово требало је изградити и велико стамбено насеље у Костоцу са свим потребним пратећим објектима.

На основу овако добро образложеног предлога за отварање дневног копа и за изградњу електричне централе добијена су средства преко немачких банака. Почело се с радовима, који су тако добро напредовали да би дневни коп угља био пуштен у погон већ у новембру 1942. године да није дошло до временских непогода које су то омеле. Јака киша и ветар порушили су постројења, па су морала да се уложе посебна средства да би радњиште било поново доведено у исправно стање и пуштено у погон. Што се тиче електричне централе, радови на њој су били прилично одмакли у току 1942. године. Грађевински радови на централу су готово били завршени, а монтирање приспелих машина било је предвиђено за јесен 1944. године.

С изградњом нове топионице у Костоцу, као и с набавком машина и других техничких постројења потребних за фабрику сумпорне киселине ишло је теже због тешкоћа у немачкој индустрији и става руководства немачког Четворогодишњег привредног плана. Коначна одлука о овом плану је неколико пута одлагана под изговором да су неке друге ратне лифериције хитније. Ситуација на фронту, као и стање у немачкој привреди 1943. године, допринели су да се оба ова плана почетком 1944. године коначно одбаце и да читав напор остане само као покушај.

И изградња хидроелектране у Бердану остала је само план. Инжењер Тот, који је био задужен за израду планова и за њихову реализацију, погикуо је у једној авионској несрећи јануара 1942. године, а његов заменик на том сектору проф. Шпер и министеријални директор Дерш нису били довољно ажурни ни спремни да се боре за тај подухват, а и ток и развој опште ситуације утицали су на то да се одустане од једног тако грандиозног плана за изградњу електричне централе, која би сувише скупо коштала већ доста исцрпenu немачку ратну привреду.

С обзиром на то да су се у Борском руднику и у његовој околини развила многа радилишта, а и у циљу реализације напред изложеног плана, по Геринговом наређењу у мају 1942. године у Борски рудник је дошла једна група стручњака Организације Тот, која је уз помоћ Управе Борског рудника предузела извесне послове. Њени главни задаци су поред осталог били: отварање брда Тилва мика и Тилва рош да би се дошло до површинске руде која би се лакше експлоатисала (отварање дневног копа); изградња барака (логора) за смештај радника, изградња пруге Бор — Петровац — Пожаревац — Костолац ради лакшег транспортовања руде; изградња и проширење пута Бор — Жагубина — Пожаревац; изградња логора дуж пута Бор — Костолац на сваких 5 километара који би служили за смештај радника; изградња далековаода високог напона Костолац — Бор, као и изградња водовода од Костола до Бора. Сви остали радови предвиђени напред изложеним планом припадали су Компанији борских рудника.

О реконструкцији рудника и о отварању дневног копа после рата се водила занимљива полемика. У западнонемачкој историографији појавила се књига *Jugoslawien und das dritte Reich* од Јохана Вичта (Johann Wüschel) (Штутгарт 1969) у којој се тврди да су Немци на реконструкцији Борског рудника и отварању дневног копа утрошили више средстава него што је Немачка добила експлоатацијом рудишта борског бакра. Али то је неаргументована и нетачна тврдња; подаци до којих смо дошли у току истраживања оповргавају ту тврдњу. На основу детаљног пописа материјала, машина и свега онога што је увезено и уграђено у Борски рудник, види се да је Недићева влада морала да исплати одређену суму новца. Вредност ових машина, алата и материјала у динарима по обрачуна из 1940. године изгледа по погонима овако:

1. Машинско одељење и железнице	63 925 064,00
2. Флотација	29 320 250,15
3. Рудник	32 572 194,15
4. Главни магацин	8 877 352,90
5. Разно	4 541 891,20
Укупно:	139 296 752,40

Ово је вредност материјала и машина који су увезани из Немачке, док материјал који је добијен с домаћег подручја (грађевинско дрво, камен и гвожђе) и све што је било потребно за реконструкцију и отварање дневног копа овде није исказано. Нојхаузен и многе друге немачке личности које су у току рата боравиле на територији окупирани Србије никада и нигде нису хтеле да признају да је реконструкцију Борског рудника финансирао српска квислиншка влада. Чак се ни у материјалима југословенске Коми-

сије за утврђивање ратне штете о томе ништа не каже, а неки чланови Комисије били су чак склони да признају немачка улагања у реконструкцију Борског рудника. Међутим, ако се детаљније проуче документа српске Народне банке, нарочито сачувани записници са седница које су одржане код гувернера Народне банке у току 1941. и делом 1942. године, види се да је скоро на свакој седници одобравана сума за реконструкцију Борског рудника, што сасвим оповргава мишљење о тобожњим немачким инвестирањима у Борски рудник. Истина, немачке власти су допримиле нове машине, јер су затечене биле истрошене или оштећене и застареле, али је увоз нових био обрачунат преко клиринга, што значи да је све увезене машине платила српска квислиншка влада, а за уграђивање ових машина, као и за извођење осталих радова, средства је такође дала српска квислиншка влада путем кредита које је српска Народна банка одобравала извођачима радова на захтев немачких окупационих власти. Када је реч о прибављању средстава за реконструкцију Борског рудника, треба напоменути и то да су немачке власти предложиле српској влади да се прихвати продаје јеврејске имовине и да на тај начин дође до извесне суме потребне за реконструкцију рудника. Српска квислиншка влада је одбила ту понуду, па су немачке окупационе власти саме организовале продају имовине Јевреја, а српска влада је била принуђена да се сама побрине за прибављање потребних средстава за поменуту реконструкцију. Одобрала је кредите чија висина приликом одобравања није била прецизирана, али ако би се сумирали подаци из записника са седница одржаваних код гувернера Народне банке на којима су ти кредити одобрани, дошло би се до цифре од 250 милиона динара, не рачунајући отплату машина и материјала увезених из Немачке и плаћених преко клиринга.

Ангажовање радне снаге

Упоредо с припремама за обнову и реконструкцију Борског рудника, порушеног у априлском рату, почело се и с припремама за ангажовање потребне радне снаге. У том циљу су немачке окупационе власти у Србији преко квислиншких власти и других органа на подручју окупирани Србије повели широку акцију, при чему нису бирани средства и начини. Било је важно наћи довољан број способних радника. Због тога су у већим местима формиран пуктови за прикупљање радне снаге, а у берзе рада, поред представника квислиншке управе, доведени су и представници немачке окупационе власти. Преко дневних листова и путем гласката становништво је позивано да се пријављује за рад у Борском руднику, а кад се показало да се мало ко пријављује добровољно, донет је низ уредаба које су све грађане способне за рад обавезивале да се пријаве. Такве су биле Уредба о увођењу националне службе рада од 15. новембра 1941. године, Уредба о увођењу ратно-принудних мера

Рајха за подручје Србије од 26. марта 1943. године и друге. Сходно овим и другим прописима који овде нису помеснути, на окупраном подручју Србије свакодневно је вршен притисак на становништво да се пријављује за рад на разним објектима значајним за окупатора, првенствено за рад у Борском руднику. Свако одбијање позива за одлазак на рад, повлачило је за собом знатне новчане казне, понекад и казне затвора, па и слање у концентрационе логоре. Саопштења о прикупљању радне снаге најчешће су објављивана преко дневне штампе (у листовима **Ново време** и **Обнова** и плакатирањем. У заглављу обавештења најчешће је стајало: „Према настојој потреби, а на основу наређења немачких надлежних власти и Уредбе о обавезном раду, има се одмах приступити регрутационој обавези службе рада годишта од ... до ...”, а затим се наводило место прикупљања и давао упуства о томе шта све треба са собом повести. Таквих огласа је било током читавог рата, али ћемо овде навести само огласе из помесуте дневне штампе објављене током 1943. године, када је било најтеже с обзиром на ратне прилике у тој години. Седмог априла исте године преко штампе су позвани обавезници рођени 1908. до 1911. 8. априла годишта 1912. до 1914. са територије Београда, а 15. априла 1915. и 1916. годиште са територије неколико срезова у Србији. Средњом јуна 1943. године за рад у Борском руднику позивани су годишта 1903. до 1907. а 24. јула годишта 1908. до 1921. с подручја Београда. Интересантно је напоменути да се у заглављу ових саопштења до средине 1943. године позивало на Уредбу о обавезном раду и наводила указана потреба. Касније се то изостављало и стајало је само: „По наређењу Команданта Југоистока”, што указује на то да се од тога доба немачке окупационе власти нису ни формално придржавале до тада донетих уредаба и прописа. Тако је Командант Југоистока 18. јануара 1944. године наредио да се за рад на разним објектима, а у првом реду за Борски рудник, регрутују, поред мушкараца који до тада нису позвани, девојке, жене и удовице без деча од 17 до 65 година старости.

Радна снага прикупљана на овај начин најчешће је слата у Борски рудник, али и у друге руднике и радне погоне који су били од посебног значаја за ратне потребе окупатора. С подручја Београда радници су најчешће одлазили у Борски рудник и тамо остајали по месец дана, а могли су се вратити тек онда кад им стигне смена. Најревноснији у прикупљању радне снаге за Бор био је квислиншки председник београдске општине Драги Јовановић. Он је за то употребљивао Војно-мобилизацијски одсек града Београда, који је и послао у Бор прве раднике из Београда. У другим местима у унутрашњости Србије на овом послу ангажовали су се среќни начелници уз помоћ општинских управа. У току 1943. године у Борски рудник, Костолац и Пожаревац с подручја Београда отишло је 12 група од по 700 лица. Др Јован Марјановић даје податке из којих се види да је у току 1943. године у Борски рудник, Костолац и околину отишло на рад 11000 Београђана. Овај одлазак радника у

Борски рудник Недићева влада је пропагирала на својствен начин. Сваку од ових група пре одласка примао је Недић или неки од његових министара. Њихов испраћај из Београда био је врло буран, али је зато њихов повратак био јадан, јер су радници после месец дана проведених на изпорном раду били исцрпни, физички неутледни и, према томе, непогодни за икакву параду. Поред наведеног начина, на рад у Борски рудник привађано су одвојени „политички кривци”, заробљени припадници народноослободилачког покрета и његови симпатизери, чланови њихових породица и родбина, затим Јевреји и Цигани. Сви су они били под посебним третманом. У Борском руднику је радила већа група Јевреја из Мађарске и Бачке. Интересантно је да су у значајним документима Јевреји из Мађарске третирани као радници из савезничке државе, а практично се с њима поступао као и с Јеврејима из Србије и с „политичким кривцима”.

За смештај свих ових радника били су уређени посебни логори у ближој околини. Сви ти логори носили су углавном немачка имена, а било их је 33. У логору „Brün” у Бору били су смештени политички кривци и принудни радници. У логору „Berlin” налазили су се Јевреји доведени из Мађарске, док је логор „Dresden” служио као пријемна станица-болница. Следе логори „Imbruck”, „Wien” (Брестовачка Бања), „München”, „Voralberg”, „Graz”, „Bregenz”, „Bayern” — Крст, „Franken”, „Tirol”, „Westfalen”, „Laznja”, „Sachsen”, „Heidenau”, „Klagenfurt”, „Жугубица”, „Трица црква”, „Hobstein”, „Montafon”, „Krepolam” (логор за снабдевање), „Mecklenburg”, „Hessen”, „Thüringen”, „Горњак” (манастир, само за органе Организације Тот), „Rheinland”, „Württemberg”, „Pommern I”, „Pommern II” (у Петровцу на Млави), затим главни логори за снабдевање у Петровцу на Млави и Пожаревцу.

Сви ови логори били су под немачком управом.

На основу сачуваних докумената немачког Министарства правде може се дати следећи преглед упуштавања радне снаге у Борском руднику по месецима:

Месец	1941.	1942.	1943.	1944.
Јануар	—	5024	9025	7842
Фебруар	—	5293	7996	7342
Март	—	5414	8080	6800
Април	—	5190	8924	6300
Мај	3042	5370	8972	5012
Јун	4324	5479	9402	6432
Јул	4800	6150	9797	6034
Август	4600	7180	9297	5942
Септембар	4434	7854	8921	—
Октобар	4402	8199	8024	—
Новембар	4343	8587	7873	—
Децембар	4840	8694	7137	—

Изградња логора у Бору (Музеј у Бору)

Састав радне снаге по погонима у јануару 1943. године изгледао је овако:

	Стане I, I 1943.	Добровол. и обавезни	Принудни	Дошли из других одељења
Окно	3670	3476	418	88
Тилва мика	—	310	—	849
Флотација	332	72	—	11
Топioniца	1145	270	—	25
Машин. одељ.	1288	300	—	51
Грађев. одељ.	1643	2426	4	76
Колонија	34	223	—	77
Магацин	101	27	—	7
Биро за карте	—	4	—	23
Имање	121	34	—	4
Имање II	—	10	—	11
Одељење шума	9	1	—	1
Продавница	17	2	—	—
Лабораторија	27	6	—	3
Укупно:	8694	7161	422	1226

Логор код рудника (Музеј у Бору)

Флукуација радне снаге у Борском руднику је била велика. Примера ради навешћемо кретање радне снаге за јун 1943. године:

	Побегли	Отпуштени	Отпуштан у друга одељења	Стане 30. IV 1943.
Окно	2964	1148	935	2605
Тилва мика	99	60	5	955
Флотација	49	13	11	342
Топioniца	237	87	27	1089
Машин. одељ.	85	56	79	1419
Грађев. одељ.	934	915	129	2171
Колонија	29	110	58	444
Магацин	8	5	7	115
Биро за карте	—	2	1	24
Имање I	22	9	8	120
Имање II	—	—	1	20
Одељење шума	—	—	—	10
Продавница	1	—	—	19
Лабораторија	1	3	3	29
Укупно:	4429	2408	1264	9402

За одбеглим радницима Управа рудника и органи власти осталих установа расписивали су потернице, али је хватан само мали проценат радника, док је већи део успевао да умакне потери и да се склони.

Евиденција о бројном стању радника и њиховој флукуацији била је веома лоша и непотпуна, па је због тога било разних пријужби на евиденцију и поступак власти у самом руднику, па и на терену одакле су радници долазили. Из тих разлога је Министарство унутрашњих послова Србије 2. јуна 1943. године наредило свом делегату да организује попис радне снаге која се налазила на раду у Борском руднику по окружним. Попис је извршен у време од 13. до 22. јула, а изгледао је овако:

Округ	Радника
Београдски	434
Нишки	1103
Крагујевачки	292
Лесковачки	360
Крушевачки	401
Јагодински	164
Ваљевски	552
Шабачки	1481
Ужички	324
Зајечарски	2839
Пољаревачки	71
Косовска Митровица	12
Краљевачки	38
Свега :	8091

Поред ових, у моменту пописа затекли су се и други радници:

из Мађарске	2129
из Пољске	204
из Бугарске	16
из Белгије	7
из Холандије	7
из Француске	1
из НДХ	1

О условима живота и рада радника запослених у погонима рудника сачувано је доста података који говоре да су ти услови били тешки до неподношљивости. Ако је реч о градском пролетаријату, може се сигурно рећи да је живео бедно. Снабдевање градова, а посебно радничких колонија које су се формирале око рудника и дру-

гих индустријских постројења, било је лоше, а ниске радничке плате, које су биле и нередовне, пружале су сасвим мало могућности радничким породицама да се снабдевају из околних насеља. Радници ангажовани с терена били су смештени у баракама изграђеним од дасака, чија је дужина била око 40 метара, ширина 6 до 8, а висина 2 до 3 метара; бараке су најчешће без плафона и покривене терпаниром. Унутра су били кревети са сламарицама и без њих, с једним памучним ћебетом. У баракама ове величине смештано је око 400 радника, поскоад и више. У хладне дане бараке нису загрејиване, мада је у неким било фуруна. Радници који су овде проводили зиму дочекивали су пролеће болни; већина њих је оболела од туберкулозе или неке друге болести.

Исхрана радника је такође била веома лоша. Прописана таблица исхране никада није примењивана. Сваки радник је добијао 400 грама проје, која је често била буђава. За доручак и вечеру радници су добијали незаслађену црну кафу од прженог јечма, а за ручак су им давали готово стално чорбаст пасуљ или чорбу од киселог купуса, шаргарепе или кромпира. Месо су добијали само једанпут у 15 дана.

О хигијенским условима се не може ни говорити. У баракама није било воде и других потреба за одржавање хигијене. Често се ради умивања морало ићи по читав километар до најближег потока или неког извора. Лекарска помоћ, уколико је и постојала, за раднике није имала значаја, јер мишљења лекара нису поштована. Из расположивих докумената се види да је лекарска комисија често давала боловања, а било је случајева када је болесник, на основу лекарских налаза проглашаван неспособним. Међутим, у таквим случајевима важније је било мишљење нижегвера Рика, који је свако лекарско мишљење или налаз оверавао, па је најчешће поред ових налаза стављао свој параф с напоменом да је дотични способан за рад без обзира на мишљење лекара и комисије и на његово стварно здравствено стање. Посебно тешки били су услови у кажњеничким логорима. Поред тога што су радници обављали најтеже послове у руднику, обучени у рите и стојећи боси у плавој води, која је нагризала људски организам, још су и страховито тучени. Туче нису били поштеђени ни за време узимања obroка, у току одмора и спавања. За тучене и исцрпене раднике лекарске помоћи није било. Лекари су контролисали само оне који су били болесни и водили рачуна да се не шири каква епидемија, а ако би се десило да неко од претучених умре, за њега би се давало лекарско мишљење, наравно под притиском полиције, да је „умро од срца“ или од неке друге напрасне болести. Сачувани су извештаји борског свештеника Милорада Стојановића, који је приликом сахране појединих радника захтевао да се сандук отвори да би се проверило да ли се у њему заиста налази људско тело. Из тих извештаја се може закључити да је под батинама умрло више стотина људи.

О оваквом третирању радника у Борском руднику готово свако у Србији је био обавештен, па је чак и Недићева влада морала да предузме извесне мере. На њен захтев, у првој половини 1943. године једна група стручњака и чиновника обишла је радилишта у Борском руднику и Костоцу. Из њеног извештаја у коме, верујемо, није било претеривања ни из каквих мотива, види се да су људи у овим логорима били у очајном стању. За раднике запослене у Борском руднику каже се да су „увола голи, боси, са пар крпа на себи, смештени у баракама без прозора и врата, при температури

„Прошњика“ у једном борском логору (Музеј у Бору)

од 10°, па и нижије“. Поред осталог, у извештају се каже да „људи овде представљају само бројке, а не имена и личности и ту су да дају последњу кап снаге од себе. Није редак случај да од хладноће и изнемоглости људи умиру“. Из извештаја се јасно види да су представници немачке окупационе власти рђаво поступали с радницима који су ту дошли као обвезници службе рада. „Често раднике Србе називају погрдним именом: српске свиње, београдски Цигани, а физички напади на појединце, па чак и јавна батинања су све чешћи, од чега неки и умиру“. Вероватно је оваквих и сличних извештаја било и с других радилишта, па је Недићева влада била принуђена да ипак нешто предузме. Наредило је министру за

Унутрашњост логорске баракe (Музеј у Бору)

социјалну политику и народно здравље да одмах интервенише код немачких надлежних власти, а Недић је у своје име послао посебну групу чиновника да обиђе сва радилишта у окупираној Србији и да на лицу места разговара с немачким командантима логора и радилишта. Делегација поменутог министарства, у чијем саставу је био и сам министар, обишла је неколико радилишта и о томе обавестила Недића 15. децембра 1943. године. Из њеног извештаја се види да су њени чланови уложили знатан напор да код представника немачке окупационе власти постигну одређени споразум о најминималнијем побољшању услова живота и рада у логорима и на радилиштима. После дужих преговарања и упорног insistирања појединих чланова делегације српске квислиншке владе, немачке власти су пристале једино на то да се сви болесни и изнемогли радници који су ту доведени као обвезници Службе рада пуне својим кућама, с тим да се на њихова места претходно доведу здрави и способни радници. Како је већина радника боловала од не:авог тифуса и других болести које су се у оваквим условима лако преносиле, Недићева квислиншка влада је тражила од немачких окупационих власти да се негде у близини Бора отвори карантин за све болесне раднике да би у њима провели одређено време, пре него што се пуштају да иду својим кућама, да би се на тај начин избегло даље ширење болести и спречила евентуална епидемија. Међутим, представници немачке окупационе власти нису се с тим сложили, па је српска квислиншка влада, да би спречила епидемију, затражила од немачких власти да се над свима

онима који се враћају кући, без обзира на то да ли су болесни или нису, изврши дезинфекција у просторијама у којима су до тада били смештени. Немачке окупационе власти се ни с тим нису сложиле, него су одмах по доласку нових и здравих радника старе и болесне избацивали. Да би се спречило даље ширење болести и инфицирање најближих у породицама радника-повратника, представници српске квислиншке власти нису имали другог излаза него да над оболелим радницима и свима онима који су се враћали кућама врше дезинфекцију у самом возу приликом њиховог транспорта. Немачки представник др Шпаркуле, који је био задужен за ангажовање радне снаге с подручја окупране Србије, није се много бринуо о животним условима радника, чак ни онда кад је болест онемогућавала већем броју радника да изиђу на рад, што је доводило у питање извршење планова производње. Из извештаја напред поменуте делегације добија се утисак да је представницима немачких власти било стало не само до производње руде неопходне немачкој ратној привреди, него и до уништавања људских живота. Уосталом, то је и био један од циљева рата који су Немци повели.

Експлоатација рудника

За Немачку је била од велике важности експлоатација самог рудника односно читавог борског рудништа.

Још у току самих преговора о куповини рудника наметнуло се питање колике су резерве рудника. Група немачких стручњака сачинила је извештај о богатству борског рудништа, по коме је у Борском руднику било 12 800 000 тона бакарне руде, из које се може добити 430 000 тона бакра, а од 1941. године па за 9 година годишња бруто-зарада износила би 11 600 000 немачких марака. Међутим, према једном француском документу од 1. јануара 1941. године, у борском руднику постојале су следеће резерве:

1 443 594 тона руде са више од 6% бакра (просек 7%);

5 325 475 тона руде са 4,5 до 6% бакра (просек 5,25%);

4 868 023 тона руде са 2—4,4% бакра (просек 3,25%)

2 342 219 тона руде са 1,5—2% бакра (просечно 1,75%).

Укупно: 13 961 314 тона руде.

У руди богатијој од 4,5% било је	364 331
тона бакра, а у руди сиромашнијој од 4,5% било је	198 882 тоне

Свега 563 213 тона бакра.

Према проценама које су извршене 1. јануара 1944. године по упутствима проф. Клара, резерве борског рудништа су биле овакве:

Руда са 0,8%—6% бакра

Руда у тонама	% бакра	Бакар у тонама
4 277 082	3,87	166 314
2 778 631	4,1	114 618
154 795	2,65	4 095
1 127 588	2,46	27 746
1 803 685	3,53	63 728
5 929 539	3,73	220 813
284 100	4,95	14 000
150 000	2,26	3 400
16 525 420	3,72	614 714
		сигурне резерве
7 281 700	1,56	113 100
		вероватне резерве
8 891 600	4,16	117 890
26 626 720	—	845 104
		додатак

Сем ових резерви, у руднику Црвене стене било је 4 413 000 тона руде сиромашне бакром, а делимично богате пиритом, и то:

2 140 000 тона руде са 57% пирита и са 0,54% бакра,
2 290 000 тона руде са 19% пирита и са 0,51% бакра.

Већ на први поглед сви ови извештаји пружају различиту слику о богатству борског рудништа. Ако их упоредимо с испитивањима која су обављена после другог светског рата, видећемо да су кације највеће резерве. Процена, наравно, зависи од степена научне обраде подручја, као и од примене технологије у производњи бакра. Али ми бисмо овде хтели да утврдимо колико су руде Немци извукли из Бора за време док су га експлоатисали. О обнови рудника и довођењу постројења у исправно стање које би омогућило експлоатацију рудништа постоје различити подаци. По једнима, експлоатација је почела тек 365 дана после капитулације Југославије, по другима, Немци у току 1941. године нису ископали нимало руде, по трећим подацима Немци су у октобру 1941. године извукли прве тоне руде, што потврђују званични немачки извештаји за 1941. годину, па би се могло закључити да је редовна експлоатација почела у октобру 1941. године.

О количини добијеног бакра из руде ископане у борском руднику постоје различити подаци. Из докумената које је непосредно

после рата прикупила Државна комисија за утврђивање ратне штете почињене од стране окупатора и њихових помагача добија се цифра од 45 000 тона блистер-бабра. У публикацији која је изишла поводом педесетогодишњице отварања Борског рудника каже се да је из руде која је ископана у Борском руднику од 1941. до 1944. године добијено 67 000 тона блистер-бабра. Франц Нојхаузен и неки други немачки стручњаци који су за време рата боравили у окупираној Србији, у својим изјавама наводе да је Немачка у току рата просечно годишње извозила из Борског рудника 25 000 тона блистер-бабра. Ако се тај износ сумира за три ратне године (од октобра 1941. до октобра 1944.), то укупно износи 75 000 тона блистер-бабра. У једној другој књизи објављеној поводом шездесетогодишњице отварања Борског рудника наводе се подаци да је у току немачке окупације од 1941. до 1944. године из руде ископане у Борском руднику добијено укупно 104 000 тона блистер-бабра: 1941. године 23 000 тона, 1942. године 32 000 тона, 1943. године 27 000 тона и 1944. године 22 000 тона. Подаци до којих је дошла комисија формирана при Народној банци са задатком да на основу непосредних извора утврди количину злата и осталих племенитих метала коју су Немци опљачкали за време рата потврђују да је у току рата добијено 115 000 тона блистер-бабра. Подаци које пружају сачувани периодични извештаји немачког Министарства привреде на основу којих су вршени обрачун између Компаније борских рудника и немачке државе и клириншко поравнање између Недићеве Србије и Немачке, говоре да је произведено: у току 1941. године 9325 тона блистер-бабра; од 1. јануара 1942. године до априла 1942. године 7673 тоне блистер-бабра; у току маја и јуна 1942. године 6925 тона блистер-бабра; у периоду од јуна 1942. године до септембра 1943. године 37 962 тоне блистер-бабра и 9142 тоне катодног бабра; од октобра до краја 1943. године 1214 тона блистер-бабра и 1967 тона катодног бабра; у периоду од 1. јануара до 1. априла 1944. године 7437 тона блистер-бабра и 2164 тоне катодног бабра; од 1. априла до краја јуна 6943 тоне блистер-бабра и 3000 тона катодног бабра, од 1. јула до 1. октобра 4263 тоне блистер-бабра и 2100 тона катодног бабра.

Поред бабра и других производа, Немачка је из руде ископане у Борском руднику добила велике количине злата. О томе у разним данас доступним документима постоје различити подаци. Да би се утврдила стварна количина добијеног злата, потребно је претходно утврдити количину и пре свега квалитет руде и бабра, као и проценат злата у њој, што је данас веома тешко учинити. У једном сачуваном немачком извештају од 5. априла 1944. године стоји податак да је до априла 1944. године из Борског рудника заједно с рудом бабра извучено 2000 кг злата. Југословенска репарациона комисија пријавила је Међународној комисији за реституцију злата 2094 кг борског злата. Према изјавама Франца Нојхаузена, датим пред истражним органима Гестапоа у августу 1944. године у Берлину, део борског злата је остао у Србији. То злато је неко време

чувано у Београду, затим у Панчеву и Зрењанину и на крају преплаћено на имање Чока, где се мислило да ће после повлачења из Грчке бити главно седиште немачког Команданта за Југоисток. После хапшења Нојхаузена у мају 1944. године, осумњиченог за саучесништво у припремању атентата на Хитлера, Гестапо је извршио претрес у просторијама на имању Чока, где је Нојхаузен најчешће боравио, и претрес у његовом стану у Београду. Том приликом на имању Чока нађено је 800 кг борског злата, а у Београду 62 кг које је Нојхаузен био узео за себе лично.

За утврђивање стварне количине опљачканог злата мислимо да су вредни пажње и подаци које даје Мато Топић, посебно начин на који је он дошао до њих. Он полази од тога да су немачке окупационе власти у току рата из Југославије (из Борског рудника) однеле укупно 104 700 тона блистер-бабра, и то:

1941.	23 000 тона
1942.	32 000 тона
1943.	27 700 тона
1944.	22 000 тона

Полазећи од тога да свака тона блистер-бабра садржи 40—50 гр. злата, Топић узима просек од 45 гр. за сваку тону, што укупно износи 4711,5 кг злата. Даље, Топић у свом извештају наводи да је Народна банка Краљевине Југославије по уговору из 1940. године требало да добије од Metallgesellschaft-a AG у Франкфурту на Мајни 39 308 тона блистер-бабра. Међутим, услед избијања рата овај бакар је остао у Немачкој, а према његовом прорачуну, ту је било злата 175,573 кг. Топић даље наводи две пошиљке злата од друштва Norddeutsche Affinerie Хамбург на југословенску Народну банку под бројем 51 од 8. марта 1941. године и 53 од 23. марта исте године, који такође услед рата нису стигле у Београд, него су их највероватније, запленили Немци, а у њима је било укупно 62,493 кг злата. Затим Топић каже да је приликом претреса Нојхаузеновог стана у августу 1944. године у Београду пронађено 245 кг злата. Немачки Командант за Југоисток генерал Фелер приликом италијанске капитулације у септембру 1943. године однео је из српске Народне банке 175 златника, за које није утврђено да ли су сви били израђени од борског злата. Немачка дирекција Борског рудника приликом повлачења из Југославије однела је са собом 62 кг злата. Франц Нојхаузен приликом склапања купо-продајног уговора између Француске компаније борских рудника и Немачке преузео је 282 кг злата које је добијено прерадом руде из Бора. Из разних других бакарних концентрата, у Norddeutsche Affinerie у Хамбургу рафинирано је чистог злата 138,293 кг.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У БОРУ И ОКОЛИНИ ОД 1941. ДО 1944. ГОДИНЕ

Због улоге коју је Бор играо у њеним привредним плановима почетком другог светског рата, нацистичка Немачка је настојала да обезбеди за себе његову целокупну производњу. Због тога је откупила највећи број борских акција, што јој је дало право да преузме контролу над радом Француске компаније борских рудника (ФКБР). У априлском рату 1941. године била је формирана посебна немачка војна јединица која је добила задатак да што је могуће брже продре до рудника и спречи његово рушење. Упркос свим тим припремама, немачке трупе приликом уласка у Бор 14. априла биле су непријатно изненађене када су затекле готово срушене све погоне. Срушили су их радници — минери и стручно особље из рудника, према плановима и наредби краљевске југословенске војске. Први и једини отпор Немцима приликом њиховог уласка у Бор пружио је један вод жандарма, који се 14. априла утврдио на Четвртог километру. После кратке и неравноправне борбе, у којој су погинула два жандарма, Немци су продрли у Бор.

Немци су у почетку окупације оставили у Бору војне снаге мање јачине, а фолксдојчери и белогардејци још се нису били организовали. Немачке војне власти нису прогониле комунисте, јер су тек прикупљале податке о њима. Све те околности олакшале су активност комуниста, који су успели да за кратко време до почетка маја обнове партијску ћелију и скојевске групе. Прву обновљену партијску ћелију у Бору сачињавали су Душан Глигоријевић Саша, Чедо Вељковић и Љуба Костић. Истовремено у граду је било око 30 чланова СКОЈ-а. Чланови ове ћелије и скојевске групе припремали су се још уочи рата за предстојеће догађаје. Они су 27. марта учествовали у Бору у демонстрацијама против Тројног пакта, а 6. априла уз њихову помоћ отворени су магацини са намирницама, да не би пуни пали у руке окупатору. У мају 1941 године скојевци су већ почели да растурају летке умножаване на писаћој машини.

Бор је по партијској подели припадао Окружном комитету КПЈ за Зајечар, на чијем се челу налазио Добривоје Радосављевић. Средином маја почеле су прве припреме за оружану борбу формирањем Војне комисије при Окружном комитету, која је добила задатак да се стара о прикупљању оружја и друге опреме, као и

о формирању ударних група или десетина. Према подели рада у тој комисији, Јанко Симеоновић је био задужен за територију Бора и Бољевца, а у свакој партијској ћелији постојао је један члан који се бринуо о војним проблемима. Партијска ћелија у Бору успела је да у селима Брестовцу, Слатини, Кривељу и у самом Бору сакупи два пушкомитраљеза и око 10 пушака. Један део тог оружја купљен је од сељака за новац који је прикупљен од чланова КПЈ и СКОЈ-а. Осим тога, млади радници износили су експлозив из рудника и остављали га на појединим пунктовима у граду, одакле је касније достављан члановима КПЈ и партизанима.

Поред сакупљања оружја, Војна комисија је организовала илегалне групе или десетине, које је требало да у датом тренутку ступе у акцију против немачких окупатора и њихових сарадника. За Бор је било планирано да се у погодном тренутку заузму главне тачке у граду као што су пошта, жандармеријска станица итд. и рудник. Омладинци су то с одушевљењем прихватили, али за све њих није било оружја.

У периоду интензивних припрема за оружану отпор непријатељу уследио је напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез 22. јуна. Истог дана по подне секретар ОК КПЈ за Зајечар Добривоје Радосављевић и члан Љуба Нешић написали су проглас у коме су позвали чланове КПЈ и народ овог краја у борбу против окупатора. Летак је исто вече превео на влашки Јанко Симеоновић. Ови листи су умножени у селу Слатини и растурили по територији зајечарског округа.

У међувремену непријатељ се припремао за обрачуна са члановима КПЈ. Немачке управне власти наредиле су квислиншкој жандармерији и полицији да још 22. јуна изврше хапшење комуниста. Кад секретара ОК нису пронашли у Зајечару, послали су налог у Бор за његово хапшење. Жандарми су га пронашли и ухапсили у селу Слатини и спровели у Бор, али је он побегао исто вече и сакрио се најпре у Бору, а затим изнад Брестовачке Бање, код Новака Трујића, рударског радника из Злата и члана КПЈ.

Док је ОК за Зајечар припремао чланове КПЈ и СКОЈ-а за устанак, ПК КПЈ за Србију одлучио је да за секретара ОК за Зајечар пошаље Миленка Брковића Црног, који је дошао у Зајечар 25. јуна и убрзо уз помоћ Драгољуба Радосављевића Станка успоставио везу у Слатини са Душаном Глигоријевићем Сашом, а преко њега и са Добривојем Радосављевићем Бобијем. Од тада је Брковић био секретар ОК све док није био обешен у септембру 1941.

Ускоро је у Зајечар стигао члан ПК Мома Марковић, који је одржао састанак ОК за Зајечар 30. јуна, на коме је одлучено да се на територији овог округа формирају три партизанска одреда: Крајински, Бољевачки и Заглавско-тимочки. На истом састанку именовани су политички комесари одреда. После састанка ОК припрема-

САОПШТЕЊЕ ВОЈНОГ ЗАПОВЕДНИКА У СРБИЈИ

Београд, 27 августа (ДНБ)

Са меродавног места се саопштава:

Деветнаестог и 20-VIII спалене су у Подгорцу и Злоту (делокруг крајскомандантуре Зајечар) куће следећих разбојника:

I) У ПОДГОРЦУ:

- 1) Ђорђа Сименовића-Илића;
- 2) Јанка Сименовића-Илића;
- 3) Јована Табаковића;
- 4) Илије Николе Радучића;
- 5) Јована Ковачевића (сина Персе Јовановић);
- 6) Јована Адамовића.

II) У ЗЛОТУ:

- 1) Јована Пантелића, робијаша;
- 2) Петра Илића-Гранића;
- 3) Василија Пантелића;
- 4) Илије Исаковића;
- 5) Младена Дологановића;
- 6) Петра Грунића;
- 7) Илије Зуркића;
- 8) Јована Добрића.

Горе наведени разбојници припадали су банди која је бацила у ваздух рудник Боговину и железнички мост између Боговине и Бољевца и која је

ма за устанак у Бору и даље су руководили Душан Глигоријевић Саша и Јанко Симеоновић.

Територија Бора припадала је Бољевачком партизанском одреду. У граду су на неколико партијских и скојејских састанака разматране измењена ситуација после напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез и одлуке ЦК КПЈ о покретању оружаног устанка. На тим састанцима донета је одлука да једна група чланова КПЈ и СКОЈ-а одмах крене у рејон Злота и Подгорца.

Пре поласка ове групе у одред Јанко Симеоновић и Душан Глигоријевић обилазили су околна села и настојали да што више сељака обавесте о устанку. Тако су у Брестовцу одржали састанак с Павлом Бркићем, затим у Слатини с једном групом сељака. Истовремено су скупљали оружје, новац и санитарски материјал за потребе будућег одреда.

Прва група из Бора у одред пошла је 9. јула. Њу је сачињавало шест скојеваца: Јосиф Шалковић, Љуба Којадиновић, Миле Сајевић, Милан Гагић, Остоја Ђурић, Милан Милојковић затим радник Ђорђе Илић и чланови КПЈ Душан Глигоријевић и Јанко Симеоновић који су се у то време већ скривали у Бору и околини. Ова група по изласку из Бора испред Брестовачке Бање од Боже Међедовића и од његовог сина Милоша добила један пушкомитраљез, затим се сместила на појату рудара Новака Трујића, члана КПЈ, из Злота одакле их је Јанко Симеоновић одвео на појату свога брата у Подгорац. Ту су им се из Злота прикључили Илија и Јован Мускаловић, Јован Добрић, Јован Пантелић-Кривић, Младен Долопановић и Петар Грамић. Чим је стигао Добривоје Радосављевић с групом од пет Зајечараца, основан је одред 28. јула на месту званом Бали више села Подгорца. За политичког комесара одреда изабран је Добривоје Радосављевић, за команданта одређен је Душан Тодоровић, бивши поднаредник, кога је убрзо заменио Светислав Маринковић, рудар из Ртња. На дан формирања одред је бројао око 22 бораца, да би за кратко време нарастао на 30 бораца, који су углавном били радници из Бора, Зајечара, Боговине и сељаци из Злота и Подгорца. Од оружја су имали један пушкомитраљез, неколико пушака, пиштоља и бомби.

У току августа одред је извео неколико акција: напад на железничку станицу Обрадове Столице, на руднике Боговину и Ртањ, прекинуо на више места телефонске и телеграфске везе.

Прве акције Бољевачког партизанског одреда изазвале су снажан одјек у Бору, нарочито међу омладином. Убрзо је припремљена и друга група бораца за одлазак у одред. Њу су сачињавали: Радомир Јовановић Чоче, Чедо Вељковић Јоже, Михајло Туртић Павка, Миле Милутиновић, Љубомир Милованић и др. С доласком ове нове групе одред се повећао на око 70 бораца.

На прве успехе Бољевачког одреда немачки команданти у Бору и Зајечару одговорили су оштрим противмерама. Једна група немачких војника дошла је у Злот 18/19. августа и спалила 7

Саопштење о спаљеној кући у Подгорцу и Злоту

a највећи deo је отишао у четнике. За кратко време Бољевачки партизански одред се истопио. Од 450 слао је на 36 бораца. Са смањењем одреда престале су акције на терену око Бора.

Први успеси партизана увели су пометњу код сарадника окупатора. Одмах је почела свестрана активности сарадника окупатора на стварању четничких одреда Косте Пећанца. Ова акција за формирање четничких одреда приказивана је народу као да се изводи независно од Немаца да би се он придобио за борбу против партизана. Носиоци ове активности били су људи који су већ били познати као сарадници окупатора: Сава Марковић, правни референт у Управи рудника и предрадни Пећанчев четовођа, Небојша Рајковић, жандармеријски капетан, и Душан Наранџић, службеник Општине у Бору. Сава Марковић је користио свој утицај у руднику, па је мобилисао извесан број млађих људи из погона и Управе под претњом да ће бити отпуштени с посла. Пећанчеви четници развили су пропаганду по околним селима. Негде су имали више, а негде мање успеха, јер су се у почетку сељаци као и увек држали резервисано. Како су Пећанчеви четници уживали одређене бенефиције, као што су плата, обезбеђено снабдевање храном и одећом, многи су се полакомили и кренули у четнике, али је отрежњење дошло већ после првих сукоба с партизанима и првих заједничких акција са немачким јединицама.

Четничку акцију помагале су и квислиншке власти из Бора. Тако су председник општине Лазар Виденовић, затим Војислав Томић и полицијски писари обилазили села око Бора и држали зборовне агитације за укључивање што већег броја људи у четничке одреде. Највише одзива нашли су код лумпенпролетера и кулака. Обећање је било примамљиво: 60 динара дневно, а задатак је био да се седи у селу и да се одржавају ред и мир, што је било знатно лакше него радити у руднику за 20 до 40 динара дневно. Известан број радника напустио је посао у руднику и ступио у четнике.

Док се Бољевачки одред налазио у кризи, с друге стране Бора и Крајински партизански одред је убрзо запао у кризу. На његовој територији појавио се четнички одред Анђелка Крајинског, који се налазио у Црнајки, а партизани су били у Луки. Ускоро је постигнут споразум између тих четника и Крајинског одреда о заједничким дејствима против окупатора, који није дуго трајао. Крајем септембра у нападу на главнину Крајинског партизанског одреда код Сикола учествовали су и четници Косте Пећанца. Том приликом изгинуо је готово читав штаб овог одреда, заједно са Љубом Нешићем. Одред је затим реорганизован, али је после нове четничке акције код Салаша, 5. октобра, престао да постоји. Борци Крајинског партизанског одреда који су заробљени код Сикола и у Салашу спроведени су у Бор.

За време нарастања Бољевачког партизанског одреда партијска организација Бора одржавала је стално везу с одредом. Ову везу из одреда је одржавао Чедо Вељковић, који је, чим се сазнало

да је члан КПЈ, напустио Бор у августу 1941. године. Затим су везу одржавали Живота Живановић, Тома Миловановић и Љуба Којадновић. Сарадници народноослободилачког покрета састајали су се у стану Милана Миљковића и Радомира Јовановића Чочега. На тим састанцима читани су разноврсни материјали од дневних вести до партијских директива. Борци су упознавали позадинске раднике с акцијама које је изводио одред, а сарадници из Бора су прикупљали податке о непријатељу, расположењу радника у руднику итд.

Пошто се Бољевачки партизански одред нагло смањо, требало је по сваку цену очувати његово језгро. Зато су се преостали борци повукли на планину Тупижницу, где су се 8. октобра спојили са Заглавско-тимочким одредом. Нови одред добио је име Књажевачко-бољевачки. Један део бораца Бољевачког одреда, скојеваца из Бора, враћен је у рудник на позадински рад. У првој групи су се налазили: Михајло Туртић, Милан Милојковић, Милан Годић и Миле Сајевић. У другој групи су Сили Миле Милутиновић,

Вешање заробљених партизана крајинског одреда (Музеј у Бору)

Љуба Којадновић, Тома и Љуба Миловановић и Јосиф Шалковић. Они су имали задатак да илегално раде у Бору и да припремају нове борце за одред. Њихов рад био је много отежан, јер су били стално под присмотром немачких и квислиншких власти и морали су свакодневно да им се јављају. Зато до краја 1941. године нису могли нешто значајније да учине сем што су ширили вести о стању НОП-а и са светских фронтова.

Заробљене борце Крајинског партизанског одреда четинци су довели у затвор у Бору. Било их је око 50. Већину ових заробљених партизана предао је Немцима четнички војвода Сава Марковић. Саслушавале су их војна полиција и квислиншка жандармерија, а били су мучени и тучени током целог октобра. Немачки преки суд осудио је на смрт 22 заробљена партизана 28. октобра, док је против осталих истрага настављена. Казна је извршена 29. октобра.

Друго стрељање у Бору извршено је 2. новембра 1941. године. Тада је убијено 40 лица, од којих су већина били припадници Мајданпечког партизанског одреда. Следеће стрељање бораца Крајинског одреда извршено је 29. новембра, када је стрељано 11, а обешено 6 затвореника.

Окупатор и његови сарадници нису се задовољили стрељањем и вешањем заробљених партизана, него су појачали терор и у самом Бору. На дан прославе Октобарске револуције 7. новембра 1941. године изненада је ухапшена већа група радника који су били симпатизери НОП-а и који су на овај или онај начин одржавали везе с одредом. Укупно су ухапшена 23 радника. Међу ухапшеним нашла су се и три скојевца: Живота Живановић, Тома Миловановић и Никола Милићевић. Ухапшени скојевци убеђивани су, после саслушања, да приђу четинцима, односно четничкој омладини коју је тада желео да организује Сава Марковић. После овог убеђивања скојевци су убрзо ослобођени.

Удаљавање одреда, затим јачање немачких и квислиншких војних снага, њихов терор и злочини поколебали су многе раднике, па чак и неке активисте НОП-а. Свако се био повукао у себе и пасивно пратио развој догађаја. Скојевци су крајем 1941. године обновили илегални рад у Бору. Покретач те акције био је Душан Цветковић, матурант из Књажевца, који је у Бор дошао почетком децембра 1941. године и запослио се у Управи предузећа. Убрзо је прешао у електричарску радионицу, где се повезао са Јосифом Шалковићем, Томом Миловановићем и Јованом Беловановићем. Цветковић је око себе скупио групу младих радника. С њима је почео да ради у време потпуне деморализације коју је изазвао непријатељски терор. Радило се у највећој могућој конспирацији. Често су под видом рођендана, слава и сличних свечаности, уз упаљене свеће и остала знамења, држани састанци скојеваца. Примљене вести и материјал тајно су преносени од једног до другог скојеваца. Једном од првих састанака присуствовали су: Јован Белановић, са рудника, Јосип Марјанушић, са дневног копа, Тома Миловановић и Жика Живановић из машинског одељења. На том састанку између осталог расправљало се и о следећим питањима: о учешћу скојеваца у саботажама производње, о стварању борбених десетина у Бору и њиховом наоружавању, о учвршћивању скојевских организација и именовању њихових руковођилаца, затим о организовању извлачења динамита из рудника и његовог преба-

ривања у одред, о прикупљању новца од сарадника НОБ-а за куповину одеће и обуће.

Душан Цветковић је често ишао на терен на разне везе у селу Рготини, Зајечару и Књажевцу. У радњу у којој је радио Љубомир Урбановић стизали су леци ОК за Бор, а он је истовремено сакупио динамит који су му доносили Душан Цветковић, Џеман Храповић, Душан Милета и други. Одатле је материјал слат Окружном комитету и одреду.

Везу са ОК КПЈ за Зајечар и с одредом у првој половини 1942. године одржао је Душан Билбија, прегледач кола из Метовнице, и Александар Илић Шандор. Поред поменутих акција на преношењу вести и подизању борбеног морала народа, скојевци су неуморно, колико су прилике омогућавале, тумачили политику народно-ослободилачког покрета и раскринкавали четничке и квислиншке организације. То је била свакодневна делатност сваког скојеваца у Бору. Душан Цветковић је успео да успостави везу с Књажевачко-бољевачким партизанским одредом, који се у то време налазио у сврљашком крају. Покушао је да преко те везе пребаци 5 омладинца у одред, али није успео.

Ова активност скојеваца, као и сам рад Душана Цветковића, били су веома значајни за даљи развој Покрета крајем 1941. и почетком 1942. године.

У то време ОК КПЈ за Зајечар спао је на 2 члана — Добривоја Радосављевића и Живана Васиљевића, те је ПК био принуђен да га попуни члановима из ОК за Ниш Мијом Станимировићем и Душаном Пуђом. ПК је у то време а и касније нисистирао на томе да се посебна пажња посвети Борском руднику и да се тамо активирају преостали чланови КПЈ и скојевске групе. Међутим, ОК није био у стању да било шта учини на обнављању партијске организације у Бору у првој половини 1942. године. Рад за НОП мало је био живљи кад је Тимочки одред извео успешан напад на воз у станици Суваја. Одред је имао намеру да продре у Крајину и задржао се краће време у простору Кривељ — Црни врх, где су га посетили сарадници НОП-а из Бора и довели извесну количину опреме и хране.

Незадовољан ситуацијом у Бору, ПК је и у другој половини 1942. године захтевао да ОК покуша да обнови партијске организације и у њих привуче раднике из рудника.

У јулу 1942. године почела је квислиншка Аћимовићева офанзива против Тимочког одреда, због чега је одред подељен на три чете, од којих је Крајинска чета прошла покрај Бора. Она је тада у селу Луки изненадила и разоружала групу четника. У то време, по директиви ЦК КПЈ, Добривоје Радосављевић је као његов инструктор отишао у Македонију, а за секретара ОК за Зајечар је дошао Мија Станимировић. Истовремено је ОК допуњен Натом Јоцић и Александром Пекићем. У новом саставу ОК је поново покушао да организује раднике Бора.

У лето 1942. године рад за окупатора у Борском руднику текао је интензивно. У то време почеле су већ припреме за формирање логора. Бор је постао сабиралиште принудно доведених радника из целе Србије и симбол патњи српског народа, као што су били Бањича, логор у Нишу и друга мучилишта у току окупације. Неколико хиљада радника у Борском руднику било је смештено у логоре, којих је било три врсте: казниени логори, концентрациони логори и тзв. слободни логори. У Бору и околини село Пожаревца налазила су се 33 оваква логора. Смештај у њима био је веома лош, храна слаба, а хигијенски услови изразито незадовољавајући. Надзор над логорима вршили су Немци, а у логорима мађарских Јевреја и Мађари-Хортијевци. Посебно тешки услови живота били су у јеврејским логорима и у тзв. штраф (казниеним) логорима у којима су били смештени заробљени учесници и сарадници НОП-а и бројни таоци. Они су доведени овде из разних крајева, а нарочито из западне Србије после прве непријатељске офанзиве.

У тим логорима био је веома суров режим, а примењивани су најбрутализијани методи кажњавања. Смртна казна важила је и за сам покушај бекства. Логораша су радили у руднику и топионици, на изградњи пруге Бор — Жагубица — Петровац и на другим тешким пословима. Веза са овим логорима тешко се успостављала. Углавном су логорашима повремено дотурани леци и умножене радио весте, што је имало велики утицај на подизање њиховог морала. Неколико пута скојевци су успевали да у логор убаце и вреће са хлебом. Само кроз четири логора у Бору у току окупације прошло је 13937 лица, а кроз све логоре око 30000 лица. У тај број урачунати су заробљени италијански војници, који су дотерани из Албаније после капитулације Италије, мађарски Јевреји и заробљени грчки борци покрета отпора.

Немци су сву пажњу усредсредили да добију што више бакра и злата из рудника. За НОБ су били уверени да је њено јадро ликвидирано после предузетих репресалија крајем 1941. године. О обнављању рада скојеваца и њиховом самоничијативном организовању још увек нису били довољно обавештени.

Са скојевцима у Бору су одржавали везе Боривоје Милековић Срђа и Боривоје Томић Ика, чланови КПЈ из Рготине, који су у лето 1942. године успели да формирају скојевску организацију у Белој Реци. Рад по селима је био отежан због сталног присуства четника Косте Пећанца. У њима се крајем 1942. године почињу формирати четничке јединице Драже Михаиловића.

У лето 1942. године Душан Цветковић довео је у скојевску организацију у Бору Александра Пекића (Перу или Гаргија). Њега је упутио ОК за Зајечар као његовог члана да организује рад партијске ћелије у Бору и да припрема раднике за одлазак у одред НОП-а. Цветковић је саопштио Љубомиру Урбановићу да ће Пекић становати код њих двојице и да треба да га зове онзко како

му се он буде представио. Пекић се запослио у централној радници, у којој је највише било скојеваца. Они су га прихватили као члана ОК, иако је неким радницима био сумњив због слабе конспирације. Присуствовао је већини састанака које су држали скојевци, па је био потпуно упознат са њиховим радом. Курири су му били Билбија и још двојица, који су долазили у Бор на јавке, где су доносили разне материјале, а односили динамит, муницију и санитарски материјал. Пекић је био упознат и са свим важнијим акцијама које су у то време биле планиране. Између осталих, он је био упознат и са акцијом која је предвиђала заузимање Бора на дан Хитлеровог рођендана, као и са намером скојеваца да ликвидирају четничког команданта Саву Марковића. На партијском раду у Бору Пекић је провео три до четири месеца, а затим је 9. октобра ухапшен. Убрзо су уследила хапшења и осталих скојеваца, који нису одмах схватили да се ради о провали. Од 10. до 13. октобра ухапшени су: Душан Цветковић, Тома Миловановић, Живота Живановић, Јован Беловановић, Драган Марушић, Љубомир Урбановић, Јосип Марјанушић, Никола Драгићевић, Цветко Поповић и Жожа Блохо.

Сви ухапшени скојевци су преноћили у борском затвору, а следећег дана аутобусом су спроведени у зајечарски затвор. Немци су их најпре саслушавали и мучили појединачно да би сазнали имена и других чланова СКОЈ-а и сарадника НОП-а. Ниједан од ухапшених скојеваца ни под најсвирипијим мучењима није одао своје другове који су били на слободи. На крају је извршено њихово суочавање с Пекићем, и он је теретно сваког појединачно. Од ухапшених пуштена су само тројица, а остали су одведени у Ниш, а затим на Бањичу, где су стрељани. Ова провала означила је прекид сваког организованог рада за НОП у Бору. Они који су до тада сарађивали са НОП-ом постали су неповерљиви према свакоме ко је долазио са стране.

У другој половини 1942. године на терену око Бора дејствовала је Крајинска чета, која се средином августа преформирала у Крајински партизански одред. У почетку је овај одред дејствовао претежно око Борског рудника да би омогућио обнову партијске организације и привукао раднике у своје редове. Међутим, било је тешко продreti у Бор, па се одред после мањих акција повукао к Мирочу. Ни ОК није успео да у Бору устали свој партијски пункт, иако је више пута покушавао. Тако до краја 1942. године није било прилива нових бораца у одред из Бора, сем што је у њега дошао Милан Васић из Доње Беле Реке, који је радио у руднику.

У време најоштријег непријатељског терора, када одреди источне Србије нису могли одржавати међусобне везе, штаб Крајинског одреда је одлучио да изврши диверзију у самом Бору. На састанку штаба овог одреда, петорица бораца, који су присуствовали овом састанку, добили су задатак да запале магацин разноврсног материјала и течног горива Организације Тот на Тилва микс. У ноћи

између 4. и 5. фебруара 1943. године ова ударна група у којој су се поред осталих налазили Михајло Туртић Павка и Радомир Јовановић Чоче, успели су да продру у магацин, разлију петролеј и запале магацин, који се убрзо претворио у буктињу. Немачки стражари и војници одмах су пошли у потеру, која се, међутим, завршила неуспешно. Ова акција имала је велики политички одјек у народу у време кад је НОП у овом крају био ослабљен. Њен успех повољно се одразио и на морал бораца у одреду.

Тешкоће у које је запао народноослободилачки покрет крајем 1942. године искористио је четнички покрет Драже Михаиловића да учврсти своју организацију у источној Србији. Први Михаиловићеви људи појавили су се у источној Србији још 1941. године, али њихов покрет није био масован, јер су на овој територији тада значајнију улогу играли четници Косте Пећанца. Први представник Драже Михаиловића за хомољски сектор био је жандармеријски капетан Миодраг Јовановић. Августа 1941. године Михаиловић је за команданта источне Србије поставио генералштабног мајора Велимира Пилетића. Штаб се налазио у манастиру Горњаку. Начелник штаба је био Симиша Оцокољић Пазарац. Они су успели да у току 1941. године формирају неколико одреда. Четнички покрет Драже Михаиловића постао је масовнији у 1942. години. За организацију ових четника у срезу борском и срезу тимочком био је одређен Љубомир Јовановић. С њим су тада сарађивали Леонид Петровић и Сава Марковић. Љубомир Јовановић је формирао четничку организацију у Бору уз помоћ Саве Марковића, чији су четници одмах прешли на страну Драже Михаиловића; затим уз помоћ др Боте Поповића децет лекара, и Лазара Виденовића, квислиншког председника општине. Њима су пришли и неки официри Српске државне страже. Тако су из Српске државне страже дошли Љуба Јовановић и Раде Петровић Кента. Крајем 1942. године они су обилазили села око Бора, постављајући команданте села и уписујући сељацима у четнике. Одмах су их наоружавали и од њих створили своје прве јединице. Крајем 1942. године четнички емисари Драже Михаиловића су обишли Белу Реку, Кривељ, Оштрељ, Брестовац, Злот и друга села. Четници Косте Пећанца су или прешли на њихову страну или су били razorужани.

Немци нису дозволили четницима Драже Михаиловића да у Бору створе војну организацију, него су ту имали цивилни штаб и Равногорски одбор. У Равногорском одбору је био Лазар Виденовић, а у цивилном штабу др Бота Поповић. Такође су имали и организацију Равногорске омладине. Четничка организација се убрзо показала као издајничка и квислиншка, сарађујући све отвореније са окупатором против НОП-а.

Приликом формирања четничких корпуса почетком 1943. године борски срез се налазио под командом тимочког корпуса, који је обухватао неготински, крајински, зајечарски, борски и бољевачки срез. Командант овог корпуса је био пешадијски потпуковник Љубомир Јовановић Патак. На територији Бора и околине дејство-

вала је Борска бригада под командом Драгомира Врањешевца, жандармеријског наредника. Почетком 1943. године к четницима Драже Михаиловића у источној Србији дошла је енглеска војна мисија, на челу с Џаспером Рустемом, која је остала на том терену до почетка 1944. године. После хапшења која су извршена у Бору октобра 1942. године знатно је отежан даљи организован рад за НОП. Скојевска организација је са преосталим бројем чланова и у таквим приликама наставила активност у повећаној илегалности. Скојевски активни у машинској радионици којима је руководио Ранђел Милошевић и актив у столарској радионици са Светиславом Јовановићем наставили су да припремају диверзантске акције, да прикупљају и шаљу Одреду податке о непријатељу, да набављају експлозив за Одред као и храну за затворене другове и логораше.

Све ове акције, иако су биле мање по обиму, знатно су допринеле да се очува континуитет Покрета у Бору. Почетком 1943. године ситуација почиње да се мења. Упркос јаком непријатељском терену илегални рад за НОП постаје све интензивнији. Томе су знатно допринели и интервјуи из Београда и других градова Србије. Крајем лета 1943. године била је већ организована група од 30 скојевца која је затим повезана са ПК КПЈ у Београду. ПК КПЈ за Србију и ОК за Зајечар заједничким напорима такође су покушавали да обнове организацију КПЈ и СКОЈ-а и да ојачају партизанске одреде. На захтев ОК за Зајечар, из Првог јужноморавског одреда издвојена је Јастребачка чета и послата као појачање Тимочком одреду. Уочи доласка ове чете на терен ОК за Зајечар, стигао је Недељко Караичић Брка, члан ПК. Он је одржао више састанака на којима су анализирани политичка ситуација у округу и стање партијских и скојевских организација. На тим састанцима су извршене припреме за одржавање двеју конференција, најпре конференције комуниста с терена, а затим конференције партијске организације одреда.

Конференција чланова Партије с терена, од којих је присуствовало око 30, трајала је од 31. маја до 6. јуна 1943. године, а конференција комуниста из одреда одржана је изнад Кривога Вира од 11. до 17. јуна. Овој другој конференцији присуствовала су 44 члана КПЈ.

У рефератима и дискусији на обема конференцијама разматрана су питања из рада партијске организације с терена овог Округовог комитета. Посебно се много расправљало о Бору. У то време се у Бору и околини налазило око 15000 радника, од којих је већи део принудно доведен. Међу њима је било и политичких интервјуера из Србије, као и логораша из разних земаља Европе. Расправљало се о томе на који начин Партија може продрети међу ове раднике и организовати их, јер од провале извршене 1942. године овде се није могла организовати партијска ћелија. Одлучено је да се Бору убудуће посвети посебна пажња, па је Бор ускоро, у јесен 1943. године, постао једно од најјачих упоришта КПЈ у овом крају. Решено је такође да се у сваком срезу формира партијски

комитет или повереништво КПЈ, чиме је дата организациона основа за систематски политички рад на целом терену. Као и на свим другим партијским конференцијама које су одржаване у току рата, и на овима је било доста критике, пре свега у вези с недовољним примљем нових људи у Партију. Да је критика била оправдана, тј. да комунисти на терену нису у том погледу били агилни, сведочи чињеница да је у то време на целој територији ОК за Зајечар било само 43 члана КПЈ, а да је у веома кратком року, у току припремања ове конференције, кад је партијска агитација била много живља, у КПЈ примљено око 20 људи.

Конференција чланова Партије из одреда је на основу реалне процене политичке ситуације закључила да се може очекивати прилив нових бораца у одред пре свега из Бора и да зато треба реорганизовати партизанске јединице на овом терену. Реорганизација је извршена одмах после одржавања ове конференције формирањем Тимочког батаљона, у чији састав су ушле Прва (јастребачка), Друга (тимочка) и Трећа (крајинска) чета са око 80 бораца, с перспективом да он убрзо прерасте у бригаду. У трећој (крајинској), чети део руководећег кадра сачињавали су борци из Бора; Радомир Јовановић Чоче је био командир чете, а Душан Глигоријевић заменик комесара.

Пракса је потврдила исправност оцене коју је дала ова конференција, јер се захваљујући добрим илегалним везама с Борским рудником, у току друге половине 1943. године број бораца у батаљону повећао неколико пута, па су до краја 1943. sukcesивно формирана три батаљона.

На конференцији су разматрана не само војна и партијска питања него и питања организовања народноослободилачких одбора; закључено је да их треба оснивати без одлагања. Међутим, све до стварања већих слободних територија, у формирању НОО није учињен одлучиви корак. На истој конференцији решено је да се поново формира Окружни комитет СКОЈ-а, који није постојао од 1941. године, као и да се оснују срески и месни комитети и да се брже стварају организације Антифашистичког фронта жена.

Несумњиво је да су обе ове конференције дале снажан импулс развоју КПЈ. Закључке ових конференција који су се односили на на Бор и села у његовој околини требало је да спроведу у дело заједничким снагама илегалци с терена и Тимочки батаљон, који је 15. јула добио наређење да дође у околину Бора и повеже се са члановима КПЈ у граду. Међутим, због бројних четничких јединица, батаљон је морао да напусти околину Бора, па су целокупан рад на организовању КПЈ и СКОЈ-а преузели на себе илегалци у граду.

Партијска организација у Бору обновљена је у октобру 1943. године. У почетку је постојала само једна партијска ћелија. Састав те прве партијске ћелије у Бору био је следећи: секретар Слободан Босиљчић, чланови — Живко Бибић, Милан Бабовић, Драган Миљковић, Тихомир Тутовић и Срећко Обрадовић. Ускоро су фор-

миране још две партијске ћелије. Секретар друге ћелије је био Иван Матић Кум, а чланови Станко Виденовић и Гојко Зечевић. Трећу партијску ћелију водио је Радомир Милићевић „Керефска“. Поред њега, у тој ћелији су били Јован Раутовић, Бранко Црногорац и члан познат као Јанко из Јелашнице.

Да би се координирао рад већ формираних партијских ћелија крајем 1943. године, на иницијативу ОК КПЈ за Зајечар, члан ОК Драгољуб Радосављевић Станко формирао је Срески комитет КПЈ за Бор и за делове зајечарског среза (Велики Извор, Вражогрица, Протина). Комитет су сачињавали: Боривоје Милековић Срђа, Слободан Босиљчић, Миодраг Радуловић Ива, Радомир Илић Мика и Драгољуб Радосављевић Станко, који је био секретар. Комитет је формиран на појати Петра Мундрића, члана Главног одбора Народне сељачке странке, који је још пре 1943. године сарађивао с НОП-ом. Пошто је већина чланова Среског комитета била из Протине, он је своје састанке одржавао око тога села.

Чланови првих партијских организација били су радници са стране, али је убрзо успостављена веза с радницима из Бора. Међу прима од њих постали су чланови КПЈ Фрањо Лугарић, Илија Анђелковић, Блашко Ђорђевић и други. За кратко време крајем 1943. и почетком 1944. године у партијске организације у Бору укључени су: Добросав Пауновић, Раде Спасић, Станко Дамјановић-Бора Јевтић, Гојко Зечевић, Јован Раутовић, Драгољуб Јовановић, Милован Марковић, Иван Матић, Никола Куштић, Станко Виденовић, Љубица Шумоња, Вукашин Радичевић, Чедомир Милековић, Драгиша Радосављевић, Јован Илијић, Велимир Симоновић, Жика Глигоријевић, Вера Наумовић, Никола Петровић, Живојин Стаменковић, Милојко Раденковић, Сава Стевић, Никола Ивковић, Веља Вељковић и Данило Јаковљевић.

У исто време је оживео рад за народноослободилачки покрет и у логорима. Једна од најактивнијих група била је у логору Организације Тот „Виеп“ у Брестовачкој Бањи. У тој групи су се налазили Никола Ивковић Моца, бивши борац Посавског одреда и Данило Јаковљевић, скојевци из Протине, затим Ђорђе Салаћанин и Стеван Николић, скојевци из Земуна. Уз помоћ партијске организације из Бора, формирана је организација СКОЈ-а у Брестовачкој Бањи, чији је секретар био Данило Јаковљевић. Скојевци из Бање протурали су умножене весте све до Црног врха, вршили су мање саботаже онеспособљавајући разне машине за рад, успели су да се снабдеју једном машинком, револверима и пушкама, које су преко Николе Ивковића послали у одред.

Веома активна била је и група скојеваца и осталих сарадника НОП-а из Бора. Међу њима била је и група коју су сачињавали Ибрахим Селимановић Босанац, Антон Железник и Хусеин Амичић. Поред припремања људи за Одред, набављана је и преко Драгутине Здравковића отпремана одреду муниција, одело, обућа,

лебад и санитарски материјал. Са одредом су поред Здравковића одржавали везу и Чедомир Меленковић Луње и Светислав Јовановић Чоче. Група омладинаца-продаваца новина дотурала је храну сарадницима НОП-а у логору.

Један од главних задатака ових илегалних група у логорима и у насељу Бор било је слање нових бораца у одред. Веза с одредом крајем 1943. године ишла је преко Рготине. Они који су били припремљени за одред добијали су путне објаве и легитимације и обично су путовали возом у правцу Зајечара до станице Сува Река, где су их сачекивали скојевци из Рготине и водили пешце у одред. Везу с одредом одржавали су Сава Филиповић, Бора Јевтић и Светислав Јовановић. Преко те везе крајем 1943. године отишла је једна група од 30 лица из Бора, у којој су били 2 Руса, 2 Мађара, 1 Пољак и 1 Немац. Ова група је била без оружја и опреме. Други батаљон зајечарског партизанског одреда „Миленко Брковић Црни“ коме се ова група придружила, оцењујући погодан тренутак, организовао је успешан напад на воз на линији Ниш — Прахово и разоружала бугарске посаде у Тривцу, Чокоњару, Табаковцу и Бруснику. Том приликом се и група приспелих бораца из Бора снабдева оружјем и опремом.

Чланове КПЈ, СКОЈ-а и сараднике НОП-а снабдевали су објавима Иван Матић Кум и Драгана Телесковић. Матић је у Бор дошао из Београда у пролеће 1943. године и запослио се у Српском одељењу при немачкој обласној команди за источну Србију у Бору. Све док га Гестапо није открио средином 1944. године, снабдевао је исправама све оне који су одлазили у одред или с њим одржавали везу. Веома брзо обухваћени су радом за НОП и остали логори Организације Тот, све до Жагубице.

Партијска организација у Бору односно поједини чланови КПЈ имали су нередовне везе с тереном око Бора све до јесени 1943. године. С формирањем партијских ћелија и с доласком у Бор чланова Среског комитета КПЈ Миодрага Радуловића, Слободана Босиљчића и Боривоја Миленковића рад КПЈ је текао нормалније. Активност Среског комитета била је усмерена на подизање борбеног морала радника у граду и на њихово што масовније укључивање у народноослободилачки покрет преко разних облика рада. Водило се доста рачуна о конспирацији, па у то време није било већих провала. Идеолошко-политички рад се развијао по групама или појединачно. Основни материјал који је партијској организацији стајао на располагању били су листови **Пролетер** и **Глас**.

Знатну улогу у обавештавању и политичком просвећивању партијског и скојевског чланства одиграла је партијска техника Среског комитета, основана крајем 1943. године и смештена у кући Драгише Радосављевића на Старом селушту. Два пута недељно су умножаване вести које су хватане с разних радио-станица, пре свега „Слободне Југославије“, затим прогласи, касније важнији реферати и окружнице, поједини чланци из **Гласа** и **Пролетера** и неке

главе из *Историје СКП (б)*. Партијски материјал је умножаван на једном малом гештетнеру у 500 до 1000 примерака. Тако су одлуке Другог заседања АВНОЈ-а умножене у 1000 примерака. Техника је располагала радио-апаратом и писаћом машиницом.

Партији су знатно помагали у раду илегални народноослободилачки одбори основани у фебруару 1944, од којих је један основан за сам Бор, други за радионицу и рудник, и трећи за Бор-село. НОО за Бор основан је фебруара 1944. године. Председник тога одбора би је Илија Анђелковић, секретар Веља Вељковић, а чланови: Сава Стевић, Божа Међедовић, Вукашина Радичевић и Миле Живковић. Посао међу члановима Одбора расподељивао се према месту где ко живи и ради. Осим тога, извршена је подела рада на секторе: на војни сектор, обавештајни сектор, сектор за снабдевање итд. Организована је обавештајна служба, преко које су се сазнавале намере непријатеља, па су се на време предузимале потребне мере и спречавале провале.

Нешто раније, 1943. године, формиран су месни народноослободилачки одбори у Брестовцу, Метовници и Слатини. Председник Месног одбора у Брестовцу био је Станоје Миљковић, а касније Сима Јовић. У Метовници председник је био Петар Мундрић, а у Слатини Јанко Стојић. Ови одбори радили су до средине 1944. године, када су их четници открили. Они су том приликом одвели Симу Јовића и Јанка Стојића у четнички логор у Сиколу, где су их саслушавали и мучили. Петра Мундрића нису тада успели да ухвате. Сима Јовић је из тог логора успео да се спасе, док су Јанка Стојића четници интервјуирали у Видровац код Неготина.

У зиму 1943/44. године, услед јачања четника и сталних губитака, Срески комитет се тешко одржавао на терену Рготине, па су се Миодраг Радуловић и Боривоје Миленковић Срђа пребацили у Бор, где су се илегално сместили у стан Блашка Ђорђевића. Везу између њих и осталих чланова Комитета одржавао је Јован Раутовић, електричар из топонице. Али они нису дуго остали у том стану. Уочи нове 1944. године Радуловић је прешао у стан Јована Раутовића, а Миленковић се сместио код Вукашина Пироћаница у новој колонији. Миленковић се није дуго одржао у Бору, ухапсили су га квислинзи заједно са власником стана. Одведен је најпре у полицијску станицу, а касније у Гестапо, где је мучен око три месеца. На крају је изручен четницима Драже Михаиловића, који су га везаног водили по Крајини и у лето 1944. године заклали.

После хапшења Боривоја Миленковића Срђа, Миодраг Радуловић је напустио Бор и склонио се у Рготину. Од чланова СК КПЈ у Бору је остао Слободан Босиљчић. Извесно време у јесен 1943. године у близини Бора налазио се Зајечарски одред, па су неки радници и заробљеници-црвеноармејци ступили у његове редове. Затим је одред напустио Тимочку Крајину и повукао се у Топлицу и Јабланицу. Да би се сачували партијски кадрови, ОК КПЈ за Зајечар донео је одлуку да се сва партијска руководства с терена

Боривоје Милешковић Срба
(Музеј у Бору)

Александар Милешковић Шанко
(Музеј у Бору)

привремено повуку у одред. Међутим, велики број комуниста нарочито у Крајини, Поречу и Бору није могао да поступи према одлуци ОК због удаљености одреда.

Срески комитет КПЈ је у Бору пре повлачења одреда донео одлуку да се сви чланови Среског комитета и чланови Партије с крајинског терена повуку с одредом, јер је ситуација била неизвесна због тога што су овај терен запосели четници. Заказане су две везе с одредом, и 12. јануара на везу су дошли чланови Партије и СКОЈ-а из Бора. Међутим, делови одреда су били отишли, па су се они вратили у Бор и наставили с радом у очекивању да буду повучени у одред.

На терену Бора остао је Срески комитет КПЈ с три партијске организације у самом Бору, које су имале око 30 чланова и десетину кандидата КПЈ. После одласка одреда Срески комитет КПЈ није имао довољно одлучности да изводи веће акције. Предлог Слободана Босиљчића да се формира мањи одред од сопствених снага из Бора Срески комитет КПЈ није прихватио, па се компромитовани сарадници НОП-а нису имали куда повући.

У пролеће 1944. године дошао је у Бор Боривоје Јевтић, члан Окружног комитета СКОЈ-а за Зајечар, са задатком да помогне у раду са скојевском организацијом. Уз његову помоћ у Бору је 16. јуна формиран Месни комитет СКОЈ-а, који су сачињавали Слободан Босиљчић, секретар и чланови познати по надимцима Сава, Илија и Ђура, радници који су били из разних крајева Србије (Сава из Београда, Илија из Ужича), а који су се затекли на раду у Бору. Месни комитет СКОЈ-а је територију Бора и околине поделио на три рејонска комитета с 19 актива и око 70 скојеваца. Основни задаци СКОЈ-а су били да популарише народноослободилачку борбу и обавештава омладину о најновијим збивањима у свету и у земљи, да се бори проти присилне четничке мобилизације и да припрема омладину за одлазак у јединице народноослободилачке војске. Сваког трећег дана издаване су вести и умножавани чланци из Глаас и други пропагандни материјал. Издат је један проглас поводом Другог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ-а). Против присилне мобилизације од стране четника такође је издат проглас. Посебно су државне конференције и разговори у вези с припремањем омладине за ступање у јединице народноослободилачке војске. Разним акцијама било је обухваћено око 200 омладинаца. Тешкоћу у раду представљао је прекид веза с вишим руководством после одласка одреда, који је трајао око четири месеца. За то време није стизао нови партијски материјал, тако да се ток народноослободилачке борбе у земљи није могао пратити партијским каналима, него једино преко вести радио-станице „Нова Југославија“.

Услов за пријем у СКОЈ је био да се сваки омладинац провери кроз разне акције, па су омладинци у Бору поред свакодневног саботирања на послу, у првој половини 1944. извели низ акција. Међу

По одлуци ОК за Зајечар, од група које су долазиле из источне Србије формиран је привремени одред. Од група упућених из Бора формирана је посебна чета. Овај одред је стављен под команду Двадесет треће дивизије и убрзо је ступио у борбу против јединица Српског добровољачког корпуса. У току борбе непријатељи који су се били увукли у одред покушали су да га растуре. Штаб одреда је у том критичном тренутку дао аутоматско оружје Борској чети, која је успела да уклони сумњиве елементе и стабилизује одред. Борци ове чете укључени су у Девету бригаду и заједно са Двадесет трећом дивизијом стигли су у долину Тимока августа 1944. године.

Четници Драже Михаиловића су улагали очајничке напоре да задрже ову дивизију, спроводећи при том присилну мобилизацију. Насупрот четничкој мобилизацији, радници су тражили везе и канале да би се придружили јединицама народноослободилачке војске. Из Бора су кренуле нове групе. Нови борци су одлазили и у току септембра 1944. године. Међу њима је било све више страних заробљеника и радника који су масовно бежали из логора.

Покрајински комитет КПЈ за Србију и ОК за Зајечар, као и Главни штаб НОВ и ПО за Србију, поклонили су Бору посебну пажњу. Свесрано су разматрали могућност да се та огромна маса радника извуче и ангажује у борби, а да при том не страда од непријатеља. Рачунало се да ће их немачки окупатор присилно евакуисати или ликвидирати. Међутим, није се могло учинити више него што је учињено, јер су се у Бору налазиле јаке непријатељске снаге. Осим тога, око Бора је постојало више утврђења која је било тешко освојити.

Увидевши опасност од трупа Црвене армије које су надирале преко Румуније, а немоћни да спрече продор јединица Четрнаестог корпуса НОВ и ПО у источну Србију, немачки команданти у Србији одлучили су да у овом крају формирају борбену групу „Фишер“, којој ће бити потчињене и све квислиншке трупе. Задатак ове борбене групе је био да брани источну Србију од Четрнаестог корпуса и да спречи продор јединица јужног фронта Црвене армије. Немачки команданти доводили су појачања нарочито на линију Бор — Зајечар. Тако је командант армијске групе „Фелбер“ за одбрану београдског рејона упутио као појачање групи „Фишер“ у рејон Бора 749. пук 117. ловачке дивизије.

Сви ти напори непријатеља нису могли зауставити победоносни поход Четрнаестог корпуса на правцу Сврњак — Књажевац. Крупан успех овог корпуса је било прво ослобођење Зајечара 7. септембра 1944. године. После пораза код Зајечара Немци су се повукли к Бору. У ноћ између 8. и 9. септембра у Бору је владао хаос. Немци су се још и некако сместили, међутим војска квислинга и Бугара није имала где да се смести, него је ноћ провела на пијаци у центру града.

У таквој ситуацији штаб Четрнаестог корпуса упутио је Двадесет пету дивизију у рејон Бора да спречи извлачење Немаца. Ди-

визија је извршила следећи распоред бригада: Седма бригада је добила задатак да дејствује у рејону Кривеа — Црни врх и да затвара пут Бор — Жагубица; Девета бригада распоређена је мало северније, а Четрнаеста је на линији Горњане — Велико Лаоле — Јасиково затварала пут према Мајданпеку.

Док се Двадесет трећа дивизија пребацивала да затвори обруч око Бора, Немци су минирали постројења у руднику. Њихове моторизоване колоне су и даље успевале да се пробијају ка Жагубици, водећи жестоке борбе с јединицама Двадесет треће дивизије. Због тога је штаб ове дивизије обишао положаје Девете бригаде и увидео да није имала добар распоред, па су њене јединице прешле на нове положаје. Интервенција штаба је уродила плодом: Девета бригада је 28. и 29. септембра задржала на свом сектору јаке немачке јединице, спречила продор немачке колоне, ослободила око 2000 мађарских Јевреја и заробила око 60 немачких војника.

Пошто су немачке команде биле спремне да упорно бране рејон Бора од јединица Црвене армије, које су ушле у Србију, и од народноослободилачке војске, штаб Четрнаестог корпуса наредно је 1. октобра Двадесет трећој дивизији да своју главнину концентрише око Бора. По пријему наређења Девета бригада се прикупила и у току ноћи између 2. и 3. октобра сменила Седму бригаду у селу Кривеа. Размотривши војну ситуацију у околини Бора, немачки команданти су дошли до закључка да је једини излаз повлачење Немаца. Немачке јединице су се повукле из Бора рано ујутру 3. октобра.

Истовремено је месни народноослободилачки одбор одржао састанак код Веље Вељковића и одлучно да упути Илију Аићелковића у штаб Девете бригаде да би га он упознао са ситуацијом у граду.

Штаб Девете бригаде је одмах по доласку Илије Аићелковића упутио у Бор Трећи батаљон, који се код брда Врђалије поделио на две колоне. Трећа чета је отишла према Бор-селу, а главнина батаљона, коју су сачињавале три чете, избила је преко Кормароша на пут који води у Бор преко косе Балтаџони. Трећа чета убрзо је сазнала да су се Немци повукли и без задржавања у Бор-селу стигла је у центар града око 14 часова. Ускоро је стигла и главнина батаљона.

У граду је остављена једна чета, а остали делови батаљона су наставили потеру за непријатељем према Брестовачкој Бањи. Али немачких војника није било ни на четвртом километру. На седмом километру уместо њих из правца села Слатине долазила је моторизована колона 223. дивизије Црвене армије, која је продужила до Бора.

У Бору је приликом сусрета бораца Црвене армије с народом настало велико слање. Истовремено је стигао у град и штаб Двадесет треће дивизије с Другим батаљоном Девете бригаде, која се поново нашла на окупу. Истог дана на пијаци у Бору је одржан

велики miting, na kome su govorili Dušan Gligorijević i Miodrag Radulović.

Штаб Девете бригаде је одлучио да изврши број бораца-рудника на челу с политичким комесаром Душаном Глигоријевићем. Сашом остане у Бору да би што пре оспособили рудник за производњу. Истовремено бригада је попуњена новим борцима из града и околине. Одмах по ослобођењу Бора почео је упис добровољаца за попуњу Девете бригаде. Одзив је био тако велики (око 500) да је од добровољаца формиран Пети батаљон. Уз то је образована Команда места, коју су сачињавали: командант Евгеније Костић, кога је убрзо заменио Мирко Лукић, политички комесар Миша Међедовић и интендант Ненад Дунић. Она је вршила улогу споне између цивилних органа власти и војних снага и била је организатор логора „Север“ и „Југ“, где су били смештени немачки заробљеници.

Постојећи месни народноослободилачки одбор већ је 5. октобра попуњен новим члановима. Председник је остао и даље Илија Анђелковић, а секретар Веља Вељковић. Поред њих изабрано је 20 одборника. Крајем октобра делегати из града и среза састали су се и изабрали први Срески народноослободилачки одбор. За његовог председника је био изабран Божа Међедовић, за потпредседника Душан Глигоријевић, а за секретара Светозар Анђић.

Паралелно с органима народне власти бирана су и руководства друштвено-политичких организација. Тако је 7. октобра изабран Срески комитет КПЈ. Први срески комитет после ослобођења сачињавали су: Душан Глигоријевић, секретар, и чланови: Слободан Босиљчић, Мiodrag Radulović Ива и Жика Глигоријевић, Касије, у новембру, формиран је руднички комитет.

Истовремено с партијским комитетима изабрани су месни и срески комитети СКОЈ-а. Секретар комитета СКОЈ-а је био Слободан Босиљчић, а чланови: Раша Милошевић, Мита Јовановић, Анђа Цветковић, Миша Петровић, Јован Цоковић, Брана Петровић, Анђа Јовановић и Даница Радуловић.

Убрзо су формиран одбори Јединственог народноослободилачког фронта и Антифашистичког фронта жена. Крајем октобра формиран је Месни, а затим Срески одбор ЈНОФ-а. Први председник месног одбора ЈНОФ-а био је Душан Илић, а секретар Ива Радуловић са око 15 чланова. За председника Среског одбора ЈНОФ-а изабран је Павле Гујинић, а за секретара Душан Глигоријевић.

Велику активност развио је месни одбор Антифашистичког фронта жена формиран 6. октобра. У том одбору су биле: Рада Стојић, Добрила Бина Селмановић, Јела Милошевић, Мила Мачек Патриција Лешић, Естера Раутовић и Рада Петровић. За неколико дана живот у граду је нормализован, а тон су му давале друштвено-политичке организације и органи народне власти. Њихови најважнији задаци у тим првим данима били су: оспособљавање

рудника и топонице, обнављање рада здравствених и просветних установа, као и обезбеђење снабдевања грађана. Истовремено су организоване акције прикупљања помоћи за фронт. Под паролом „Све за фронт — све за победу“ прикупљена је одећа и обућа и припремани пакети за борце. Ову помоћ су затим активисти из Бора допремали колима нашим јединицама у западну Србију, све до њиховог преласка преко Дрине на територију Босне.

Површина завареног борачког гробља износи 600 м². Та површина обрађена је на 32.324 м² (оранжик и бели), културна земља 18.087 м², воћњаци 1980 м², виноград 826 м², ливаде 11.011 м². Под шумама налази се 9.970 м², под шумама 30.000 м², а мочварна је 6.492 м².

На овом простору живи око 12 хиљада с њиховим задругама, која сва до данас има телефонско-телеграфску и електрографску везу. То су град Бор са 29.000 становника и села: Крупањ са 1.200, Буње са 1.000, Гарани са 1.000, Дрва Веља Рена са 1.200, Јама са 5.000, Крива са 3.120, Луца са 1.120 (са Тополца), Милановић са 1.980, Оштра са 900, Савина са 1.000, Тежа са 600 и Шарбанова са 2.670 становника.

Према овим статистичким подацима из 1971. године, поред општине је данас постојало у укупно 52.814 становника. Од њих било у граду Бору живи 29.000, а у селима 23.770 становника.

Од укупног броја становника у 1971. години, у овој општини 99,29% се национално осећало и припадало као српски. Припадали су им национално припадност као: Хрвати — 0,08%; Словени — 0,05%; Македонци — 1,61%; Црногорци — 0,43%; Муслимани — 0,04%; Југословани — 0,12%; Албанци — 0,05%; Мађари — 0,19%; Турци — 0,08%; Српски — 0,08%; Румуни 0,01%; Бугари — 0,68%; Невашљени — 0,06%; Чеси — 0,00%; остали национали — 1,02%. Све ово вероватно становништво изабрано је национално у граду Бору.

Општина карактеристика српских становништва преко општине — по датуму јурисдикције, град Бор — јесте месно додељено. Од 23.770 месних становника, грађанственика има материјално јединки помера само 1.200 и то углавном села Дрва Веља Рена, које је у овом општини једини насељено становити становништво српског материјално јединки, док је 22.500 становника додељено, то је јерме им је језик „српски“, а језик материјално српски. Овом броју треба додати и староседеоци јединки села Бора, који такође говоре „српски“ језиком као материјално је који је до 1948. године било 214.

НАСЕЉА, ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА И ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ

Површина данашње борске општине износи 856 км². Та површина обрадива је на 32 324 ха (оранице и баште заузимају само 18 087 ха; воћњаци 1900 ха; виногради 826 ха; ливаде 11 511 ха). Под пашњацима је 9 976 ха; под шумама 36 833 ха, а неплодно је 6 492 ха.

На овом простору лоцирано је 12 насеља с многим засеоцима која све до данас нису антропогеографски и етнографски проучавана. То су град Бор са 29 039 становника и села: Брестовац са 2 508, Бучје са 1 032, Горњане са 1 868, Доња Бела Река са 1 269, Злот са 5 243, Кривељ са 3 175, Лука са 1 176 (са Топлом), Метовница са 1 984, Оштрељ са 917, Слатина са 1 321, Танда са 607 и Шарбановац са 2 675 становника.

Према овим статистичким подацима из 1971. године, борска општина је, дакле, насељена с укупно 52 814 становника. Од тог броја у граду Бору живи 29 039, а у селима 23 775 становника.

Од укупног броја становника у 1971. години, у овој општини 93,39% се национално осећало и изјашњавало као српско. Преостали део се национално изјаснио као: Хрвати — 0,68; Словенци — 0,55; Македонци — 1,51; Црногорци — 0,43; Муслимани — 0,58; Југословени — 0,12; Албанци — 0,65; Мађари — 0,19; Турци — 0,06; Словаци — 0,66; Румуни 0,01; Бугари — 0,68; Италијани — 0,05; Чеси — 0,03; остали непознати — 1,02%. Све ово несрпско становништво углавном је насељено у граду Бору.

Основна карактеристика српског сеоског становништва ове општине — не рачунајући, дакле, град Бор — јесте његова двојезичност. Од 23 775 сеоских становника, српскохрватским као матерњим језиком говори само 1 269 и то житеља села Доња Бела Река, које је у овој општини једино насељено компактним становништвом српског матерњег језика, док је 22 506 становника двојезично, тј. матерњи им је језик „влашки“, а говоре и српскохрватски. Овом броју треба додати и староседеоце бившег села Бора, који такође говоре „влашким“ језиком као матерњим, а којих је до 1948. године било 214.

Како се у Србији ово двојезично становништво назива „Влашима“ (јединица Влаха), то се и њихов језик условно назива „влашким“. А то је у ствари један дијалекат најближи румунском језику са знатним фондом речи словенског порекла. Под тим називом ово двојезично становништво је познато у нашој етнолошкој литератури, па зато нема разлога да се у овој монографији друкчије назива.

Од 12 поменутих села у борској општини, у 11 села се говори, дакле, „влашки“. Очигледно да борску општину, па добрим делом и сам град Бор насељава претежно једна специфична група српског народа, која се, осим језика, одликује и низом других специфичних културних елемената.

* * *

Најстарије податке о насељима данашње борске општине налазимо у турским изворима, нарочито у напред поменутих пописима из друге половине 15. века. У посебном владарском хасу који је био образован негде између 1491. и 1530. године, а који је припадао мајдану Требућу, између осталих села која су се налазила у нахијама: Црна Река, Кривина и Фетислам, као што је већ речено, помињу се и нека од данашњих села борске општине: Бучје, Бела Река (вероватно Доња Бела Река), Горња и Доња Слатина (данашња Слатина) и село Лука. У исто време помињу се као села још и Церово, Бањица и сам мајдан Требућ. Церово је данашњи потес села Кривеља, на коме живи 20 породица. Бањица је такође заселак од 32 сродничке и несродничке породице у селу Бучју. Назив некадашњег мајдана Требућа, о коме имамо исцрпне податке, па чак и његов канун из 1488. године, сачувао се такође у засеку данашњег планинског села Луке под називом Требућ, а у коме живи 19 породица. Најзад, село Лука, које је припадало фетисламској нахији (чији је попис из турског периода засад једини објављен), имало је 1530. и 1531. године између 30 и 40 домова, а 1586. године 42 куће. За ово некад познато село зна се према подацима из 1586. године да је било дербенцијско. Његови становници су имали задатак да чувају прилаз мајдану Требућ и осталу околину села од разбојника. По томе је село имало изузетан положај, па су Лучани имали знатно мањи порез.

Не располажемо другим подацима о овим насељима до краја 17. века. Међутим, у другој половини 16. века помињу се у црно-речкој нахији два села чија су имена слична називима засека који се данас налазе у околини Бора. Тако су место и назив Царевог Села (које се налазило негде југозападно од Луке) сачувани у засеку Царево Село (влашки Црво Сел), у данашњем Кривељу, у коме живи 31 породица сточара. У попису из 1586. године помињу се нека опустела насеља, између осталих и село Црња (у атару села Луке). Сматрамо да се овај назив сачувао у данашњем засеку Краку Црњака у истом селу, у коме живи око 30 породица.

258

О насељима борске општине напред су поменути и извори из 18. века, односно из времена аустријске окупације северне Србије од 1718. до 1739. године. Према тим изворима садашња граница повучена између Аустрије и Турске по одредбама Пожаревачког мира пролазила је управо преко територије данашње борске општине.

Северно од повучене границе како је већ речено, на аустријској страни, убележено је само село Лука, које је припадало крајинском дистрикту и обележен ток Беле реке. Јужно, на турској територији, обележена су већ наведена села: Borins (вероватно Бор), Sladsche (вероватно Злот), Kriwit-Berg (Кривељ). Убележена су још као села Zettowassina (можда Шарбановац), Prehas, Putschiniz, Stupan и Rudschir, за које се не би могло рећи да су макар и извитоперени називи неких данашњих села. У близини је убележено село Botgurze (вероватно Подгорац) и уцртан ток Злотске реке (као Sglot).

Како је територија данашње борске комуне била изолована област с насељима смештеним на планинама и њиховим превојима, сви важни путеви су је обилазили. Тако се остала насеља која су се налазила на аустријском делу не помињу, а не помињу се ни касније у описима аустријских ухода који су долазили у источну Србију у другој половини 18. века.

Ближе податке о појединим селима ове општине имамо тек од почетка 19. века. Вук Караџић у *Даници* за 1828. годину даје имена села која се још налазе под турском управом, па између осталих у нахији Црна Река помиње: Злот, Шарбановац, Метовицу, Кривељ, Слатину, Новосел (данашњи Оштрељ), Бучје, Беларску (вероватно данашњу Доњу Бели Реку).

Као део источне Србије ова насеља су била ослобођена тек 1833. године, па од тада имамо и нешто подробије податке о њима. Октобра те године помињу се села Бучје, Топла и Слатина.

Већ 1844. године у „Кошкрибиционом протоколу начелства окружја црно-речкога“ помињу се сва ова села, број њихових кућа и житеља, осим села Танде и Горњана, која су административно припадала крајинском округу. Од тога времена имамо континуиране податке о овим насељима у статистичким државним подацима, које у овом раду наводимо.

* * *

БОР је добио статус града 1947. године (записник прве седнице Градског народног одбора од 30. маја 1947. Народни музеј у Бору, Н. Р. бр. 168). Године 1948. у статистичким упитницима се помиње као град. Године 1844. имао је 58 кућа са 330 становника; 1846 — исто; 1863 — 527 становника; 1864 — 563 становника; 1874 — 135 кућа са 663 становника; 1884 — 131 кућу и 698 становника; 1890 — 139 кућа и 705 становника; 1895 — 150 кућа и 717 становника; 1900 — 146 кућа и 775 становника; 1910 — 227 кућа и 358 домаћинства са 1613 настањених становника и 2116 присутних становника;

259

1921 — 362 домаћинства и 1633 становника; 1931 — 488 кућа и 863 домаћинства са 4749 становника; 1948 — 5157 домаћинства и 10 823 становника и 1971 — 10 139 кућа и 29 039 становника.

Као што се из података види, пресудан период за село Бор је било време између 1900. и 1910. године, када је 1903. године отворен Борски рудник. Од малог села с ланганим природним прираштајем карактеристичним за целу његову околину, постаје варошица у којој је број домаћинстава већи од броја кућа; дакле насељавају се породице које више не живе од пољопривреде, а поред стално настављених има и радника који долазе из околних насеља.

Село Бор је основано на брдовитом предслу на крајњем северу Црне Реке и на крајњем југу Пореча као предеоних целина на тзв. Малом и Црвеном брегу. Кроз његов атар протиче Борска река, која извире испод брда Кормароша, тече према истоку, примајући притоке Борски и Кучајски поток, протиче кроз село Слатину и улива се у Кривељску реку, а с њом у Тимок. Одувек је на Црвеном брегу било трагова рудокопа бакра. Према забележеном предању, крајем 18. века у Бору је било само око 5 кућа, које су првобитно биле смештене на месту званом Селиште на северној падини борског брда. Прва досељена породица била је породица Петка Дулкана из села Осанице у Хомољу. Насељен је од стране турског аге из Слатине и био је кнез. Куће Јанковића и Барбуловића досељене су из села Валакоња из Црне Реке. Кућа Раје Дамјановића досељена је из Ердеља. За породицу Пауникића не зна се одакле је досељена. Све до 1934. године, када су ови подаци забележени, ове куће су имале своје потомке са старим презименима, осим Дамјановића, који се презивају Симоновићи и Срајновићи. Од Пауникића постале су куће Ђурића. Први становници Бора бавили су се сточарством, земљорадњом, виноградарством и пчеларством (отуд Пчелињи поток на Кучајни). Средином 19. века у Бору је било око 40 пивница (винара.)

Године 1903/1904. на Дулкановом вису пронађена је бакарна руда. Ту су организовани рудник и рудничка колонија. С развојем рудника, 1925. године једна половина села премештена је из косу јужно од села и обале Борске реке. Од тог времена развој Бора и промене у њему спадају у домен социолошких истраживања.

Од прве трећине 19. века Бор је припадао приоречком округу, срезу вражогриначком; од 1866. године припадао је истом округу али зајечарском срезу; од 1910. округу тимочком, срезу зајечарском. Данас има своју политичку територијалну самоуправу са статусом комуне.

Први насељеници били су Власи, и све док није постао град. Бор је задржао такав свој етнички профил. Интересантно је да су се његови становници под утицајем неадекватних упитника приликом разних пописа национално различито изјашњавали. Године 1874. изјаснили су се као Срби, а већ 1884. године као „страна народност“. Под својим етничким називом изјашњавају се 1890.

1895. и 1910. године. Године 1921. од 1633. становника као Срби се изјашњава 468, а као Румуни (!) 890. Очигледно се те године у попису етничка категорија погрешно идентификовала с националним опредељењем. Године 1948. се од 10 823 становника као Срби изјашњавају 7 321, а као Власи 914. Као Румуни они се, дакле, углавном не изјашњавају, што показују подаци из 1948. године (има их само 19) и из 1961. када у целој борској општини Румуна има најмање — само 1,01%.

БРЕСТОВАЦ лежи 7 км јужно од Бора дуж обале Брестовачке реке, која извире испод Црног врха, а улива се у Црну реку (Тимок) испод села Метовнице. На 5 км од села на истој реци налази се позната лековита Брестовачка Бања.

Село је 1844. и 1846. имало 184 куће и 953 становника; 1863. је имало 1230 становника; 1866 — 1241 становника; 1874 — 291 кућу са 370 становника; 1884 — 321 кућу са 1460 становника; 1890 — 303 куће и 1474 становника; 1895 — 330 кућа и 1655 становника; 1921 — 342 куће и 1769 становника; 1931 — 440 кућа и 2100 становника; 1948 — 564 куће и 2333 становника; 1971 — 718 кућа и 2508 становника.

Брестовац је до почетка 20. века био типично разбијено село. Жива је традиција да се живело по брдима и висоравнима у „котуницама“ као сродственичким или интересним заједницама, а у „појатама“ као пребивалиштима људи и стоке. Почетком овог века село се почело збијати у данашњи центар села са развојем Борског рудника, у коме су се Брестовчани запошљавали, али и даље остаје издвојено на „засеоке“ или рејоне“, такође веома удаљене, који су временом настали сажимањем „котуна“. Тим процесом сабијања села настала је појава „удвојености“ насеља, тј. свака породица има по две куће: у центру села и „на имању“ или „на појати“. Половина од укупног броја породица живи данас у селу, а друга половина „на појатама“, иако и она има куће у селу. Ова појава је и настала и одржава се под утицајем Борског рудника. На „имањима“, „појатама“, стално живе они којима је Бор одатле ближи. Запослени из даљих „појата“ спустили су се у центар села.

Тако се данас центар села дели на: село лева страна и село десна страна у односу на Брестовачку реку и „котуње“, „рејоне“ или „засеоке“: Тилва Њагра, Огашу Бугарин, Колиба, Огашу Брестовцулу, Огашу Поток или Огашу Жени, Тријане, Думбрава, Бањско Поље, Коза, Краку Кржан, Кучајна, Мурј, Чока Мошулу.

Према традицији, највећи број становника је пореклом из борског дела тимочке долине, али се претпоставља да су први насељеници дошли из Алмаша у Румунији.

БУЧЈЕ је село разбијеног типа с главним правцем пружања од запада к истоку у дужини од 14 км, а у ширини од око 6 км. Центар села је смештен у изворишном делу потока Бучје, а у подно-

жу Великог крша и брда Чока Драгулу, с надморском висином од око 750 метара. Атар му се налази на половини планинског пута између Кривеља и Горњана. Осим села, има 4 рејона: Ваља Бучје, Баваца, За Ви (Стари Виногради) и Отар.

Село је 1833. године имало 109 домова и 255 пореских глава; 1844 — 74 куће и 455 становника; 1846. је с Топлом имало 100 кућа са 611 становника; 1863 — 653 становника; 1866 — 682 становника; 1874 — 136 кућа и 814 становника; 1884 — 124 куће и 820 становника; 1890, заједно с Топлом, 211 кућа и 1890 становника; 1895 — 202 куће и 1165 становника; 1900, с Топлом, 228 кућа и 1277 становника; 1910 — 330 кућа и 1779 становника; 1921 — 237 кућа и 1087 становника; 1931 — 276 кућа и 1248 становника; 1948 — 216 кућа и 967 становника; 1971 — 223 куће и 1032 становника.

Према постојећој традицији, око 1740. године село је имало око 10 кућа. Становници су Власи. Данашњи Трујкићи насељени су из Влашке. Остали су насељени из села Лукова и Грљана код Зајечара. За бројне породице постоји традиција да су староседелачке. Према традицији, све ове најстарије породице „нису говориле истим језиком“, што значи да је могло доћи до мешања различитих етничких скупина.

ГОРЊАНЕ је најсеверније село у борској општини. С Бором га повезују два сеоска пута. Први преко Милошеве куле, која се налази на путу Мајданпек — Бор, у дужини од 40 км, а други у дужини од 12 км преко Кривеља и Бучја. Смештено је испод Малог и Великог крша, између којих је могућ прелаз из Поречке Реке у Хомоље кроз тзв. „Врата“. Граничи се са севера Рудном главом и Црнајком, са запада Влаолом, са југозапада Кривељом, с југоистока Бучјем и с истока Таидом и Луком. Кроз читав 19. век село је административно припадало крајинском округу, срезу поречком. Становништво се највише бави сточарством.

Године 1846. село је имало 192 куће и 1218 становника; 1863 — 1572 становника; 1866. — 1634 становника; 1874. — 330 кућа са 1709 становника; 1884. — 344 куће са 1838 становника; 1890. — 364 куће са 2015 становника; 1895. — 366 кућа са 2019 становника; 1900. — 412 кућа са 2182 становника; 1910. — 452 куће са 2279 становника; 1921. — 448 кућа са 1939 становника; 1931 — 431 кућа са 1966 становника; 1948. — 482 куће са 2061 становником и 1971. — 488 кућа и 1868 становника.

Село је разбијеног типа с мало насељеним центром, који се назива Старо Село, са 14 заселака односно некадашњих „котуна“ — група кућа: Огашу Хајдукули (Хајдучки Поток), Балта Маре (Велика Бара), Крушар, Фундоње (Дво), Думбрава, Визак, Краку Флореску, Велика Кулма, Мала Кулма, Селиште, Србулешти, Манастир, Гарван, Прекокрш.

Село је насељено Власима. Они су делом стариначког порекла (што би могле потврдити и развалине манастира Враца), делом досељени из Кривеља и прекодунавских крајева. У новије време

има досељених Пироћанаца који долазе са целим породицама или се као младићи жене Влахињама.

ДОЊА БЕЛЈА РЕКА лежи на истоименој реци, коју мештани називају Равна река, а која с Кривељском и Слатинском реком чини Рготинску реку, леву притоку главниог Тимока. Са севера је заклоњено Голим кршом, с истока Вељковом чуком и Каменом код самог села. У Равну реку уливају се многи планински потоци. Са севера се граничи атаром села Луке, а са запада Оштрељом и Бучјем, с југа Слатином и Рготином и с истока Дубочаном.

Село је 1844. и 1846. имало 106 кућа са 687 становника; 1863. — 936 становника; 1866. — 977 становника; 1874. — 931 кућу и 1110 становника; 1884. — 262 куће и 1240 становника; 1890 — 250 кућа и 1360 становника; 1895. — 266 кућа и 1451 становника; 1900 — 288 кућа и 1525 становника; 1910. — 328 кућа и 1618 становника; 1921. — 325 кућа са 1379 становника; 1931. — 353 куће са 1426 становника; 1948. — 346 кућа са 1308 становника и 1971. — 334 куће са 1969 становника.

То је збијено насеље друмског карактера пошто лежи на путу од Бора до Мајданпека. Становници живе искључиво у селу, а само преко лета ставују „на појатама“ у време пољопривредних радова. Имања се налазе на потесима: Бресје, Крњишор, Букова глава, Равна река, Маковиште, Јаниште, Превод, Вражја падина, Црна Река или Део.

Маринко Станојевић је тврдио да је село насељено Србима у време велике сеобе 1690. године и да његови становници спадају у миграциону групу Косоваца. То је само делимично тачно. Већи део становништва је досељен у 17. веку из околине Новог Пазара, а мањи део с Косова. Према томе, оно припада миграционој струји из старе Србије и Сјенице, о чему у самом селу постоји традиција. Неке породице тврде да су досељене чак из Црне Горе из околине Подгорице (данашњег Титограда). Карактеристично је да у селу постоји Влашка мала, што значи да је било мешања и стапања становништва. То сведочи и традиција појединих породица, по којој су у село досељене из Хомоља, а што значи да су пореклом влашке.

Село-центар је подељено на Горњу и Доњу малу, које се деле на мање засеке према називима породица. У Горњој мали су: Настранска, Бигрев, Влашка, Чујкин Поток; у Доњој: Селиште, Крушар или Рајковића мала.

Село има велики број снаха и зетова из околних влашких села, а та појава орођивања је давнашња.

ЗЛОТ лежи на обалама Злотске реке, која извире из планине Малиника и утиче у Црну реку код села Сумраковца. Сеоски атар има надморску висињу чак до 1158 метара и веома је брдовит. Са севера се граничи атаром села Брестовца, са запада планином Малиником, с југа селом Подгорцем и с истока Сумраковцем и Шар-

бавовцем. Северозападно од центра села налази се позната Злотека пећина (Гаура Лазара).

Село је 1844. и 1846. имало 364 куће и 2125 становника; 1863. — 3125 становника; 1866. — 3137 становника; 1874 — 631 кућу и 3437 становника; 1884. — 714 кућа и 3751 становника; 1890. — 730 кућа и 3850 становника; 1895 — 742 куће и 4053 становника; 1900. — 816 кућа и 4325 становника; 1910 — 881 кућу и 4772 становника; 1921. — 891 кућу са 4664 становника; 1931. — 1050 кућа са 5221 становником; 1948. — 1194 куће са 5465 становника и 1971. — 1371 кућу са 5243 становника.

Ово је највеће село у данашњој борској комуни, које је између два светска рата имало статус варошице. С Бором је повезано асфалтним путем дугим 18 км. Село је данас потпуно електрифицирано; има осмогодишњу школу, шест продавница, задругу, нови Дом културе, три ресторана, посластичарицу, здравствену и ветеринарску амбуланту, 78 занатлијских радионица, просторије друштвених организација итд.

Село се дели на два основна привредна подручја: „Муње“ (планина) и „К'мп“ (поље). На планини су бројни „котуни“ — сроднички или несроднички засеоци, који имају сваки свој део планине под ливадама и шумама где заједнички напасују ситну стоку и за то плаћају месној пољопривредној задрузи, пошто је планина данас друштвена својина.

Све до почетка овог века Злоћани су се претежно бавили сточарством, па су већином били стално насељени на планини.

Под утицајем развоја рудника у Бору, житељи Злота су временом променили занимања. Постојали су рудари, занатлије, трговци, а данас их има чак и висококвалификованих специјалиста. Развој рудника их је подстакао да се временом почну с појата спуштати у центар села и ту се стално настањивати. Тај процес се нарочито убрзао после ослобођења односно после привредне реформе. Нарочито они са удаљених „котуна“ због неповољних саобраћајних веза с Бором силазе у село. Њихови родитељи, међутим, и даље остају на „појатама“, где се баве пољопривредом. То је са своје стране утицало и на тип данашњег насеља. Ово је „удвојено“. Постоје центар и низ удаљених заселака са својом планином. Мештани на тај начин могу имати и по три пребивалишта: у центру села, затим „на појати“, „на имању“, „на салаши“ (све су то називи за исти појам) па чак и „на колиби“ још више на планини, где дети напасују стада. Већина породица данас обавезно има по две куће: у селу и на салаши и живи у њима према својој потреби.

Центар села, кроз који протиче Огашу Србулуј (Српски поток) дели се данас на четири рејона, а остали атар на следеће засеоке који су данас формиран сажимањем некадашњих „котуна“, а који су од центра села удаљени од 1 до 13 км: Дубрава, Манастириште, Кров, Преваље, Огреж, Девесел, Галоња, Злаћа, Бељевина,

Селиште, Горња Стопања, Доња Стопања, Смолица, Крањина, Облеж, Кобила, Тилва Њагра, Досу Бањи (Бањски осој), Ваља Ку Фраси (Јасенова долина) и Бетаће. Топоним Умка је настао јер је привременим колибама за становање и налази се на Црном врху.

О старости насеља нема тачних података. Карактеристично је да се два потеса називају Селиште и Манастириште који би указивали на старост насеља. Осим тога, на то упућују развалине старог градића изнад Злота и веома стара гробља.

У свести Злоћана живи некаква традиција о насељавању из Пољске, што они доводе у везу с називом села и „злотом“ — пољском валутом. И Маринко Станојевић наводи да је на Манастиришту ископана „већа количина новца Жигмунда III, краља пољског“. О овој традицији не може се за сада ништа одређеније рећи. Интересантно је напоменути да се у околиним селима говори да су Злоћани пореклом Албанци, што показују њихов физички изглед (већином су мршави и високи) и понашање. То би се полударало и с постојећим историјским подацима, по којима је Црна Река у великој сеоби 1690. године насељена једним делом албанским Климентима.

Наша непосредна испитивања показују да је Злот данас насељен влашким становништвом. Има и староседелца (то су породице на Кобили) и оних који су се сељакали на ужем простору (досељени из Хомоља, што доказује и топоним Облеж — зираћено земљиште остављено да се одмара), као и досељеника из Алмаша у Румунији. Низ словенских као и мањи број романских топонима указује на дубље мешање становништва (махала Српски поток у центру села несумњиво указује на присуство српског становништва у прошлости).

Село је кроз цео 19. век и у првој половини 20. века припадало црноречком округу, срезу бољевачком.

КРИВЕЉ односно његов центар лежи у долини Кривељске реке. Повезан је с Бором асфалтним путем. Претпоставља се да је добио назив по Кривељском камену, брду више села (Петру Кривељ). Атар села Кривеља граничи се са севера атарима села Буцја и Горњана, са запада Влаолом (општина Мајданпек), Лазинцом и Жагубицом (општина Жагубица) с југа атарима Бора и Брестовца, с истока Оштрељом.

Године 1838. ово село је имало 137 кућа; 1844. и 1846. имало је 152 куће са 920 житеља (тада је узимано заједно с Бором); 1863. — 1929 становника; 1866. — 2032 становника; 1890. — 504 куће са 2613 становника; 1895. — 525 кућа са 2708 становника; 1900. — 565 кућа са 2830 становника; 1910. — 610 кућа са 3049 становника; 1921. — 588 кућа са 2586 становника; 1931. — 642 куће са 3027 становника; 1948. — 630 кућа са 2856 становника и 1971. — 815 кућа са 3175 становника.

Кривец је такође разбијено насеље са центром и са 18 заселака или „котува“ (како се још чује), с веома старим гробљима и карактеристичним надгробним споменицима. Ти засеци су: Лукова, Сараку, Црно Село (Царево Село), Село, Ваљина, Врзавик, Бара, Пљатка, Кривецулун (Кривецки Камен), Субац (Субован), Тилва Мика (Мала Тилва), Шерет, Ваља Маре, Церова, Дебока (Дубока), Дренсва, Црвена, Сарашчица, Краку Бугарску.

Делови Ваља Маре и Церова на утокама истонених река које чине Кривецку реку, формирају од првог светског рата Мали Кривец.

Кнез Милош је 1838. године наредио да се Кривец ушори и „доведе у надлежни ред“, према оклашној уредби о ушоравању села.

Према сачуваним традицијама о досељавању, највише је било унутрашњег сељакања (досељавања из Хомоља), али предање не зна за порекло и долазак из прекодунавских предела (из Алмаша). Међу становницима има и некадашњих познатих рудара из околине Бора, тзв. „Буфана“. Поније се и досељавање из бугарског дела тимочке долине и из „Турске“ (из околине Битоља — породице Бавча и Наумовићи). Има и досељених из Ресаве, из околине Свилајница, али се не може утврдити да ли је то српско или влашко становништво.

ЛУКА односно центар села налази се северно од Бора, лево од асфалтног пута од Бора до Мајданека, с којим је повезан обичним сеоским путем, а смештен је на обалама Лучке реке под самом планином Сто.

Село је 1530. године имало 30—40 домова; 1586. — 42 куће; 1846. — 121 кућу са 694 душе; 1863. је с Топлом имало само 234 становника; 1866. је, такође с Топлом, имало 245 душа; 1874. — 211 кућа са 1200 становника; 1884 — 243 куће са 1380 становника; 1890. — 244 куће са 1464 становника; 1895. — 268 са 1459 становника; 1900. — 280 кућа са 1505 становника; 1910. — 303 куће са 1532 становника; 1921. — 270 кућа са 1181 становником; 1931 — 281 кућу са 1236 становника; 1948. — 323 куће са 1328 становника; 1971. — 228 кућа са 937 становника. Очигледно је да је број становника Луке опао, нарочито у другој половини 19. века, да би се касније повећао, па затим опет од 1948. године поново опао услед исељавања. Процес исељавања се наставља.

Лука је типично развијено насеље са центром села и 10 „рејона“ у самом центру постоје Српска и Влашка мала. Ова прва се налази ниже од цркве на десној обали Лучке реке (Тупанског потока). Ту су живели Срби староседеоци, који су се касније раселили северно у Неготинску крајину и јужно у Црну Реку. Неки од њих су повлашени. На њихово место досељавали су се Срби из села Сикола у Неготинској крајини негде средином 19. века, а за које се зна да су живели у бурдџима. Нима су се „придружили“ (како кажу мештани) Власи из Ветрине — једног потеса у данашњем

лучком атару, који су у Луку били насељени из околине Неготина. Ови Власи су се временом измешали са Србима Сиколањима, али су их повлаштили. Ово досељавање односно контакти с Неготинском крајином потврђују топоними „лучке пивнице“ у околини Неготина. Центар је био насељен све до почетка 20. века, од када се скоро потпуно раселио на „појате“. До тада су на појатама биле само стаје за стоку у којима су поглавито млади живели само преко лета у време пољопривредних радова. Од почетка 20. века центар се „растура“ по „имањима“, где се подежу куће, стаје и друге економске зграде, а данас се уводе водовод и електрична струја. Временом су куће у центру напуштене, а данас се растурају. Центар Луке данас изгледа напуштен и тужан. Пошто је већина сељака запослена, а „имања“ на плавци су им ближа Бору, немају разлога да се спуштају у удаљенији центар, који је и иначе без доброг пута.

Цело село је „састављено“ из заселака Гинуше, Гроша, Паулетшја (по породици Паулетши), Кипна Маре (Великог Поља), Краколу Стојку (Стојковог Брда), Требућа, Краку Црњаке, Празне Вреће, Сустола (Под Столом) и Ливеза.

Према јасно сачуваним словенским и романским топонимима и живој месној традицији, данашње становништво овог села очигледно је пореклом од старијег српског и романског стариначког и досељеног становништва.

МЕТОВНИЦА лежи на раскрсници асфалтних путева Параћин — Зајечар и Зајечар — Бор. Кроз центар села протиче Брестовачка река, а кроз југоисточни део атара Црна река (Црни Тимок). У сеоском атару има трагова некадашњег рудника бакара. Мисли се да је село по њему и названо, јер постоји веровање да је назив „Метовница“ постало од старе српске речи „мед“ (бакар).

По традицији, Метовница је некада била ниже од садашњег насеља, на Продановом пољу, где недалеко стоје неидентификовани остаци античке вароши. На путу за Шарбановац налази се бржуљак Манастирско брдо, које такође указује на старост насеља.

Године 1846. Метовница је имала 102 куће са 558 душа; 1863. имала је 881 становника; 1866. — 890 душа; 1874. — 197 домова и 996 становника; 1884. — 204 куће са 1087 становника; 1890. — 226 кућа са 1169 становника; 1895. — 232 куће са 1239 становника; 1900. — 256 кућа са 1347 становника; 1910. — 290 кућа са 1640 становника; 1921. — 290 кућа и 1499 становника; 1931. — 364 куће са 1847 становника; 1948. — 450 кућа и 2002 становника; 1971. — 434 куће и 1984 становника.

Село је разбијеног типа са центром и с осам некадашњих „котува“, а данас „мала“ са сродничким или несродничким домаћинствима. Те мале су: Тимок, Спинет, Лунка, Цаново Поље, Бугуров Поток, Величко Поље и Сува Река.

Веома је живо предање о стариначком пореклу становништва. За оне који су се доселили углавном се зна да су дошли из Ждрела код Голубиња, из Глоговице, Дубочана, Мале и Велике Јасикове.

Данас су становници Метовнице у великој већини запослени у Бору: у руднику, у „Електро-Тимоку“, Градској чистоћи, Градском водоводу итд.

Током целог 19. века и почетком 20. века село је припадало црногорском округу (касније тимочком), а срезу прагорњачком (касније зајечарском).

ОШТРЕЉ се налази 7 км источно од Бора, с којим је повезан асфалтним путем. Лежи на десној обали Кривељске реке, која у атару прима Оштрељски поток. Граничи се са севера атаром села Бучја са запада атарима Бора и Кривеља, с југа Слатином и с истока Доњом Белом Реком.

Село се још 1844. и 1846. године називало „Ново Село“, а 1846. је административно припадало селу Слатини. Тада је имало 94 куће са 495 становника; 1863. имало је 687 душа; 1866 — 689 душа; 1874. — 174 куће са 749 становника; 1884. — 156 кућа са 776 становника; 1890. — 158 кућа са 788 становника; 1895. — 161 кућа са 809 становника; 1900. — 169 кућа са 869 становника; 1910. — 175 кућа са 901 становником; 1921. — 165 кућа са 796 становника; 1931. — 176 кућа са 875 становника; 1948. — 184 куће са 848 становника; 1971. — 229 кућа са 917 становника.

По традицији, село је основано средином 18. века. Први су се населили Нанулесковићи — Власи из Бугарске. Истовремено су дошли Матејићи и Туфеша, чије је порекло непознато. Од ових првих породица и данас постоје потомци, само се Туфеша данас зову Матићи. Остало становништво је досељено из суседних села.

Село је некада било разбијено. Данас цело становништво живи у селу осим десет породица, које живе на салашима, али и оне имају куће у селу. Некадашњи делови села у којима се живело данас су само обрађени потеси с евентуалним привредним зградама од слабог материјала. Ипак, још постоји стара подела на „Село“ као центар на поједине делове: Банциу, Ђал, Ваља Маре, Ваља Мик и Голију.

Оштрељани су масовно запослени у Борском руднику и у разним службама, у којима раде као квалификовани и висококвалификовани радници и интелектуалци. Пољопривредом се баве претежно старији људи.

СЛАТИНА се налази на 12 км асфалтног пута Бор — Рготина на обалама Слатинске реке.

Године 1833. село је имало 11 кућа; 1844. и 1846. — 195 домова са 1016 душа; 1863. — 1200 душа; 1866. — 1215 душа; 1874. — 283 куће са 1275 становника; 1884 — 307 кућа са 1396 становника; 1890. — 302 куће са 1399 становника; 1895. — 312 кућа са 1473 станов-

ника; 1900. — 327 кућа са 1497 становника; 1910. — 256 кућа са 1657 становника; 1921. — 330 кућа са 1413 становника; 1931. — 330 кућа са 1505 становника; 1948. — 334 куће са 1350 становника; 1971. — 332 куће са 1321 становником.

Село је збијеног типа. Потпуно се збило већ почетком 20. века, од времена кад је прорадио Борски рудник, у коме су Слатињани данас масовно запослени. Дели се на шест „мала“: Центар-село, центар, Српску, Циганску, Борску и Косовску малу. Скоро 90% породица има куће „на салашима“, али у њима живе само преко лета.

Очувани топоними, предање и чињеница да је данашње становништво влашко, говоре о живом мешању старог српског и старог романског елемента у овом селу. Међутим, називи мала сведоче и о каснијем насељавању српског становништва с југа. Српску малу и центар су насељавали Срби из села Луке, њене Српске мале, који су, према казивању Слатињана, једним делом старијим пореклом из Црне Горе. Веома је жива традиција о насељавању села Луке, из којега су Срби једним делом дошли у Слатину, а другим у Црнајку, Глоговицу и Дубочане. У време насељавања, дужко српско становништво се већ везивало с влашким становништвом преко брачних веза. Оно се насељавало зато што је „изгубило“ планину, која је почетком 19. века прешла у државну својину“. Уопште се сматра да су сви они који славе св. Арханђела, св. Ђорђе и св. Николу старијим пореклом из Црне Горе и с Косова. Има их који су променили славу, па славе св. Петку зато што су купили имање чији је бивши власник одржавао то „крсно име“. Косовску малу су основали Срби Косовци крајем 18. века. У Циганској мали, која је свакако настала од насељавања Цигана, данас не живе Цигани јер су се претопили у данашње влашко становништво. Међусобним женидбама односно удадбама, а нарочито призељивањем, данас се у Слатини створио јединствени етнички амалгам српске националности.

ТАНДА односно центар села Танде налази се у клисури реке Црнајке, коју народ назива Ваља мара (Велика вода), на месту где се у њу уливају потоци Лижлини и Кастралец. Кроз клисуру поред реке пролази асфалтни пут Бор — Милошева кула — Мајданпек. У центру села се налазе месна канцеларија, школа са четри разреда, продавница, кафана, воденица, две стругаре, електрични млин и само 12 породица, већином запослених у Бору или самом селу. Сви остали житељи су настањени по обронцима Дели-Јована, на којима користе испашу у државној планини, и то на потесима: Тулин, Кастралец, Кракограда (некадашња заједничка ограђена испаша у којој се држала стока без пастира), Маргетоња, Краку Урсул (место с много медведа), Стопан, Краку Сими (по Сими хајдуку), Краку Стојан (по Стојану хајдуку), Кракурчаг (жители овог засеока израђивали су земљане лонце), Бармиде, Кра-

куокии (где се ископавала руда и где постоје окна), Вели Габар (по потоку који се слива с Дели Јована), Шеварна.

Структура обрадивости земљишта јасно указује на то да су Таиђани и дан-данас упућени на сточарство. Удаљени од Бора с атаром на планини претежно под шумом, они су остали сточари (само њих 12 раде у Бору и Мајданпеку).

Године 1846. село је имало 66 домова са 426 душа; 1836. имало је 587 душа; 1866 — 498 душа; 1874. — 112 кућа са 568 становника; 1884. — 117 кућа са 651 становником; 1890. — 125 кућа са 103 становника; 1893. — 129 кућа са 699 становника; 1900. — 127 кућа са 679 становника; 1910. — 161 кућу са 725 становника; 1921. — 144 куће са 559 становника; 1931. — 162 куће са 634 становника; 1948. — 158 кућа са 700 становника; 1971. — 169 кућа са 607 становника. Тада је припадала округу крајинском, поречко-речком срезу.

Таиђани немају предања о свом досељавању. Велики број породица је досељен из села Горњана, Мешају се брачним везама с крајинским српским селима дајући им и узимајући им сваха.

ТОПЛА данас административно припада селу Луки. Међутим, 1846. године припадала је Бучју, 1863. опет Луки, да би 1874. била поново убројана с Бучјем. Од 1910. године почиње се посебно, да би се 1948. године поново припојила Луки. Године 1833. имала је 11 домова са 28 породица; 1844. — и 1866. — 27 домова и 156 душа; 1874. — 47 домова и 255 — душа; 1884 — 52 куће са 303 становника; 1900. — 56 кућа са 335 становника; 1910. — 67 кућа са 356 становника; 1948. — 59 кућа са 664 становника; 1971. — 54 куће са 239 становника.

Првобитно се село налазило на другом месту у свом садашњем атару и звало се Скапов. Одатле се раселило у време Пазван-Оглуа. И Хајдук Вељко је насељавао Топлу по жалби Лучана, али су се Топлани увек поново враћали. Године 1833. у Топли је било 28 влашких породица, које су досељене: из Луке (10), из Бучја (5), из Кривеља (4), из Сенице Омољске (1), Дубочана (1), Нереснице (1) и Глоговице (1). Никада се, међутим, становништво није намножило у већој мери.

Топла нема центра; постоје само групе кућа на појатама које носе назив: Кеј, Облеж, К'мп и Черет. То је типично разбијено насеље сточара, који су се донедавно сељачили по ужој области, што су условљавали интензивно сточарство и екстензивна земљорадња, а што доказује топоним „Облеж“ који означава некад обрађивано земљиште остављено „да предахне“.

ШАРБАНОВАЦ је доста пространо село у пречнику од око 16 км на обалама Шарбановачке реке. Повезано је с Бором асфалтним путем. Кроз сеоски атар протиче Црна река. Са севера се граничи атарима села Брестовца и Злата, са запада Сумраковцем, с југа Оснићем и Савићем и с истока Метовићем. Некада је цен-

тар села био у „селишту“ код садашње раскрснице путева Параћин — Зајечар.

У самом центру села постоје извори топле лековите воде, које народ назива Шарбановачка бања.

Становници села изводе његово име од влашке речи „сера“ или „шарб“, што значи јелен или дивокоза (ова дивљач некада се скупљала око поменутих извора топле воде). Ово тумачење прихватио је и Милан Ђ. Милићевић.

Село је 1844. и 1846. имало 139 домаћинстава и 794 душе; 1863. имало је 1264 становника; 1866. — 1310 становника; 1874. — 260 кућа са 1517 становника; 1884. — 117 кућа са 651 становником; 1890. — 276 кућа са 759 становника; 1895. — 307 кућа са 1832 становника; 1900. — 346 кућа са 2024 становника; 1910. — 417 кућа са 2485 становника; 1921. — 414 кућа са 2286 становника; 1931. — 492 куће са 2677 становника; 1948. — 621 кућу са 2793 становника; 1971. — 635 кућа са 2675 становника.

Ово насеље је разбијеног типа са центром и „рејонима“, али се налази у процесу збијања, насељавања у центру, који је с Бором повезан добрим путем, па је то многим запосленим повољније за одлазак у РТБ (где је запослено око 456 људи) и друга предузећа у Бору у којима су шарбановачки житељи запослени као службеници, чистачи, кућне помоћнице итд. Центар села већ данас има 152 насељена домаћинства. Остали живе на појатама, које се називају: Пађина Маре (Велика Пађина), Физа (према сунцу), Огашу Сек (Суви Поток), Дубрава, Огашу Њестаривилор (Њестаров Поток), Огашу Пинђула (Пинђулов Поток), Преко Тимок или Баба Јона.

Још је Маринко Станојевић напоменуо да постанак Шарбановца није познат. Према нашим непосредним испитивањима, у селу живи традиција о староседелаштву. Као најјужније насеље данашње борске општине, окружено српским селима, Шарбановац пружа доста примера мешања путем брачних веза са српским селима у Црној Речи, што није новија појава.

О ДРУШТВЕНОМ И ПОРОДИЧНОМ ЖИВОТУ

До пре неколико деценија Бор са својом околином спадао је међу најзаосталије крајеве наше земље по неразвијеној привреди и ниском културном нивоу. Огромне промене које су у међувремену извршене снажно су утицале на измене у народном животу и на нестајање старих традиционалних облика друштвене организације. Те промене у односима у породици, у браку и међу сродницима, извршене су нарочито у току последње две деценије. Ипак, и поред тако значајних промена као што је измена структуре привређивања и образовања становништва, још нису сасвим ишчезли елементи традиционалне сеоске културе овог подручја ни из живота ни из схватања и навика људи. Неке појаве откривамо преко материјал-

них остатака, друге у предметима употребе, али је највише традиционалних елемената сачувано у понашању, схватањима и сећању, које током времена све више бледи и добија својства легенди и мита.

СЕЛО у околини Бора у друштвеном смислу има готово исте карактеристике као и село у неготинској општини и у северозападном делу зајечарске општине, а подудар се многим особинама са селом у североисточној Србији. Ипак, помезућемо неколико детаља који карактеришу традиционално село у околини Бора као друштвену заједницу лоцирану да одређеном месту.

Мада се врше непрекидне промене и померања у погледу сталног места становања сељака у оквиру сеоског атара, по типу већина села припада још увек тимочком типу предвојних збијених села са салашима у атару, који се називају још: колибе, трла, појате. Селом се у народу, по правду, назива насеље збијених кућа с малим окупинама. Центар села сачињавају месна канцеларија, школа, кафана, продавница мешовите робе, понека занатлијска радња и слично. У ширем смислу, село чине сви делови једног насеља у оквирима његовог атара са сталним и привременим становима и стаништима. Села Лука, Тања, Буџе и Горњане у северном делу општине и донекле Метовница у југоисточном крају имају и многе особине села разбијеног типа. Заправо ова села имају центар с мањим бројем кућа, док су остале куће разбациане по појатама (салашима) и тамо је стално место пребивања људи. Исељавња из салаше због већих и бољих погодности за привредне и друге активности има и у другим селима. По неким спољним обележјима и установама Злот личи на варошницу, али је у друштвеном смислу још увек право село.

Граница сеоске територије назива се **атар** или **отар**, а граница између појединих парцела на сеоској територији — **међа**, **склад** и **атар**. Приликом одређивања међа, још пре две-три деценије, излазило је неколико старијих људи са заинтересованим странкама на лице места и присуствовало обележавању међе — „забијању камена на међи“. За време измештања камена на међи вршило се проклињање оног ко би померио камен ради личне користи. Ако би, ипак, дошло до спора између помеђаша због сумње да је граница померена, осумњичени је за присвајање туђе имовине био дужан да у присуству људи носи торбу напуњену земљом „на грбину“ (Злот), или бусен у рукама (Доња Бела Река) и да иде по међи за коју тврди да је исправна, и истовремено се закљиче у истинитост своје тврдње. Жалбеник је морао прихватити овако „вештачење“, микар и уз примедбу: „Ако је тако право, тако право да му буде“.

Села су се, као и у другим крајевима Србије, делила на мале. У неким селима овим називом означавају шире делове атара у којима се налазе колибе. Делове атара с колибама у Злоту и Шарбановцу називају **котун**. У Злоту веле да је котун тамо где су колибе (појате). Ова припада селу, али није село. Некада је, наводио, котун

био насеље једне породице, међутим временом је породично јединство развијено усељавањем других породица и довођењем домазетова. У Шарбановцу сматрају да је котун једна мала у којој живи више породица. Не памте да је икада у мали (котуну) живела само једна породица. У котуну се и узимају међусобно чак и младећи истог презимена само ако нису у врло блиском сродству.

Треба напоменути да између **котуна** у околини Бора и **катуна** у динарским крајевима наше земље у основи нема битних разлика. Овај назив означава одређену територијалну јединицу, насеље групе породица, без обзира на њихове сродничке везе. Уз то, треба истаћи да се и овде и тамо ради пре свега о насељима сточара са специфичном организацијом сточарења (бачијским и катуњским сточарењем), а тек секундарно о деловима села (засеоцима) земљорадника. Најзад, чињеница да се катуни (котуни) не јавља само на подручју југозападних дела Балканског полуострва, већ на знатно ширем подручју балканско-словенске симбиозе, изгледа да је од посебног значаја за проучавање етиогенетских процеса и традиционалне друштвене организације у овом делу Србије.

Сећање на заједничку сеоску имовину — **утрину** није још изbledело. Али се углавном само старији људи сећају да је око села постојала ограда (**царина**) изван које се истеривала стока на пашу, односно ограда око обрађеног земљишта да до њега не би могла допрети стока. За „селски кош“ више људи зна, а у неким селима (у Горњанима) постојао је још пре тридесетак година. Кош је, као и у другим крајевима Србије, служио за чување кукуруза који се добијао заједничким радом целог села у празничне дане на сеоској утрини. Овај кукуруз је служио као резерва за гладне године, или се продавао за рачун општинске благајне.

Узајамно помагање суседа још увек је доста развијено у виду позајмице рада односно удруживања за обаваљање одређених послова. Моба је углавном непозната. Ипак, повремено се притекне у помоћ суседу који је у невољи због болести, или самохраној удовици односно изнемоћним старим људима који нису у стању да обаве на време неке неодложне пољске радове, нарочито жетву. Ове, како се у литератури називају, „милосрдие мобе“ одржавају се у већини села. Обично се скупи неколико млађих људи из суседства и обави посао. У неким селима то чине само у поподневним часовима радног дана, у другим иду на мање верске празнике или недељом и раде по неколико сати. Како је ова помоћ добровољна, кућа којој се помаже нема никаквих обавеза према мобарима. По завршеном послу ови млади људи разлизе се својим кућама, али понекад се претходно мало провеселе.

СРОДСТВО се рачуна билinearно, као и у другим нашим крајевима, с тим што му је и важност подједнака. Истина, има и мишљења да је једна линија сродства важнија од друге, и то чешиће очева. Сроднички односи изван куће и блиских сродника нису особито присни, одржавају се углавном у кругу најближих рођака. Изгледа да се много више пажње посвећује добрим односима са суседима, који су, истина, често истовремено и сродници.

Брачне везе могу се склапати од четвртог колена, а има изузетних случајева у којима су младенци били и у трећем степену сродства. Брачни партнер се пре свега тражио у селу или у најближим суседним селима. Овај начин склапања брачних веза доводи до одређене територијалне ендогамије, што иукио доводи и до сродничке ендогамије, која друштвеним односом према рачунању важности сродства као препреке за склапање брачне заједнице добија својства егзогамије. Узимање брачног партнера у селу или ближеј околини није ни данас напуштено, и поред неупоредиво већег комуницирања становништва, посебно мушкараца запослених у индустрији.

БРАЋИЈА је сроднички назив за групу ближих и даљих крвних сродника који своје порекло изводе од заједничког претка. Заправо, браћија постаје разграњавањем једне породице. По јединима, то су рођаци по мушкој линији сродства, а по другима, сродници и по оцу и по мајци.

Традиционално поштовање кума још се одржава и има одређено значење. То се огледа у одржавању старих кумстава, која се преносе с колена на колена, тако да једна породица кумује другој и по неколико деценија. Ако се догоди да у кумовој породици нема више мушких потомака, тада право кумовања обично преузима доведени зет односно његов син, те се, тако, кумство ни тада не прекида. Међутим, нису више ретки ни примери да се за кумове узимају по слободном избору младенаца њихови другови.

БРАК И ПОРОДИЦА. Знатан утицај на избор брачног друга још увек имају родитељи и старији из куће, особито жене. С обзиром на то да је знатан број првобрачних младенаца малолетан, лако је разумети већи утицај старијих укућана. У новије време смањило се број малолетничких бракова, па је и утицај родитеља при избору брачног партнера ослабио. Избор снахе или зета врши се, по правилу, из породице с приближно једнаким имовинским стањем, мада је уочљива жеља за опријатељавањем с „добром“ кућом, што подразумева добар материјални и друштвени положај породице у селу. У случајевима кад се склапа домазетски брак, који је доскора био веома чест, ако је момак из истог села обично је приближно истог материјалног стања као и невеста. Насупрот томе, зетови који долази из удаљенијих села редовно су сиромашни и по правилу, у брачну заједницу уносе врло мало имовине.

Свадба се обавља по традиционалним обичајима, с много ритуалних и симболичних радњи за срећу новог брачног пара; доста често се обавља много пре венчања прописаног законом. Веома је важно обавити свадбу — народни чин венчања, и тако пред сеоском јавношћу стећи потребан статус за живот у браку. Свадбу, према народном схватању, треба што веселије и раскошније прославити. Венчање према законским одредбама може се обавити чак и после неколико година, када наступе потребе за регулисање права и обавеза које проистичу из брачног живота. Тако, није редак случај да се венчање и крштење деце обаве истовремено. У неким случајевима тада (сиромашњији) и свадбују ако нису имали могућности да раније обаве свадбу.

Домазетски бракови су још доста бројни. У последњих десет година све је мање младића, посебно у селима ближим Бору, који се одлучују да пређу у женину кућу и да у њој живе. Више је изражена тежња за оснивањем сопственог домаћинства. Раније је највише зетова узимало из истог села, а сада се углавном доводе из удаљенијих планинских и сиромашних села. Младић као домазет иде само у кућу која нема мушких потомака (синова).

* * *

На постојање задружних породица у даљој прошлости указује чак и првом реду предање да се некад живело у великим породицама. Међутим, грађа прикупљена путем непосредног испитивања, историјски материјал и статистички подаци омогућавају нам да са сигурношћу говоримо о структури и величини породице само од друге половине 19. века. О породици у даљој прошлости знамо много мање и тешко ју је детаљније описати. За последњих сто и више година структура породице знатно се изменила под утицајем друштвеног, економског, политичког и културног развоја. Упркос свему, као и на другим странама, људи тешко напуштају старе навике и уобичајено понашање у сопственој средини, мада истовремено примају, а постепено и усвајају многе новине. Цео тај комплекс чувања традиција и примања иновација ствара сукобе у личностима, у породици и друштвеној заједници, али истовремено доводи и до нових или трансформисаних друштвених облика и вредности.

Иако смо утврдили да је у прошлости било задружних породица, морамо рећи да нам статистички подаци доста речито говоре да на овом подручју одавно нема у знатнијем броју великих породичних задруга. Али то не значи да их није било. Структура савремене породице, мада по форми друкчија и са знатно мањим бројем чланова у домаћинству, указује на задружне традиције, о чему ће даље бити нешто више речи.

Просечан број чланова породице 1846. године износио је у испитиваној области 5,76. До 1884. године тај број се смањило за више

од пола процента, на 5,21 чланова. До почетka нашег века oseћа се стагнација, с незнатним повећањем просечног броја чланова породице. Треба напоменути да до тада у овом крају није било ниједног градског насеља. Најближи су били Зајечар и варошица Бољевац. За следећих тридесет година наставља се раслојавање породице, што се одражава и на њеном просечном броју чланова, тако да је 1931. године износио 4,7. У овај број није узет у обзир Бор, који је тада већ увелико био рударско насеље. Али интересантно је да је исте године просечна породица у Бору била знатно већа него у околним селима и износила је чак 5,4 члана. Међутим, већ 1948. године у овом граду просечна породица је бројала свега 2,1 члана. На другој страни сеоска породица није трпела тако нагле промене, бар што се тиче броја чланова, који је 1948. године износио 4,36, а 1961. године 3,84. Ови показатељи, израчунати на основу званичних статистика, недвосмислено говоре о великим променама у структури породице, које су несумњиво одраз разноврсних промена које су у овом крају настале у 20. веку, а посебно у последње три деценије.

Малобројне задруге, боље речено задруге у остацима, поделење су се углавном пре другог светског рата, и после тог времена више их нема. У свим испитиваним селима једино смо још у Шарбановцу 1970. године нашли једну породицу у којој су живела два брата са својим синовима и унуцима у заједничком домаћинству. Међутим, данас је породица или нуклеарна и састоји се од брачног пара и једног до два детета, или вишегенерацијска, чија се структура састоји од брачних парова две, три или четири генерације повезане обично директном линијом сродства преко једног или другог супружника. У оваквим породицама из сваке генерације у домаћинству остаје само један представник, мушко (син, унук), ако је било мушке деце, или женско (кћерка, унука) с доведеним зетом. Уколико је у некој генерацији било више браће и сестара они су склапањем брака прешли у другу породицу са сличном структуром, или су основали ново домаћинство, што значи да само у најмлађој генерацији може бити браће и сестара који живе заједно, али само до заснивања брака. Раније су браћа ипак извесно време после женидбе живела заједно с родитељима, па се тек онда одвајала. Вишегенерацијску породицу не сачињавају увек само брачни парови из свих генерација које у њој живе. Из једне генерације може бити само једно (удовац, удовица, распуштеник, распуштеница), а може се десити да једне генерације уопште нема. Исто тако, могу се појавити придошли чланови, који су обично блиски сродници једног од чланова породице (на пример мајка једне снахе или домазета односно отац, баба, деда, тетка, ујак итд.). Наводимо пример једне такве породице из Оштреља, коју су у време испитивања сачињавали: отац домаћина, „баба“ (домаћинова ташта) — најстарија генерација; син (домаћин, управља имањем) и његова жена (снаха) — друга генерација; „унука“ — „кћерка“ домаћинова (усвојена

сестричина) и њен муж (домазет) — трећа генерација; две праунуке — унуке — најмлађа генерација.

Вишегенерацијска породица својом структуром и односима указује на старију породицу, као и на њену способност да се прилагођава докле је то могуће датим историјским, друштвеним и економским условима. Нема сумње да у овом савременом облику породице имамо посла с остацима специфичне заједничке традиције и одржавањем породичне лозе. Вишегенерацијска породица у ствари представља сегмент некадашње заједничке породице издвојен по вертикали. У заједничкој породици биле су развијене побочне линије сродства, што значи да је из поједине генерације живело више браће и рођака са својим породицама, док у породици коју посматрамо бочних линија сродства готово нема. Али то не смета да се и данас у породичним односима јављају такви односи који су карактеристични за заједничку породицу у нашој земљи.

Облици породице као што је, на једној страни, породица од неколико генерација (вишегенерацијска), а на другој нуклеарна породица, али у којој постоји латентна могућност да постане вишегенерацијска, пружају основу за развијање специфичних односа, из којих произлазе различите обавезе и права међу њеним члановима. Све ово рађа и одређене појаве, често домаћество, затим сложене имовинскоправне односе, неуобичајен састав домаћинства, малолетничке бракове и слично. У свему томе играју улогу и савремени друштвени и економски односи и позитивно право.

ТРАДИЦИОНАЛНА ПРИВРЕДА

СТОЧАРСТВО. — Све до јаче експлоатације Борског рудника и ширег укључивања села борске општине у ваљпољопривредна занимања, главна привредна грана ових села било је сточарство. Ратарство је било мање развијено, и било је година када жита није имало ни за укућане и када се ишло у Видин по жито. Од свих сточарских грана најважније је било овчарство. Овчарство је преовлађивало и у брдским и у равнијим селима. Села која су имала веће утрине, као, на пример, Злот, Брестовац, Горњане, Лука, држала су и већи број говеда, која су им служила за обраду земље, за превоз сена, кукурузовине, лисника, дрва. Поједина села су држала говеда и за продају. Држање стоке у овом периоду заснивало се на пашни на сеоским утринама и приватним забранима, на брсту, лиснику и сени.

С порастом становништва и с већим преоравањем пашњака и крчењем шума која су почела после 1900. године, смањивали су се услови за екстензивно овчарство. Апсолутно узето, исти број оваца се одржава све до шездесетих година 20. века, али се он смањује релативно, тј. према броју становника по селима. У нижим селима ближим Бору — у Слатини, Кривељу, Брестовцу, Шарбановцу, Метовници, где су интензивније преоравани пашњаци и крчене шуме,

Бачија и тор за овце

створени су услови за интензивније ратарство и преко њега за полустајско држање говеди и млечних крава. Овој преоријентацији су допринели развој кириџлука за потребе Бора и развитак Бора као тржишта за околна села. Пре развоја Бора, села борске општине нудила су на тржишту претежно стоку, изузетније млечне производе, јер пре Бора главно тржиште за ова села био је Зајечар, а Зајечар је био даље и имао је своје залеђе које га је снабдевало млеком и млечним производима. С јачањем борског тржишта и с оријентацијом села борске општине према Бору овим селима се пружа могућност да свакодневно продају вишак млека и млечних производа. С борским тржиштем најпре су се повезала околна села. Она су почела да продају и млеко и сир, али више млеко (Оштрељ, Кривељ, Брестовац, Метовница, Слатина). Удаљенија села доносила су само млечне производе, углавном сир. Захваљујући изградњи путева 1971. године, и удаљенија села су се добро повезала с Бором.

Преко земљорадничких задруга које су формиране после ослобођења, у овим селима врши се откуп стоке, вуне и млечних производа. Одмах после ослобођења у сваком селу је постојала по једна задруга. Временом су вршене реорганизације, и задруге су се спајале, тако да од 1969. године постоје задруге само у Злоту (Злот, Шарбановац, Брестовац, Метовница), у Бору (Бор, Кривељ, Бучје, Горњане, Танда, Топла с Луком), у Гротини (Слатина, Оштрељ, Бела Река и друга села изван ове општине).

На држање млечних крава највише су се оријентисала села ближа Бору. У селима где још има испаше, овчарство још увек

представља знатну привредну грану, али је оно, узето у целини, веома опало последњих година услед забране сече лисника, јер је лисник последњих година односно пре преоравања пашњака био главна зимска храна за овце.

Прелазак на интензивније ратарство омогућио је не само стајску исхрану говеди већ и товање свиња, које су с опадањем овчарства добиле значајно место у исхрани, јер је маст као масноћа заменила масло и лој, који су били главна масноћа у фази развијенијег овчарства.

Овчарство. — Пре сто година свако домаћинство је гајило овце, јер је свако село имало утрину. Више оваца држала су брдска села с већим сеоским утринама, као што су Злот, Горњане, Кривељ, Брестовац, Метовница. Богатија домаћинства гајила су по стотину и више оваца. Транило Трнин из Шарбановца, на пример, памти да је око 1905. године чувао 120 оваца, око 60 коза и око 40. говеди с теладима као својину свога деде, у злотским планинама. Ово домаћинство је гајило стоку за продају. У овим селима није забележено да су се у појединим домаћинствима „хиљадиле овце“ као што је то било у Горњој Ресави или у домаћинству Хајдук-Вељковог оца Петра „сирењара“, у селу Леновцу код Зајечара. С порастом становништва домаћинства су присвајала и крчила делове заједничких утрина и заједничких шума. Тако су временом утрине постајале све мање, особито у равнијим селима, где се прелазило на интензивније ратарство. Када је после другог светског рата забрањена сеча шуме односно лисника, спроведена аграрна реформа и појединим домаћинствима посед смањен на десет хектара, отежани су услови за овчарство, које се заснивало на пашњацима и на лисницима. Чување оваца на пашњи отежавао је и недостатак чобана. У селима у непосредној близини Бора више од половине домаћинства је потпуно затрло овце и прешло на држање крава. Домаћинство које не држи крупну стоку држи мали број оваца, преко зиме их храни сеном, а лети их напаса по узвратима, међама и покрај путева. Данас домаћинство држи највише 30—40 оваца. Којим је темпом опадао број оваца, најбоље показује статистика: 1866. године — 17 028 становника у селима данашње борске општине, без Метовнице, имало је 51 565 оваца, а 1971. године с Метовницом имало је свега 32 088 оваца на 52 814 становника. Док је некада било домаћинства која су имала и по 200 оваца (у Злоту), године 1970. у целом Оштрељу је било укупно 260 оваца.

Иако држање оваца није економски оправдано, домаћинства ипак по традицији држе по неколико оваца да би имала јагњаци за Ђурђевдан, за сеоску славу и друге прилике, као и због вуне, од које плету џемпере, чарапе и ткају филме за удаваче.

Козе. — Према статистици из 1867. године, у Тимочкој крајини је било више коза него и у једном другом крају Србије. Било их је више у потпланинским селима него у равничарским. Слично

je bilo i u Negotinskoj krajini. Tako, prema statistici za 1866. i statistici za 1905. godinu, koza je najviše bilo u Zlotu, Kri-veću, Gorjanima, Brestovcu, Bучју, Бору и Метоини. Све до првог светског рата козе су држане и ради извоза у Турску. Године 1921., када се предузима већа заштита шума, број коза нагло опада, а потпуно их нестаје 1953. године, када је законом забрањено држање коза. Сада у сваком селу има по неколико гзе, савских белих коза, које се не пуштају у шуму.

У овим селима нису знали да прерађују кострет, а није било ни мутација. Кострет су размењивали с мутацијама из Старог Влаха, Сврања, Поморавља, Понишавља, који су у ова села доносили готове басге, зобнице, вреће, покривке.

Говеда. — Све до другог светског рата, до већег преорављања пашњака, краве су држане углавном ради расплођавања. Мало су мужене да би телад била јача, да би од њих постали јаки волови. И данас има домаћинства у потпланинским селима Злоту и Такли која краве мало музу, односно која их музу само кад се телад одбију. То су домаћинства која још увек имају испаша за држање оваца. Волони су служили за обраду земље; за срање су сваком домаћинству била потребна 2—3 пара волова. Волони су држани и за превоз летине с поља, дрва из шуме, а у селима која су се бавила кирџијањем, и ради кирџијања. У селима Горџану, Слатина, Доњој Белој Реци, Злоту и Луки поједине породице држале су по неколико пари волова ради кирџијања. У равнијим селима Шарбановцу, Слатина, Доњој Белој Реци и Злоту, где се земља више обрађивала и где је било више жита за крму, држали су већи број говеда.

У време другог светског рата због све већег претварања пашњака у оранице, смањивања утрива и забране сече лисника, упоредо с интензивирањем ратарства све више се напустило овчарство и прелази се на држање кржава. Погољне услове за држање млечних кржава после другог светског рата нарочито су имала села Оштрељ, Слатина, Шарбановац, Лука, Метоиница и Брестовац, која се налазе у непосредној близини Бора, с којим су повезана dobrim путевима. У Луци и Шарбановцу, на пример, има домаћинства са по 8 кржава. Просечно, домаћинство има по 2—3 краве. У селу Горџану једно домаћинство држи 17 говеда, док је просек 6—8 (1970. године). Нека од села у непосредној близини Бора (Оштрељ, Кривељ, Брестовац, Слатина) свакодневно носе млеко у Бор. У Оштрељу има жена које већ 25 година свако јутро носе млеко у Бор. Таквих случајева има и у Брестовцу. Равије се ишло поштом, а сада се користи аутобус. Села мало удаљенија од Бора не носе у Бор млеко, већ сир. Тако, на пример, села Лука и Горџане, позната у свом крају по говедарству, још немају организовану продају млека у Бору, већ продају сир. Село Горџане није имало пут до Бора, а село Лука је разбијено. У селу Злоту, где се овчарство још одржа-

ло, говеда држе само колико је потребно за ратарске послове. И у овом селу расте број говеда, а број оваца опада. Волони се данас знатно мање држе. И у равнијим селима може се наћи само по неколико пари волова. У селу Бучју има свега 7 волова. За обраду земље све више се користи трактор, а тамо где нема трактора, упреже се кржава. Кржава се упреже за држање, за пренос летине и дрва кући, „мљина“ до воденице и катраг.

Коњи. — Накад се у овом делу Србије није гајило већи број коња. Коњи са самаром служили су за јазање док није било путева, затим за аршај, за пренос жита до воденице итд. Ретко домаћинство држало је и по три коња, једног јазаћег и два товарна. И данас у селу Горџану има 15—20 коња за самар, али ниједна кућа нема више од једног; запрежних коња нема. Ово село није имало пута до 1971. године. И у Злоту има ових коњаћа. У Шарбановцу су престали да их гаје после 1912. године. Цигани „дамбаси“ откупљивали су по селима све мале срање коње и продавали их у Зајечару. У селима која су била везана путем, као Слатина, Доња Бела Река, Шарбановац, Злот, после првог светског рата вочели су да купују запрежне коње у Славонији и Војводини за обраду земље и за кирџијање.

Свиње. — По статистичким подацима из 1867. године, Тимочка крајина од свих делова Србије имала је највећи број коза, а најмањи број свиња.

Док је било више испаша и више оваца и док је масло било основна масноћа, свиња није била толико значајна за исхрану као доњак, када се прешло на маст. Док је свиња хранена жиром, свако домаћинство је товило једну до две свиње годишње за домаће потребе. Мршаве свиње су продавали на пазарима или трговцима који су долазили у само село. С интензивацијом земљорадњом и производњом сточне хране све више се прелазило на товање свиња. Маст је данас основна масноћа. Свиња се гаји за потребе домаћинства и за тржиште.

***

Стоочарство у селима борске општине углавном има исте карактеристике као и сточарство у читавој области северносточне Србије. Тако, на пример, основна одлика овог сточарства је папасање сточе само у атару села. Села испод планина „изгове“ лети стоку на најближу плавину, при чему се тачно зна које село иде на коју планину. Није било полуовладског сточарења у овим селима.

Даље, ова села су углавном збијеног типа и изјачење их допуњавају појате на већим поседима. На појате, која је комплементарно седиште с кућом у селу, борава стока и с њом један део уку-

пана преко лета. Ту се стока подиже, напаса по ливадама, гноји земља и обрађују зирати.

Бачије у овим селима и у северноисточној Србији имају извесну специфичност у односу на бачије у источним областима Југо-Славије, у Бугарској и карпатском подручју. У овим селима, као и у читавој северноисточној Србији, бачија се организује само у атару села, односно на суседној планини, и увек ради добијања млека, а не ради његове прераде у млечне производе. Удружена домаћинства на бачији ових села деле само млеко, а не млечне производе.

Бачије у овим селима и у читавој северноисточној Србији имају извесне сличности с бачијама у Румунији, што не значи да су ову установу пренели к нама новији досељеници из Румуније. Установа бачије по свој прилици је старија од досељавања из Румуније. Поуздано се зна да су за време Турака, у 15. и 16. веку, овде живели Власи сточари; њих је такође било у Македонији, Старом Влаку, Црној Гори, Босни, Херцеговини и Хрватској. Иако не располажемо писаним подацима о организацији бачија у 15. и 16. веку у поброяним областима код нас, где су били распрострањени Власи сточари, словенизовани староседеоци, ипак можемо тврдити да је исте или сличне организације било у овим крајевима, јер је чињеница да се данас за њу зна у подручјима где год је било Влада сточара.

Према досадашњим истраживањима, бачија је старобалканска сточарска установа, коју су Словени, по долску на Балкан, преузели од староседелаца. И у карпатским земљама сточари лети организују бачије. У организацији бачије постоје варијанте које намећу различити услови живота на широј територији Балкана и Карпата, али су основни елементи исти: то је удруживање оваца музика ради што рационалнијег искоришћавања млека и уштеде радне снаге.

Да сточарство у овим селима припада широј области, указују иста сточарска терминологија код Срба, Македонаца, Динараца, Румуна, Чеха и Словака (бач, бачија, бојтар, струнга, турма, комарник, колиба, кошара, житница-жичница, урда), и исти сточарски термини код Румуна и код нас изван територије српске влашке симбиозе (трло, ватаф, купа, шедило, чобанин, обор, ведро итд.).

У селу Злоту и у насељима око Злота „котун“ значи заселак, група кућа, што се може довести у везу са црногорско-херцеговачким „катуном“. Влашки и румунски назив „стина“ за бачију подсела на црногорско-херцеговачки „стан“.

ЗЕМЉОРАДЊА. — На основу расположивих историјских извора и литературе прилично је тешко континуирано пратити развој земљорадње у селима борске општине. Постојећи историјски подаци, топоними и до наших дана очувана жива традиција указују да је у производњи материјалних добара, поред сточарства и рударства, земљорадња имала веома важну улогу. Промене у еко-

номској структури привређивања у корист неке од ових грана веома су много зависиле од историјских збивања у овој области. Тако је долазком Словена почео да слаби економски значај рударства, док је долазак Турака довео до стагнације ратарства. У овој околини већи значај од земљорадње добило је сточарство (бачијског типа). Таква значај је оно у оквирима традиционалне пољопривреде задржало и до наших дана. Поред наведених фактора, овакав економски положај земљорадње условили су и географски, саобраћајни и етнички фактори. Географска конфигурација терена била је повољнија за развој сточарства. Због прилично неразвијених саобраћајних веза био је смањен обим пољопривредне производње, а с друге стране овај крај остајао је изван главних миграционих токова, што се одразило на очување етничке структуре у којој је преовлађивало сточарско становништво. Али, производња аграрних добара у селима борске општине није могла имати примаран економски значај у традиционалној пољопривреди у првом реду због прилично неповољних географских, педолошких и климатских фактора, на које се у последњих седамдесет година надовезују и отровни гасови и отпадне воде испуштене из рудника у Бору. Ови фактори су знатно спутавали или чак и онемогућавали развој земљорадње у већем делу ове општине и сводило њену производњу на задовољавање локалних домаћих потреба. Као последица оваквог стања, ратарска технологија је до наших дана очувала екстензиван карактер, какав је претежно имала и у прошлости.

Оруђа за рад. — У процесу ратарске производње најважније оруђе за рад су ораће справе. До 1920. године у употреби су били рала, дрвени и дрвено-метални плугови. Од 1920. године у употреби су и гвоздени плугови, а од ослобођења примењују се вишебраздни плугови с мотомеханизованом вучом.

Рала су била у употреби до 1905. године. Ретки појединци су орали њима до 1920. године, а само један земљорадњак (у Шарбановцу) употребљавао га је до пред други светски рат. Према статистичким подацима из 1866. године, у свим селима било је укупно 1874 рала (највише у Кривељу — 222, а најмање у Бучју — само 22). У народу се памти његов облик, али се не памте поједини његови делови. На основу описа, са сигурношћу се може тврдити да је у употреби било рало рубног типа, које је по конструкцији вероватно било исто као и рала употребљавана у осталим деловима источне Србије.

Дрвени плуг је био у масовној употреби до почетка 20. века. Спорадично се задржао до 1912, а дефинитивно се изгубио из употребе око 1918. године. Према статистичким подацима из 1866. године, било их је укупно у свим селима 1032 комада (највише у Кривељу — 270, а најмање у Танди — свега 41). У народу се данас памте ови његови делови: два „ручила“, „грдељ“ (прав), „трупница“ с „потплатом“ и „надом“, „корман“ (даска) и „куријак“ (ракласта грана, везивала је даску с грдељом). Метални делови су

били само „раоник“ или „оравник“ и „фиралунг“ (цртало). На основу казивања да су се исти дрвени плугови употребљавали и у Банату, затим према писаним подацима из 1887. године, као и на темељу напред изнете очуване терминологије, може се с доста вероватноће претпоставити да је дрвени плуг који се употребљавао у селима борске општине био исти као дрвени плуг који је употребљавао и у Неготинској крајини током 19. века или њему веома сличан.

У другој половини 19. века веома кратко време је био у употреби дрвено-метални плуг с брозаном трупицом. Такав плуг није наишао на ширу примену због лоших особина: брзо се ломно, а није се могао поправљати. Пред почетак 20. века у употреби су били нешто бољи дрвено-метални плугови прављени у Улму (у Немачкој). Коришћени су у раду до 1945. године.

После првог светског рата јављају се гвоздени „Сербусови“ плугови добијени из Немачке у оквиру репарација, а за њима се појављују и „Саковци“, плугови увозени из Чехословачке. Ово су веома добра оруђа, која се и данас употребљавају. Поред описаних плугова, за орање њиве у пристранима (косинама) употребљавају се и гвоздени плугови „обртачи“.

Саставни делови плуга у раду су колечке, крчеле, оје, јарам и откч, које овде нећемо описивати јер су то иста помагала која се употребљавају и у другим деловима наше земље.

Непосредно после орања или сејања њива се равнала дрљачом. Најстарији облик дрљаче који се овде употребљавао сличан је брани, јер је представљао комбинацију бране и дрљаче. Та дрљача је била прављена од масивне назубљене хрстове греде, по средини избушене водоравним рупама у које је увлачено трње. Између два светска рата њих потискују из употребе дрљаче троугластог и четвороугластог облика с дрвеним односно металним клиновима. Пред сам други светски рат уз ове, у употреби су и металне дрљаче, које се и данас користе.

За копање и окопавање се употребљава ковачка мотика, са широким и плитким листом, високим вратом и четвртастом ушницом. Између два светска рата коване су „мушке“ и „женске“ мотике, које су се међусобно разликовале само по величини и тежини. Ова мотика је по типу била слична „giurgiuškoј“ мотици названој по румунском граду Giurgiu на Дунаву. Данас се поред ње употребљавају и фабричке мотике сличног типа.

За жетварске послове, за сечење кукурузне шаше и других биљака користи се срп. До почетка 20. века се употребљавао исти срп као и у Неготинској крајини. Тај срп је по свом облику вукао корене из античког доба. Данас су у употреби само фабрички српови. Ковачке косе нису очуване. У употреби су само фабричке. До другог светског рата косиште је имало само једну ручицу („ногу“ или „пишор“), а после рата, под утицајима који су пренели бивши ратни заробљеници из Немачке, употребљавају се косишта с две ручице.

Приликом вејања жита, после вршења на гувну, коришћене су дрвене лопате, истог облика као и лопате које су употребљаване и у осталим деловима Србије. Данас су се изгубиле из употребе.

Јачање обрадивих површина. — Обрадиве површине једног сеоског домаћинства ложиране су углавном на територији сеоског атара („отара“), и то у непосредној близини села, или ван њега на појатама. До наших дана су то биле махом ситне парцеле, чија је величина зависила од обима домаћих потреба за земљорадничким производима.

На већ зираћеним површинама производња усева је била организована на два начина: на имањима у планини преовлађивала је производња у монокултури (кукуруз), а на брдским теренима и око река у двопољном плодореду (кукуруз-пшеница). Кад би зираћено земљиште почело да показује знаке умора, остављало се „под одмор“. Прве године се њива назива зависно од усева којим је последњи пут била засејана: „миришће“ (пшеница), или „лок“ (кукуруз). Друге године се зове „обљата“ — није ни за обраду, ни за кошење —, а од друге до шесте — „пашћуње“. Ако је њива остављана под одмор од шест до двадесет година или се више није зиратила, називана је: „ледина“, „ливада“, „парлог“ или „облеж“. Када се разоре ради поновног зираћења, зове се „преломина“, „целина“, „новина“. Обрадиве површине добијене крчењем шума називане су: „трсјешће“, „трсјашће“, „трсур“ или „трбљевина“. Пањени су вађени, а земља није орана, већ копан мотикама. На њој је прве године сађен кукуруз, а после две године узастопце је сејана пшеница. После тога је обрађивана у плодореду или у монокултури.

После другог светског рата, а нарочито последњих година, јачање се обавља и применом тропољног и четворопољног система зираћења. Код првог се смањују пшеница, кукуруз, па јечам или овас, или нека од једногодишњих легуминоза која крми биље. Код другог се смењују кукуруз, пшеница, пшеница, кукуруз, па детелина „трогорка“ или „дрвена“, која расте три године. До 1966. године у рејону у коме су отровне паре из рудника у Бору чиниле велике штете, ови вишегољни системи нису неговани, а од тада се редовно примењују и на индивидуалним и на задружним обрадивим површинама.

За разлику од осталих крајева Србије, овде никада није било проблема с ђубривом. Веома развијено сточарство обезбедило је довољне количине ђубрива за ђубрење њива. До почетка 20. века ђубрило се овцијим ђубривом („тор“ на влашко). Прављене су торине („капуге“), у којима су држане овце извесно време док не нађубре земљиште. Кад се почетком 20. века развија узгој крупне стоке, њиве се ђубре и стајским ђубривом. Тада почињу да се губе „капуге“, а овчје ђубриво се сакупља на бачији и одатле у кошарама или ђаковима носи на њиве, где се растурало пред

орање или одмах после орања. Отпре неколико година за ђубрење обрадних површина почиње се користити и вештачко ђубриво.

Орање. — Технологија орања која се примењује у селима борске комуне иста је као и у осталим деловима Србије: једне године се оре из средине за озиме усеве, а друге године са стране за оковане и јаре усеве. Орање из средине се назива: „на слог“, „ла мижлок“, „ла шаље“, „од средине“ и „склопљача“. Орање са стране такође има више назива: „на разор“, „ла разор“, „ла капатиј“, „ла маржина“, „изокола“ и „са стране“.

Приликом орања крајевни њива се оставају непоорани да би се поорали на крају. Ово се ради из три разлога: 1. да се суседу не гази њива ако ју је он раније поорао или засејао; 2. да се стока не премара ако се разара ледина или ако је земља сува и тврда; 3. ако сусед не дозвољава да му се улази у њиву. Овај део њиве се најчешће назива „обрац“, а ређе: „узвратине“, „торсуре“ и „узврат“. Велике њиве се деле на два дела, који се посебно ору. Ово раде и они појединци који не желе да терају дугачку бразду. Подељена њива се назива: „узвратина“, „разори“, „прч“, „масуре“, „браздатур“, „фумотаче“ и „струка“. Раније се њива само једном опала: на јесен за озиме усеве, или с пролећа за јаре усеве и оковане. Угар њива се дуго није примењивао. Данас се њиве ору два пута. До другог светског рата се није обраћала пажња на дубину бразде. С гајењем хибридног кукуруза, који захтева дубоку бразду, оре се дубље, и то с јесени да би мраз преко зиме растресао земљу. Пролетње орање је увек плаће, да би се њива поравнала и боље припремила за сетву. Приликом разоравања ледина, ако није било зиме да „омрази“ бразде, на пролеће би се поново преоравале „целине“, али сад под углом од 90° у односу на претходно орање. Овако се орало свим врстама употребљаваних плугова, а у последње време се оре и тракторима.

Техника орања ралицом данас се не памти. Њиве у планини и на странама брда, где се није могло прићи ораћим справама, копане су мотикама, а данас их у недостатку радне снаге остављају под ледину и више не зирате.

Усеви. — У 19. веку од свих усева највећи значај је имао кукуруз, затим следе пшеница и крупник, па јечам, раж, оvas и просо. Данас су по економском значају кукуруз и пшеница изједначени, док интересовање за остале усеве опала. Кукуруз се највише гаји за домаћу употребу, пшеница за продају и културне потребе. Јечам се гајио за испомоћ у исхрани у неродним или сушним годинама, јер рано сазрева. Крупник је, поред исхране, уз оvas гајен и за тов коња, а раж и просо сејани су само у плодореду, да би се њиве одмориле. Док се раж користила као допуна у исхрани, просо је првенствено употребљавао у народној медицини као лек за лечење деце од високе температуре и урока.

За разлику од осталих делова Србије, у којима се масовно гајење јарих усева изгубило током 19. века, у овим селима се оно задржало до пре десетак година. Гајење јарих усева, које је карактеристично за неразвијене екстензивне системе земљорадње, овде је било условљено неподесном климом, недостатком ратарске традиције и техничком неусавршеношћу орућа за производњу.

Кукуруз. — Раније је због оштре климе и неусавршених орућа за рад сетва кукуруза почињала доста касно — у мају. Данас, с применом механизације у припреми ораница, време је померено на април. Кукуруз је сађен на више начина: „под мотику“, „под бразду“, или „под плуг“, „под садњу“, а у последње време се сеје и фабричким сејалицама.

Најстарији начин сађења је сађење „под мотику“. Тај начин се примењивао током целог 19. века, а почео је да се губи око 1903. и 1904. године, да би се у време између два светска рата дефинитивно изгубио. Оваква техника је током 19. века имала широку примену и у осталим деловима Србије. Технолошки поступак се састоји у томе да сваки од копача (мушко или женско) захвати један ред („постат“) у коме на корак растојања копа рупу мотиком, стави у њу 4—5 зрна и затим је затрпа.

Сађење „под плуг“ се најпре примењивало у селу Злоту почетком овог века под утицајима који су долазили из Баната. Ова техника се постепено ширила по свим селима, а најкасније је примењена у селу Горњану, тек око 1940. године. Технолошки поступак се састојао у томе да се у сваку трећу или четврту бразду (зависно од величине плуга) на корак растојања стави неколико зрна кукуруза, која се наредном браздом покривају.

У селима Тања и Горњане, под утицајима који су долазили из Неготинске крајине, једно кратко време се садило „под садњу“, али се око 1948. године престало с таквим сађењем због неподесне каквоће земље. Сађење је вршено коцем, којим се бушила рупа у земљи, затим у њу стављало семе и покривало ногом.

Данас се услед недостатка радне снаге кукуруз највише сади сејалицама, које уз сетву обављају у исти мах и ђубрење вештачким ђубривима. Овај начин сађења се примењује свуда где то конфигурација терена дозвољава.

Прашење и окопавање су раније вршени мотикама, а данас се обављају посебним плуговима. Прашење обично почиње петнаест дана, а копање месец дана после сетве. Раније су приликом копања прављени велики оџаци, али се с тим престало, пошто они одбијају воду.

Берба се обавља кидањем клипа са шашом која се тек код куће скидала.

Пшеница. — Сетва озимих усева почиње у другој половини септембра, а јарих крајем маја. Семе се одвајало с бољих њива.

Од уродице је чишћено раније жаром и пепелом (као и у другим деловима Србије), а данас се чисти прашком који се купује у пољопривредним апотекама, или плавим каменом. Сетва се обавља бацањем семена десна улево (или обратно), тако да оно на њиву пада лезеаство.

Жетва се обавља српом, а отпре неколико година пшеница се коси косачицом или комбајнима. Српом жању жене и девојке, а мушкарци ретко кад, само кад нема радне снаге. Они купе рукевети, везују их („врзују“) у снопање. На пет жетелаци долази један купилац.

Жетва српом се обавља на два начина: жање се цела површина, или се она дели на парцеле. Ако је радна снага физички јака и искусна, жетеоци се распоређују један до другог по ширини, и у тој формацији почињу посао крећући се напред. Ако је радна снага слаба или неискусна, сваком се одређује ред (дужине једне тканице), који она мора да истера по дубини. У овом послу термин „постата“ има више значења: 1. означава границу жетвене површине; 2. означава простор који се жање; 3. казна је за распоред целе групе по ширини у одређеном простору, и 4. означава правац по дубини за сваког појединца. Код српског становништва у селу Доња Бела Река термин „постата“ је непознат. Код њих је у употреби само термин „струка“ и то за део њиве који мора да се пожале.

Кошење жита се примењује отпре неколико година, под утицајима који су дошли из Баниата. Ако је жито усправно, коси се тако да откос пада на стрњак („иде на откос“), а ако је полегло, коси се тако да пада на непокошени део („на знд“). Пожњено или покошено жито сакупља се и слаже на исти начин као и у осталим деловима Србије.

Вршај жита млађењем се не памти. Вршај се обављао на гувиу „гепаарама“, „парљачама“, моторним вршалицама и комбајнирањем. Гувно је прављено на исти начин као и у свим нашим крајевима, са стожером, „стежером“ или „стражером“ у средини. Снопови су на гувну налагани положено или косо. Снопови који су налагани положено постављани су степенасто с класом окренутим према стожеру, или су налагани тако да је ред око стожера имао класове окренуте супротно од њега, а остали редови к њему. Прва варијанта оваквог налагања примењивала се у највећем броју села, док се друга упражњавала само у Шарбановцу и Злоту. У селима Горњане и Метовница снопови су око стожера налагани косо, а даље све више положено.

Врло се коњима, а изузетно и воловима. Вршај на гувну је најпре почео да се губи у Злоту око 1905. године, а најдуже се одржао у Горњану, где се изгубио око 1930. године.

У периоду од 1905. до 1920. године врло се прво машинама „гепаарама“, које је покретала стока, па „парљачама“. После њих се за обављање ових послова употребљавају ручне и моторне вршалице. Данас се употребљавају моторне вршалице, а тамо где за то има услова и комбајни.

На основу података које смо извели у овом кратком прегледу ратарске културе у селима борске општине, може се закључити да је ова пољопривредна делатност у овом делу Србије имала дугу традицију. Посебне околности изражене у низу фактора успориле су развој ратарства и тиме очувале архаичне елементе везане за систем и организацију земљорадње, за технолошки садржај рада и терминологију.

Систем дугогодишњег зирачења једне исте површине, а затим њено остављање под вишегодишњи одмор или претварање у необрадиво земаљиште, убраја се у најекстензивније ратарско привређивање. До почетка 20. века тај систем се очувао у јужној Русији и у Сибиру, а многе индикације упућују на претпоставку да су га упражњавали и Скити. Његову производњу карактерише таква подела зрнастих култура у којој преовлађују јаре житарице: пшеница, јечам и просо, управо оне јаре житарице које су биле сејане и у селима борске општине.

Двопољна организација ратарства је такође архаична. Примењивали су је Римљани у 1. веку наше ере, а била је позната и Германима Тацитове епохе. Може се претпоставити али не и доказати да се двопољна организација ратарства у овом делу Србије развила под утицајем Римљана и очувала код Влаха као њихов део традиционалне културе у каснијој старобалканско-словенској ратарској симбиози, јер су стари Словени у време свог доласка на Балкан познавали и упражњавали тропољну организацију ратарства.

Велики број старословенских и словенских термина сачуваних код Влаха резултат је симбиозе старобалканског и старословенског становништва и касније влашко-српске симбиозе, што је довело до чувања и конзервирања старе терминологије, која се код српског живља временом изгубила или заменила новим изразима услед посебних услова у оквиру којих се ова пољопривредна грана код њих развијала.

Спутаван географским, климатским, политичким и економским факторима у популацији у чијој је привреди сточарство имало дубоке корене, технолошки садржај ратарског рада је до наших дана задржао обележје екстензивног привређивања. Минимално улагање материјалних средстава у прошлости успоравало је њен развој и технологију свело на прилагођавање локалним приликама различитих утицаја који су долазили из других мање или више развијених средина.

У промењеним економским, политичким и социјалним приликама после другог светског рата, створени су услови за интензиван развој ратарства. Ово ће у блиској будућности утицати на губљење свих ових архаичности које данас карактеришу ратарску културу у селима борске комуне.

ДОПУНСКО ПРИВРЕЂИВАЊЕ. — Одвојена планинским венцима од моравске долине и цариградског пута, Тимочка крајина, шира област којој припадају и села данашње борске општине, била је у време Турака упућена према Дунаву и Видину. Пут од Зајечара, преко Бољевца, водио је до Параћина, али Параћин у то време није имао економски и политички значај који је имао Видин. После 1833. године Неготин и особито Зајечар постају све значајнији економски центри. Од нарочитог значаја за пловидбу Дунавом и за овај крај било је пристаниште Кусјак поред Неготина, које Милан Ђ. Милићевић помиње као једно од места где је у његово време ускладиштavana со из Румуније за читаву Тимочку крајину. У Кусјаку су утоваривани и домаћи производи којима се трговало. Дунавом се обављао саобраћај с Румунијом, Београдом и даље с Аустријом, а на истоку с Русијом и Црним морем. Роба је Дунавом допремана у Кусјак и Видин, а рабаџије су је одатле превозиле до Зајечара и до села која су имала своје продавнице.

* * *

Из Злота, на путу за Зајечар, рабаџије су преко Сумраковца и брда Баба-Јоне долазиле у Шарбановац, а одатле у Гамзиград. Кириџијски планински пут, „калдрма“, од Злота до Жагубице водио је преко места званог Погр и преко Брезовице. Од Сикола (у неготинској општини) пут је ишао преко Дели-Јована и Стола на атар села Луке и на село Горњане. Из Горњана кириџијски пут је водио к месту званом Цепе, па на Мали Кривељ, затим преко Црног врха у Жагубицу и даље за Петровац на Млави. Из Горњана ишло се у Доњи Милановац путем који је из Зајечара преко Доње Беле Реке и Црнајке водио до Милаовца. Кириџијским путем из Горњана ишло се преко Бучја, затим преко Заграђа и Николочева у Зајечар.

Рабаџије из Бора ишле су колским путем преко Слатине, Грогине, Вражогрица у Зајечар. Из Салаша (у зајечарској општини) пут је водио на Дубочане, па на Доњу Белу Реку, Слатину, Метовицу, Шарбановац и Гамзиград. Из Слатине и Доње Беле Реке стока је гоњена пречим путем за Зајечар, мимо Гамзиграда. Из Шарбановца је водио пут за Бољевац.

Кириџијање и рабаџијање. — Пре него што је почела јача експлоатација Борског рудника кириџијање и рабаџијање нису били у већој мери развијени у овим селима. Преко планина на коњима су преносени со, вино и разна роба за потребе сеоских дућанија, а на дрвеним колима дрва и дрвени угаљ за зајечарско тржиште.

Од 1912. године, када почињу јача експлоатација Борског рудника и изградња железнице од Параћина до Зајечара, настаје процват кириџијања и рабаџијања у овим селима и траје све до

другог светског рата. Рабаџијањем су се највише бавила села Злот, Слатина и Доња Бела Река. За потребе Борског рудника кириџије, понајвише из Слатине и Доње Беле Реке, преносиле су кокс, који је увозен Дунавом, од железничке станице Вражогрица (на прузи Вршка Чука — Радујевац) до самог Бора. Од Бора до Вражогрица превозили су бакар, који је даље транспортован железницом. За потребе Бора преносили су кречњак који је вађен у Заграђу, између Доње Беле Реке и Бора.

Када је почела експлоатација рудника угља Ртањ, рабаџије из Злота превозиле су грађу из злотских шума за овај рудник. Из Бора рабаџије су преносиле бакар до Мирива (на прузи Параћин — Зајечар) за утовар на железницу, а за Бор угаљ из рудника Ртањ. Рабаџије из Бучја превозиле су кречњак с атара села Бучја до Бора. Рабаџије из Злота, Шарбановца и Горњана довозиле су робу из Зајечара за продавнице у овим селима.

Из Неготинске крајине, преко Дели-Јована и Стола и данас долазе у села борске општине кириџије и препродавци, који на коњима и у „фучијама“ (дрвеним судовима) довозе вино и ракију.

Печалбарство. — У српско-турском рату од 1876. године и у тимочкој буји од 1883. године настрадала је читава Тимочка крајина. Села су осиромашила. То је и време продирања новчане привреде у ова села. Из овог тешког стања за села Црне Реке, зајечарског и бољевачког среза излаз је било печалбарство, одлазак на рад у Румунију. Селјаци из данашње борске општине одлазили су у печалбу да би могли да плате порез, да купе со и жито за неродних година. Тимочани су планинским венцима одвојени од моравске долине, а тек 1912. године пуштена је у саобраћај пруга од Параћина до Зајечара, тако да су стари путеви и везе с Румунијом били лакши. У Румунији су се запошљавали као пољопривредни радници на великим бојарским спашилцима.

Одлазак у Румунију организовали су „драгомани“, међу којима је било и наших и Румуна. На рад се полазило с пролећа, а враћало с јесени. Било је појединаца из ових села који су седам или осам година, из године у годину, ишли у печалбу. Драгоман је купио „аргате“, плаћао им пут и трошкове око пасоша, што су они враћали приликом примања зараде. С једним драгоманом ишло је по двадесет до педесет људи. Њихове зараде су биле веома ниске, чему су доприносили и сами драгомани својим подвалама и закидањем зарада печалбарима. У јесен, када би се вратили у своја села, печалбари би плаћали порез својим општинама.

Селјаци из ових села престали су да иду у печалбу у Румунију пред први светски рат, када почиње јача експлоатација Борског рудника и када се они укључују у ванпољопривредни рад у непосредној близини својих села.

Ванпољопривредно запошљавање од времена почетка експлоатације Борског рудника. — Већа експлоатација Борског рудника

Испирање златног песка

Плетене корпе и кошера за риболов

Кошница за пчеле

била је од прворазредног значаја за развој ових села. Она је значила стварање већег тржишта у непосредној близини и истовремено широке могућности за укључивање сељака у читав низ вањпољопривредних занимања, почев од кирчијања, рабаџијања и рада у кречанама, до запошљавања у самом руднику, на железничким пругама и путевима, чија се мрежа ширила у вези с експлоатацијом Бора, на сечи шума, у угостителству и разним услужним делатностима. Развој Бора је за ова села значајно велики преокрет. Данас има веома мало домаћинстава из којих бар један члан није укључен у вањпољопривредни рад. У селу Злоту, на пример, од 1450 домаћинстава свега десетак не прима плату или пензију. Најшире су се укључила села у непосредној близини Бора. Тако, на пример, у Оштрељу свака кућа има једног до три радника у Бору.

Међу домаћинствима која се још нису укључила у вањпољопривредни рад претежу она која имају бољу земљу и вишак пољопривредних производа за тржиште, као нека домаћинства у Слатини, Доњој Белој Реци и Шарбановцу.

Има домаћинстава из којих и жене раде ван села. У Доњој Белој Реци, на пример, има таквих жена око двадесетак.

И поред широког укључивања у вањпољопривредна занимања, сва домаћинства и даље обрађују земљу и држе стоку, али пољопривреду данас, може се рећи, држе жене, уз помоћ старије чељади. У сезони радова помажу и укућани који су укључени у вањпољопривредна занимања, када се врате с посла. Они су најчешће остали у домаћинству, и свакодневно се враћају у село. Мањи број је напустио село и живи у Бору, али је и даље економски везан за кућу у селу.

Испирање злата — Стари људи се сећају да је испиран песак у Борској реци (у Слатини) и у потоцима Стола и Дели-Јована, али су се овим послом мање бавили сељаци из ових села, а више они испод Дели-Јована и Стола, као и из Мајданпека, који су ради тога овамо долазили. Испирање песка у Борској реци престало је почетком овог века, кад је поток био загађен флотаџом Борског рудника.

О испирању златоносног песка у другој половини 19. века писали су Карић и Милићевић. Карић је забележио да је било металних руда из Ртњу, у Голубињу и на Црном врху, а злата у песку потока који се стичу с ових планина и у Кривовирском Тимоку. По Милићевићу, златоносног песка било је у Црном Тимоку, Оштрељској реци, Слатинској реци (која извире изнад Бора), у потоцима Рукавичком, Радушничком, Сувом и Кокошињем, који сви утичу у Слатинску реку, затим у Вражогрицу, у брду и у потоку, у Рготинском, Ђуковачком и Марковачком потоку.

Воденице. — С електрификацијом борске општине подижу се електрични млинови и зато се смањује број воденица. У воде-

ници још увек међу кукуруз, прекрупу од отпадака после тријера, кукуруз с клипом и „тулуске“ (кукурузне шишарке) за исхрану стоке. Сматра се да је кукурузно брашно укусније ако се самеле у воденица. Воденица још увек има на Златској реци (једанаест воденица), на Црној реци их је било четири, данас има три, затим на потоку Љубови (Горњане) било је и до десет воденица, на Јасеновој реци (Шарбановац) три воденице, на Бањској (Брестовачкој) реци било је седам воденица, данас само једна, на Кривељском потоку и Баници било је четири, данас ради само једна, на Борској реци некада их је било четири, сада ради само једна у Циганској мали у Слатини.

Мање воденице на потоцима међу на једном витлу, а веће на Златској и Црној реци (Тимоку) на четири витла. Воденице „поточаре“ с једним витлом биле су некада ортачке, а данас су већином у власништву једног домаћинства или једне породице. Воденице с више витлова су редовно ортачке. Велике воденице с више витлова имају и више ортака. Једна воденица на Црној реци има тридесет ортака, друга свега пет до осам. Највеће воденице налазе се на Златској реци, коју чине поток Бељевина (Бељевински извор) и Пећински поток (извор код Златске пећине). У Злоту постоје две велике воденице са по четири витла. На Бељевинском потоку подигнута је „моара Урсуласка“, воденица Урсуловића, која је између два светска рата имала двадесет ортака, а сада их има око шездесет. Поред воденице налази се и ваљавица. Њихови власници су ортаци из разних породица; стекли су их у својину поделом удела и наслеђивањем. Поједини ортаци из разних браћија међусобно су удаљени и по два часа хода. Воденица Мељани, на Пећинском потоку, на старом селишту Злота, власништво је Мељановића и Грамића и има шест ортака. Обе воденице су старе. Воденица Мељани купљена је од Турака.

Ваљавице. — Ваљавице све више нестају, јер се и сукно све мање употребљава. Подизане су на потоцима у брдским селима. Равничарска села поред Тимока носила су сукно на ваљање у горња села. Ваљавица није било у Слатини, Бору, Оштрељу. До 1912. године било их је на Брестовачкој реци, али је „вајала“ највише било на Бигреници (у Доњој Белој Реци) и на Златској реци, где их и данас има више него на другим потоцима. На Бигреници их је некада било девет, а ваљавичари су увек били из Доње Беле Реке. Оне су задовољавале потребе западног дела зајечарског среза. На Бигреници је донедавно радила само једна ваљавица, а данас је и она напуштена. На Златској реци некада је било седам, а сада раде само две. На потоку Љубови (у селу Горњане) остала је једна. Данас села борске општине носе сукно на ваљање у село Танду, на реци Црнајки. Сукно се највише ваља у Зајечару, где је подигнута модерна машинска ваљавица.

И ваљавице су биле, као и воденице, најчешће ортачке.

Сушење опране вуне

Кречане. — Откако се памти, село Доња Бела Река бавило се печењем креча и за тржиште. То је „кречанско место“ за ширу околину. Село Бучје се такође бавило печењем креча, али у знатио мањој мери, јер није било на путу. Разлике између кречана у Доњој Белој Реци и Бучју су у томе што су прве зидане циглом, друге нису, прве производе креч за продају, друге за потребе села, прве су власништво појединца, друге су својина села.

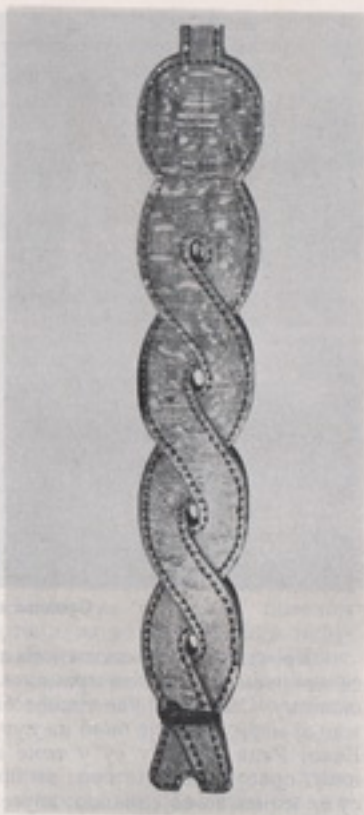
Сеоски занати. — У овим селима одувек је било мало занатлија. Најчешћи су **ковачи**. Уз занат редовно обрађују земљу, али посед им је обично мали. Они клепају и оштре секире, ножеве, бритве, трикопе, мотике, кују гвоздене делове за кола и оправљају делове плуга.

Колари, пинтери и дрводеље су самоуци и нема их у сваком селу. Израђују делове за кола, бурад, чаброве, простије делове намештаја.

Жене су саме кројиле и шиле на руке мушку и женску одећу. Свечанију одећу шиле су **абације**, такође на руке. Није свако село имало абацију. Абације су израђивале зубуне, гуње, чакшире и женске ајне (хаљине). Абација је било све до првог светског рата,

Преслица

Дарак за конопље

када су се појавиле шиваће машине, са којима заувек нестаје абаџија.

Везе са тржиштем. — До отварања Борског рудника и формирања Бора као тржишта, дванаест села данашње борске општине су, према положају и путевима, износила своје производе на различита тржишта. Из Горњана највише се ишло у Доњи Милановац, Шарбановац, Метовница и Брестовац били су оријентисани према Бољевцу и даље према Зајечару. Брестовац је административно све до 1948. године припадао бољевачкој општини. Главна тржишта за већину села пре развика Бора у рударски центар били су Зајечар и Неготин. У Неготину се ишло на вашар, који је одржаван у септембру.

Трговало се највише дрветом и стоком. Дрво је продавано у Зајечару, а стока је терана на вашаре. До другог светског рата вашари су одржавани и у Кривељу, Луки, Бору, Злоту и Метовници. Данас, међутим, одржавају по два вашара годишње села Кривељ, Слатина, Доња Бела Река, Шарбановац, Метовница, Брестовац, Злот, Горњане, Танда и Лука. Вашаре данас једино немају Бучје и Оштрељ. Вашари обично падају на верске празнике, али никад на сеоске заветине, јер се о заветинама не тргује.

На пијаци су продавани прасад, јагњад, говеда, вуна, сир, а из понеких села и дрва. Из Горњана су колима довозили жито и оvas у Мајданпек, а у Горњане су долазили трговци из Неготина, Петровца на Млави, Великог и Малог Лаола и откупљивали стоку и живину. Много се трговало свињама. Трговци, највише из Зајечара, закупљивали су с пролећа земљиште поред села, подизали „оборе“ и ту товили свиње које су заједно са храном куповали у селу. Свиње су товили до јесени, нису их терали на жиропашу, утовљене су превозили до Кусјака крај Неготина, а после Дунавом до Пеште.

Од фабричких производа, сељаци из борских села су куповали со, петролеј, мање шећер, осовине за кола, пољопривредне алатке, даске. Од 1912. године почели су да се снабдевају фабричким гвозденим плуговима (Шарбановац). Од текстила, који су мало куповали, узимали су за жене мараме за главу, конице за вез и неке ситнице.

Со су куповали у Зајечару. Изузетно, домаћинства која су имала товарне коње снабдевала су се сољу у Кусјаку. У Кусјак по со путовало се у друштву: удружило би се три до пет домаћина, сваки с по једним или с по два коња. Пут је трајао и по два дана. Со су продавали Румуни. Плаћала се златницима.

Када је жетва била слаба, путовало се у Видин по кукурузу.

Услед несигурности на путевима због хајдучије, увек се ишло у друштву.

ДОМАЋА РАДИНОСТ. — У селима борске општине ткачка радиност је била развијена у прошлости, и то како у време пату-

ралног привређивања тако и у време робно-новчане размене. Ова врста привређивања није ни данас занемарена. Обичај код Срба у Доњој Белој Реци и код Влаха у осталим селима да девојка у мизан носи изаткане ћилиме и да сва опрема за сахрану мора бити од домаће тканине, учинило је да се богата ткачка традиција очува.

За израду тканина употребљавала су се сва влакна: вуна, (лина), кострет (п'ар ђкапра), лан (ни), конопља (к'ња) као домаће сировине, и памук, који се куповао.

Пошто је сточарство било развијено, домаћинства су располагала довољним количинама вуне, па је она имала најширу примену у изради мушког и женског одела и постелјине. Конопљу и лан је гајило готово свако домаћинство и њиме подмиривало све потребе у платну. Од чистог памука се ретко ткало, већ се памук мешао с ланом или конопљом. Употреба наведених сировина за ткање трајала је интензивно до шездесетих година овог века. Све већи број запослених у Борском руднику и на кречани у Доњој Белој Реци, већа куповна моћ породица чији чланови раде, учинили су да се гајење лана потпуно занемари и да се конопља веома мало гаји. Домаће платно за кошуље замењује се најпре фабричким платном, а потом конфекцијом. Кудељне пешкире сељаци замењују фротир-пешкирима и то не само за практичну употребу већ и у обичајима.

Технолошка обрада сировина. — До четрдесетих година 20. века удружена домаћинства у селима борске општине истеривала су овце на заједничке пашњаке на Ђурђевдан (6. маја), а око Спасовдана, крајем маја, обављала су стрижу оваца. То су радили и жене и мушкарци („ко има времена“), док је даља обрада вуне била искључиво женски посао. Острижена вуна је прана у топлој води да из ње изиђе сјерина (усук), затим се испирала у текућој води (у Горњану у „Ваља маре“, у Доњој Белој Реци у Рамареку и у Бигрену, у Злоту у Злотској реци), сушила, а потом чешљала на дарку (дарашим лина) облика трапеза са три до четири реда зубаца на горњој крајој дасци, и тако ишчешљана савијала у смотуљак (спакму). Више смотуљака чине освојак (кајер), који се везује за кудељу („фурку“). Кратка вуна „штим“ престојала од чешљања на дарку влачила се на машини, на влаци. Тако очешљана вуна зове се кудеља вуне, и од ње се преде дебела нит за поњаве.

Конопљу (к'ња) и лан (ни) гајиле су искључиво жене. Сејала се у марту, на мањим површинама, највише до 8 м², што је зависило од броја чланова породице. Сазреле стабљике чунају се крајем јула, а потом се киселе у барама поред река, где остају две-три недеље. Из осушених стабљика влакно кудеље се ослобађа дрвенастог дела, поздера, најпре на трлица, процепу с ножем („просап ш набојник“), а потом се потпуно очисти и рашчешља на „перјајаци“ (дргаће), с које се чиста влакна везују у повесмо. Преостала кучина се даље гребена на „циганским“ гребенима.

Посвојак вуне и повесмо кудеље везује се за кудељу (фурку) и помоћу вретена (фусу) или дружице (другуљ) преу се тање или дебље нити, зависно од намене. Трлица се јавља у два типа: као природно криво стабло багрема, зацепљено дужином у канал, и као две паралелне даске које чине канал, а постављене су на ногаре. У оба случаја се конопља ломи ногама, а онда се пребачена преко трлице лупа ножем. За време другог светског рата дошле су у Доњу Белу Реку избеглице из околине Винкована и донеле ножну ступу за трањење конопље, коју су касније неки направили и за себе.

Преслица — кудеља (фурка) се овде јавља у два типа: као лопатаста и као копаљаста, од буковог дрвета, ређе од храстовог, а оба типа су украшена плиткорелефним биљним, животињским и геометријским орнаментима. Жене до 35, 36 година имају преслице, док их оне које су рођене после другог светског рата немају, јер се ретко која прихвата предеља. Вретена купују од Цигана који их праве на примитивном стругу, а праве их и сами чобани.

Кудељни конач се намотава на мотовило (раштикор) да се исправи, а потом се добијене кануре (кануне) стављају у сурутку, или се преливају цеђом да конач омекша и избели. За добијање канура употребљава се и вито (врћеница, врчуља), које се јавља у два облика: као једноставно, као две украсне дашчице с вертикалним клиновима, које се постављају на соху учвршћену у природну трокраку рачву, и као сложеније, са четири вертикална трапеца или правоугаоника с паралелним крстацима који се наичу на соху углављену у пањ.

Боје и бојење. — Опређена вуна за ткање ћилима данас се боји искључиво анилинским бојама, док се „предиво“ за плетење чарапа и џемпера, нарочито за старије особе, још увек боји биљним бојама. У ту сврху се користе: јова (за црну боју), орахово лишће и зелена љуска плода ораха (светломрка и тамномрка — „чађава“ боја), лист од паприке и брескве (зелена боја) итд. До првог свтског рата сва влакна су бојена биљним бојама. Највише су се употребљавали орахово лишће и орахова љуска, јововина (ањин), рујевина за жутоцрвено, луковина за жуту боју, дуњино лишће за ружичасту боју, док се плава чивитна боја добијала од чивита и од дечје мокраће и то после њеног тихог превирања у „стомни“ положеној у стајско ђубре. Од корена броћа (ројбе) и глогове коре добијала се црвена боја. Анилинске боје су данас преовладале, али биљне нису запостављене.

Справе за сивање и ткање. — За сивање и ткање употребљавају се справе претежно домаће израде. И данас их има скоро свака кућа, иако се већ у многим кућама жене не баве целокупном обрадом. За намотавање пређе на циви од трске или зове, које се стављају на „срдац“ чука, употребљава се цевљаник

(сукала), који се састоји од осовине с котуром и две сохе из које се осовина наслања.

Сноваљка (љегаторија, оргатоаре) је лук од јачег прута на коме су концима повезана четири калема, коленике (мосури) с претком. Поред лука јавља се и правоугли рам с пет коленика. С једном и другом сноваљком свије се основа за тканине на земљи или на плату. У првом случају се у земљу побاداју кочићи за зев (рост), док се у другом случају зев прави око последње две „таранке“.

Разбој је најсложенија ткачка справа. Данас је у употреби само хоризонтални разбој, док се у прошлости ткало и на вертикалном разбоју укопаном у земљу. Спомину га у Метошници и Доњој Белој Реци. На њему су ткале тканине од конопље. Састојао се од две сохе с природним рачвама на које се наслањало вратило (сул), док се доње вратило привезивало за сохе. То су биле усправне сохе (верћао). Хоризонтални разбој се јавља у неколико варијаната, али је најчешћа варијанта из Доње Беле Реке и Горњана, док се разбој из Оштреља појавио пре десетак година као израђењина столара. Идући за новинама, за модерним поступцима и у много чему другом, ткаље преправљају старе разбоје или им мењају неке делове. Без обзира на детаље, код свих разбоја су основне особине исте. Хоризонтални разбој има две стране (крака, јединица: краш), предње (сулђеновиће) и задње вратило (сулђендерет), ните (ице) с котленицима (котлеће), набрдило с брдом (бргле ш спрата бргље), штапце (фушеј), који чувају зев (рост) основе (куарда) и конач у зеву (фуши). Потка (ицо) се уткива шунком (совељком), или се престима клеча (вргата). Зев на основи мења се подношцима, подногама (талнице), које су везане за нит. За двојнитно, лито ткаље „платначки“ (донца) две, за четворито (патронца) четири подношке.

Технике ткања. — Ткању претходе три радње: сновање, навијање и увођење основе у разбој. У сновању је важно одредити дужину и ширину основе. Дужина се одређује мотовилом (3—4 м нити назива се мотовило — фрибија). На пример, сукино ткају у 10 мотовила — 30 м, платно у 5 (4 x 5 — 20 м) итд. Ширину основе одређује се бројем жица. Основна мера ткања је чисаница (варва, верба) — 3 жице; 10 чисаница — пасамце (папуша); 10 пасамца — мотовило (куарда); 5 пасамца или 0,5 мотовила — чељуска. Пртено платно (кудеља и лав) и сукино ткају се у 10 пасамца. Потканче (кудеља и памук), бељаник (памук) и торбе у 15 пасамца.

Пошто се тако избројаној основи направи зев око чунова она се намотава на вратило, а потом уводи у ните и брдо. То увек раде две жене већ више томе послу.

Врста и изглед тканине зависи од технике ткања. Основа уведена у две или четири нити даје двојнитну (панцулу) односно четворонитну тканину, четворак; уткивање шара гужвицама, на витке (урчала питулата) даје клечану тканину, а ткање даском — „везену“, тканину. У околини Бора највише се ткала четворита ткани-

на и то: пртено платно за гаће, чакшире, пешкире и сукије, затим су се ткали сукино, поњава (поаторе ђелгросе), торбе (тераске), цакови (саше). У две нити: платно за женске и мушке кошуље, пелене, а после првог светског рата почело се и са ткањем ћилима (килим).

Ткање је до педесетих година овог века било главно занимање сваке жене. Она је морала да подмири и чељад и домаћинство најнеопходнијим, основним текстилним тканинама. При изради држала се традиционалног начина производње који је сигурно доносио добар и практичан предмет. Ослобађајући се прављења свих основних тканина — платна, сукиа и поњава, жена се посвећује ткању ћилима, који су без традиције и праве примене. Број ћилима који једна девојка носи у мираз, десет, дванаест па и двадесет комада, не налази праву примену у новом, полутанском, селачко-радничком животу, већ показује имовно стање и вредноћу куће из које се девојка изводи. Патоснице-шаренице (п'атура) у четири нити, бело-мрке, црвено-зелене, носе све одлике старог, доброг, применљивог предмета, који се и данас употребљава. Ако упоредимо мираз отпре педесет година с данашњим миразом виделимо да су девојке пре носиле три поњава, једну од три и две од две поље, док их данас носе пет-шест пута више.

Стара кућа са тремом у Метошници (Музеј у Бору)

Стара сеоска кућа у Горњану (Музеј у Бору)

Тканине, посебно четворне: торбе, цакови и поњаве, нако изврсног квалитета и лепоте, не носе никакве посебне одлике, већ се по свим својствима уклапају у текстилни инвентар источне Србије. Насупрот томе, ћилими, као новина, немају још свој прави лик. На њима се налазе различите шаре с биљном и геометријском орнаментиком, копиране с пиротских ћилимова. Све одлике и недостаци текстилних предмета подједнако се односе на ове предмете и српског и влашког становништва.

ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА

Сеоска кућа — Сеоска архитектура у околини Бора веома је слична архитектури суседних области — Неготинске Крајине, Ресаве и целог Тимока. Стога је разумљиво да она у поређењу са архитектуром целе источне Србије нема никакве посебне карактеристике ни у употреби грађевинског материјала ни у обликовању куће, већ само поседује извесне специфичне елементе локалног карактера.

Етички састав, занимање и степен просвећености су фактори који видно утичу поред осталог и на изградњу кућа. Различито укључивање сељака у индустрију свакако има одраза и на сеоску архитектуру.

Стара кућа у Бору (Музеј у Бору)

Развој кућа у селима у овој области током 19 века одржава историјско-политичке и социјално-економске услове развита Србије тог времена. Ти су услови заједно с културним приликама, техничким могућностима и традиционалним системима утицали на обликовање кућа. Не треба губити из вида да је и овде архитектура, која је највиши вид организације простора за људске потребе, нужно носила и рудиментарне елементе почев од најскромнијих станишта до потпуно развијених облика.

Подаци из литературе, нако нису бројни, затим резултати истраживања, као и сачувани остаци некадашњих зграда, на којима се домекле задржали стари системи грађења, указују да се и у овој области, нарочито у планинским крајевима, у прошлом веку, јављала кућа од дрвета у разним варијантама. То је великим делом условљено и природном средином Бора, у којој је дрво у прошлости, комбиновано с другим материјалом, представљало основни грађевински елемент. И на подручју борске општине примитивна станишта су свакако претходила развијенијим облицима кућа и становања. То су у првом реду били бурдељи, влашки „бурђеј“, прављена на исти начин као и у суседним областима. Другог августа 1834. године Стефан Стојановић из Брестовачке Бање пише кнезу Милошу да је Петар Јовановић с породицом побегло у Влашку

и да је иза њега остао само бурдељ. У српском селу Доња Бела Река стари људи се сећају склоништа званог „чучуљака“, сличног савардаку, које је добило име по томе што је „чучуљасто“, наиме што није било високо, па су чељад најчешће чучала око огњишта.

У првој половини 19. столећа у овом крају била је распрострањена „брвњача“, дурунгача, која је веома слична таквој кући у Неготинској крајини и Ресави. То је стари тип куће, чији грађевински стил не показује особиту разноврсност нити високи ступањ обраде, што је иначе постигнуто код брвнаре осаћанке; то је познати систем повезивања старих грађевинских елемената, најчешће у виду хоризонталног слагања брвна или дурунги. Те су се куће састојале још 1906. године од собе, „куће“, књети и трема на дужој страни куће. Само је овде тај трем знатно краћи, без сводова, што свакако представља старији архитектонски елемент, за разлику од четвртасог доксата, који се касније јавио.

Међу старим кућама важно место заузима чатмара, бондручара, с моравским елементима. Оваква кућа се градила и на подручју борске општине у другој половини прошлог века, кад дрво постаје ређе због крчења шума, па се напушта грађење брвнара. Важна је и околност да је за грађење у бондручном скелетном систему, који је био много примењиван на Блиском Истоку, везан стил грађења варошке куће источобалканског типа, који се у извесном смислу преносио и донекле накалемљиво на сеоску кућу. Зидови овакве куће су рађени од бондрука, чатме, а облепљивани су блатом, споља и изнутра окречени. Кров је благих линија, обично четворосливан и од ћерамиде. Ове куће су у својој основи развијеније, јер на главној фасади имају веће тремове са сводовима — лучним отворима, и знатно су ближе традиционалним елементима грађења моравске куће него исти тип моравке у Неготинској крајини. То су обично троделне, а код имућних четвороделне куће. Ове имају сличности с кућама граничних крајева Румуније и Бугарске, где су поједини елементи изразито испреплетани услед узајамних утицаја миграционих кретања. Сличност се нарочито види на трему, који не служи само као заштитни простор од невремена и јаког сувица, већ има улогу пластичног украшавања куће. Овде су знатно ређи тзв. дупли тремови, с уздигнутим „јазлуцима“, који су карактеристични за равничарске крајеве Неготинске крајине, нарочито у близини Дунава. Међутим, овде се истичу четвртаси доксати као посебни архитектонски елементи.

Иако то није карактеристично за овај крај, напомињемо да има појединих старих кућа од камена. Кућа Јелене Карабашевић у Кривцу, која је по казивању власника прављена средином 19. века, грађена је од камена с испреплетеним елементима моравске и медитеранске куће. Испод целе куће је подрум с двоја врата, која су изразито лучно засвођена, попут кућа у Далмацији и у неким деловима Херцеговине. Близина налазишта камена на појединим местима је утицала да се и овај материјал, иако ређе, употребљава

за грађење кућа, каткад само за покривање или за подизање темеља.

Унутрашњи распоред и уређење куће одговарали су фази развика у одређеном периоду, типовима кућа и насеља. Када се говори о првим деценијама прошлог столећа, мора се имати у виду ондашњи ниски животни ниво, тешке друштвено-економске прилике и културна неразвијеност, што се све огледало и на самој кући и њеним уређајима.

И у овом крају огњиште, понегде звано „камин“, као најстарији елемент постојао је у прошлости у свакој кући. Оно је и овде и у целој источној Србији, полуотворено и налази се уз источни зид собе. Према последњем попису становништва и станова из 1971. године, на подручју борске општине било је свега 12 кућа с огњишима. Само, треба имати на уму да ови подаци о постојању огњишта не дају у потпуности верну слику ствари. Очигледно је да у наведени број нису унесена импровизирана огњишта која се употребљавају по потреби, као ни она која се више не налазе у централном делу основног односно главног стана, већ у старој, дотрајалој кући, или некој помоћној згради у дворишту. Што се тиче броја и распореда просторија и предмета покућства, старинске куће су у овом крају у томе веома сличне таквим кућама суседних области. Свака кућа готово обавезно има долап, који често није затворен, полицу, сандук за брашно, водњик, сто с дугачком клупом. Над огњиштем висе вериге, око њега је прибор за ложење, а каткад се и данас ту налази по који треножац зван „скам“.

Почетком 20. века, иако се још знатан број кућа гради од слабог материјала, људи почињу из старе конструкције да избацују некадашњи грађевински материјал, најчешће бондрук, па уместо њега стављају ћернич, касније и опеку. Наиме, новији типови кућа се преображавају захваљујући локалном кретању и сасељавању становништва. У планинским селима претежно се и даље гради на традиционалан начин, с постепеним уношењем извесних измена. Те се измене најпре виде на моравкама, првенствено на тремовима, које преграђују и тако добијају још једно мало одељење. Неки замињу трем или на њега стављају стакло, па тај простор користе као привремену кухињу или веранду. Сада се уклапа огњиште у „кућама“ у којима се оно одржало, па се од тог простора прави ходник и једно мало одељење за оставу. Више пута „оџак“ (огњиште) смештају у ту оставу и повремено га користе. Такве преправљене куће су претежно функционалне и добро сређене, за разлику од појединих нових, које су доста занемарене и не задовољавају хигијенске захтеве. Ипак, најслабије су уређене старе куће у којима се и данас понегде живи. Стога треба упоредити неке констатације др Стефана Мачаја и других научника с краја прошлог века са садашњим стањем. Др Мачај је у два наврата, 1868. и 1892. године, апеловао за побољшање изградње кућа, које су биле рђаве и мале и чије су собе „сниске, тескобе и мрачне“... „Квар ваздуха још већ-

ма потпомажу годинама нагомилана ђубрета око куће... Таква неуређеност каткад је уочена и приликом наших истраживања у појединим влашким домаћинствима, а особито и извесним српским кућама у Доњој Белој Реци. Али запажања о недовољно развијеној хигијени не односе се ни на сва села ни на сва домаћинства.

Пада у очи да сељаци нарочито из околине Бора, у селима као што су Оштрељ и Брестовац, подижу нове куће с више одељења и уредно их одржавају. О томе великом напретку писала је и **Поли-тика** од 17. октобра 1971. године: „То у ствари и више инеу села у правом смислу речи. У Брестовцу, Кривељу и другим селима готово да је више оних који раде у погонима Комбината бакра него што има кућа... „Ето, прошли сте кроз село (мисли се на Оштрељ) и видите доста нових кућа. Овде ћете одмах познати по кући ко ради у Бору и колико зарађује“. „Куће се граде по пројекту, а око њих лепо уређена дворшита, цвећањаци, баштице, прилазне стазе, гараже“. Све су саграђене од тврдог материјала и најчешће се из једне прилазне просторије улази прво у собу. Занимљиво је што има и појава да је остава или кухиња каткад повезана с купатилом, па се из кухиње односно оставе улази у купатило.

Запажа се да су приземља појединих кућа потпуно опремљена за становање, и у њима се у ствари највише послује и живи, док у много случајева просторије на спрату служе за репрезентацију и за госте. У приземљу је предсобље, претежно застакљено, а комуницира с једном собом или с две собе на десној, и с кухињом на левој страни. Кухиња је у оваквим кућама добро издвојена и није повезана са собама. Наиме, распоред је веома сличан распореду просторија на спрату, али се храна никад не спрема у предвиђеној кухињи на спрату, већ у приземљу. Осим тога, запажено је да и у овако добро уређеним кућама поједино одељење служи искључиво за становање старијих укућана. Огуда се у таквој просторији редовно налазе и стари уређаји, о којима је напред било речи. Ипак има доста случајева да су стари људи задржали и некадашње куће, најчешће с традиционалним моравским елементима, док њихови млађи живе у истом или суседном дворшиту у новим кућама.

Напредак куће у разлучивању функција у више просторија види се и у стварању летњих кухиња, које се и овде јављају упоредо с нестајањем „кућа“ у класичном смислу речи. Оне се овде граде не само из потребе, када нема довољно стамбеног простора, већ више ради изоловања саме кухиње, просторије у којој се највише послује, као и ради погодности коришћења огњишта, које се ту каткад сагради или по потреби импровизује. Оне су обично мало удаљеније од куће и имају стара уређења. Међутим, кухиње које се граде непосредно иза куће с њом су повезане наткривеним степеницама, најчешће су модерно опремљене и поједине имају и купатило. На ту летњу кухињу обично се надовезују мање зграде с привредним функцијама.

Стари раднички станови „квартир“ у улици Девете бригаде у Бору (Мурсе) у Бору)

Посебно треба напоменути да су све бројнија домаћинства чије су куће максимално уређене. У Брестовцу више домаћинстава је сопственим средствима решило санитарне уређење на модеран начин. Чак је изграђена и канализација. Куће често имају водовод, топлу и хладну воду у кухињи, купатила с бојлером, кадом и енглеским клозетом, мада, истина, укућани више користе вртичички са септичком јамом. Има примера хигијенског становања и на појатама.

Како је овде на појатама живот развијен, а како на њима постоји више слабих и старих кућа него нових, разумљиво је што поједини запослени радници, нарочито они који раде у Бору, настоје да се врате у село и да праве нове куће. Међу њима има и таквих који су стално живели на појати, па су се почели насељавати и сада удруженим радом подижу стамбене зграде у селу. Обично се удружују по два сродника или пријатеља и праве кућу подесну за одвојена домаћинства. Такве куће се често граде у облику слова Т или П. При том је изражена тежња да се њихова унутрашњост што модерније опреми. Оваквом грађењу најчешће су склони сељаци који се настањују у близини Бора, где се интензивно осећа утицај грађанске културе становања.

Градска кућа — Градска кућа је често служила као образац при грађењу сеоских кућа, нарочито у приградским насељима. У овој области за сада се једино Бор истиче као градско насеље. Он се у прошлости помиње као село, о чему сведоче многобројни подаци из литературе. Према статистичким подацима, село Бор је до 1900 године имало свега 18 стамбених зграда, а до 1918 године 54.

Тихомир Борђевић у својим путописним белешкама из 1906 године пише да ће Бор захваљујући својој бакарној руди имати велику будућност. Још у то време он је уочио „да се овде граде станови за чиновнике и раднике, који ће чинити право насеље“. Али прави преображај и успон архитектуре Бор доживљаје у периоду социјалистичке изградње наше земље. Поред оних типично сеоских кућа у Бору је после оснивања рудника грађено и неколико врста градских кућа. Куће сеоског типа градили су околни сељаци најчешће на својим имањима у близини Бор-села или с леве и десне стране Бор потока, који је пролазио кроз данашњи центар града. До данас је сачувано само неколико таквих кућа, док су остале порушене приликом ширења рудника и изградње нових стамбених блокова. У центру града, где се касније формирала чаршија, грађене су спратне зграде са пословним просторијама у приземљу. На спрату је обично било по један или два стана. Сличне су биле и пословне приземне зграде са собом у задњем делу, какве су се онда могле видети и у другим околним градовима. Неколико таквих зграда сачувало се и до данас у центру града. У насељу Центар, нарочито у близини данашње тржнице, зидане су куће веома различите по начину градње, спољњем изгледу и распореду просторија. Оне су служиле за становање или за издавање запосленим радницима са стране. Најчешће су то биле куће са недовољним хигијенским условима у којима је живело и по неколико породица или самаца.

Због све веће потребе за стручном радном снагом управа рудника је још у првим годинама била принуђена да гради и сопствене станове. Прве „компанијске“ зграде изграђене су у данашњем насељу „Центар“. То су најчешће биле дугачке зграде са више соба, које су имале посебне улазе. У свакој соби становало је и по више радника. У тим „квартирима“ често се припремала и храна, чувале намирнице и сушила рударска одела.

У старом насељу, које се онда звало и „француска колонија“, грађене су и породичне зграде за радничке породице и за службенике компаније. Зграде са породичним становима за раднике и службенике разликовале су се и по спољњем изгледу и по унутрашњем распореду. У Музеју се чува стари урбанистички план Бора у коме су различитом бојом обележени раднички и службенички станови.

Компанијске зграде са радничким становима биле су приземне, са посебним улазима, окренутим често према улици. Станови за

Тип стамбене зграде која је изграђена за време француске управе за становање руководиоца рудника (Музеј у Бору)

раднике имали су по два или три одељења. Сличне зграде су касније зидане и преко потока „у новој колонији“ (данашњем Новом насељу). Поређане у паралелним нивозима с обе стране главног пута ове зграде одвајане су помоћним објектима са шупама и клозетима, на чијим су крајевима биле непокривене ђубране. Између њих су биле целе улице, а на њиховим ивицама била је отворена канализација од бетонских корита. Такве зграде и данас постоје, али су често споља и унутра преуређиване.

Зграде за службенике Компаније, нарочито за оне француског порекла, биле су за ондашње прилике доста солидно грађене. У тим зградама било је највише два стана са по четири или више већих одељења. Неке од ових зграда имале су и веранде, а оне новije баште и гараже. По свом спољњем изгледу ове зграде су много потећале на ондашње француске градске куће. У сличном стилу грађене су и пословне просторије Компаније, као и други јавни објекти у граду (стара зграда Дирекције, стара зграда садашњег факултета и др.).

Све ове зграде настале у доба француске управе значајне су не само због своје специфичне архитектуре, већ и због своје намене и услова у којима су настале, па стога имају и споменичку вредност.

После ослобођења, а нарочито у току последњих 15 година, у Бору је изграђено много нових стамбених зграда. Најчешће су то већи стамбени блокови или солитери са више конфорних станова, грађени према захтевима модерне архитектуре. Истовремено је изграђено и више посебних кућа у ниској и високој градњи (у индивидуалном насељу на трећем километру, затим у четвртој и петој месној заједници). Ове куће грађене су и уз финансијско учешће предузећа (у виду кредита). Њихов унутрашњи распоред и уређење одговарају захтевима савременог становања. Елементи традиционалне архитектуре се овде могу препознати у веома ретким примерима.

НАРОДНА НОШЊА

Сеоска одећа која се данас носи у околини Бора, не разликује се много од одеће у селима у другим областима Србије у непосредној близини великих индустријских центара или градова. То је одећа сашивена претежно од индустријске тканине, по угледу на грађанско одело, у извесној мери прилагођена потребама сеоског становништва, које се, и поред великог броја запослених у рударско-индустријском комбинату Бора, знатним делом бави земљорадњом и сточарством. У свакодневној радној одећи још увек су, мада у знатно мањој мери у поређењу с периодом између два светска рата, заступљене домаће тканине израђене од вуне, кудеље или памука. Старији људи још увек носе сукнене чакшире и гуњеве, а старије жене ткање вуњене сукње. Али процес економских и друштвених промена јасно се запажа и у начину одевања сеоског становништва. Жене, које су биле главни носиоци производње домаћег одела, све више се, поред вођења домаћинства, посвећују пољопривреди и замењују мушке чланове домаћинства који су великим делом запослени у Бору. Знатнији новчани приходи који се на овај начин остварују, као и развој текстилне и конфекцијске индустрије, омогућавају куповину индустријских тканина и готове одеће, која ће неоспорно потпуно заменити и последње остатке некадашњег сеоског одела које се производило у домаћој радности.

Мада у непосредној близини гигантског произвођача скупог и траженог бакра, села у околини Бора била су, све до недавне прошлости, сиромашна, заостала, добрим делом одсечена од главних саобраћајница, упућена на могућности своје сопствене производње и своје традиционалне културе. Лоши економски услови, као и конзервативност сеоске средине, која и у бољим материјалним условима често дуго чува архаичне облике културе, сачували су појединачне делове старије ношње, као и сећање на одећу изобичајену још почетком 20. века. Уз предмете ношње који се чувају у Етнографском музеју у Београду и у Народној музеју у Бору, као и на основу података забележених у литератури, у могућно-

Изложба домаће радности у Шарбановцу (Музеј у Бору)

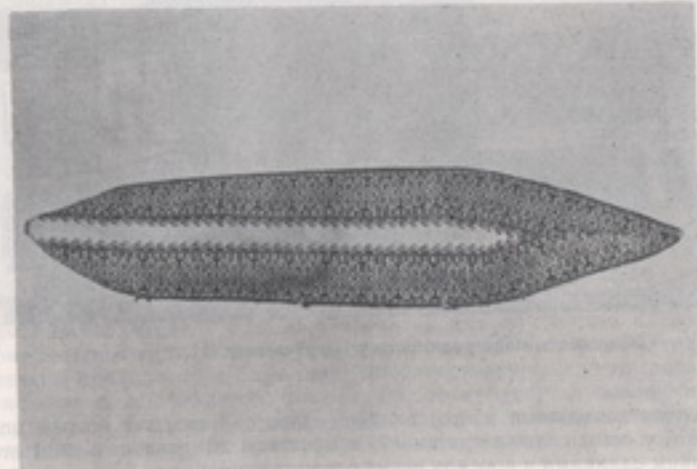
сти смо да кажемо нешто више о старијој народној ношњи ношеној у овим селима крајем 19. и почетком 20. века, о њеним етничким одликама и пореклу неких одевних елемената.

Посматрајући народно одело које се данас носи у овим селима, тешко би се могло закључити да се становништво у околини Бора међусобно етнички разликују, док се по ношњи из 19. века разлике јасно уочавају. Становници Доње Беле Реке носили су одећу која је по својим основним одевним елементима истоветна с ношњом суседних српских насеља, као што су Рготина, Звездан и друга, док су становници осталих насеља у околини Бора (Злата, Горњана, Буџа, Оштреља, Луке, Тајде, Кривеља, Брестовца, Слатине), носили одећу карактеристичну за унгурско-влашко становништво. Пошто обе ношње припадају типовима ношњи карактеристичним за шире области северноисточне Србије, о којима

постоје детаљни описи у већ објављеним радовима, овом приликом ћемо се задржати само на основним одевним елементима.

Ношња Доње Беле Реке по својим основним елементима припада типу косовско-ресавске ношње, распрострањене у 19. веку на широј територији источне Србије, и то у селима у којима је преовлађавало становништво косовско-ресавског говора. Један од основних елемената ове ношње који одређује њен тип, представља посебан начин чешљања и покривања главе код удатих жена. То су трвељи са превезом и убрадачем. Трвељи су вештачке плетенице начињене од вуње, које су се уплитале у косу и савијале изнад ушију са стране лица. Трвељи су пореклом из Грчке, одакле су вардарском долином унети у наше крајеве. У 16. веку наше ере виде се код византијских властелиника у пратњи царице Теодоре на мозаику у Равени. Сасвим је вероватно да су и властелинке на нашим средњовековним дворovima носиле овај начин фризура и да је овај елемент, као и многи елементи ношње, касније при-

„Шавца“ — детаљ женске влашке ношње на глави (Музеј у Бору)

хваћен од сеоског становништва, које га је, селећи се на север, пренело у источну Србију. Налазимо га у свим областима насељеним косовским и моравско-вардарским становништвом, односно у областима косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора.

Основни део ношње, ношен до тела, била је дуга кошуља, шивена од кудељног, ланеног или памучног платна. Кројена је равно (у облику тунике), са стране проширена клиновима („ребрњачи“). Рукави су били дуги и широки. На грудима је дубоки

изрез, а око врата узани колир понекад украшен са мало веза. На горњем делу тела, преко кошуље, ношен је јелек сашивен од домаће тканине украшен уздужним пругама и ситним кружним орнаментима. На доњем делу тела, преко кошуље опасане вуњеним појасом, носила се сукња „запрега“, ткани од кудељног платна и украшена уздужним пругама. Шивена је из две хоризонталне поље, у појасу убрана и спреда несастављена. Преко сукње опасивана је прегача („кицеља“), ткани од вуње претежно црвене боје, украшена геометријским орнаментима, међу којима се често истиче изломљена вертикална пруга („велика вргуљница“). Радним даном жене су често ишле само у кошуљи опасаној само тканицом и кецељом. Уколико би пошле даље ван куће, облачиле су зубун („дорамче“) од белог сукња, без рукава, дуг до колена и напред отворен. Зубун је украшен везеним орнаментима рађеним вуњеним концем претежно црвене и црне боје. Орнаменти су стилизовани цветови са листовима, чија је средина испуњена аплицираном чохом. Типичан зимски хаљетак, карактеристичан за ову ношњу, била је „аљина“. Облачила се зими преко кошуље. То је бели сукњени део ношње, типа огртача, дуг до чланака, с дугим узаним рукавима, напред отворен. Преднице су се мало преклапале и преко аљине опасивале су се тканице и кецеља, а у свечаним приликама преко аљине се облачио и зубун. Аљина је по ивицама украшена вуњеним гајтаном, а око дубоког изреза на грудима нашивене су траке од црвене и плаве чохе. На ногама су жене, као и мушкарци, носиле вуњене чарапе „у два плетива“. Плетене су претежно од црвене и црне вуње и богато украшене геометријским или стилизованим биљним орнаментима. Опанке су правили сами од нештављене свињске коже, а за свечаније прилике носили су опанке занатске израде.

Карактеристичан део ове ношње, сем трвеља, јесте сукња „запрега“, која по Тројановићу представља чист хаљетак косовско-ресавске области. Сукња овога типа, сем што носи различите називе (запрега, завијача, опрег, опрегаљ, вуњеник, фута, бокча), варира и у дужини, од веома кратких, као што је косовска бокча, до дугих, које покривају кошуљу и спуштају се до чланака. У Црној Речи, околини Књажевца, Пирота, Ниша и Врања она допире једва до колена, тако да се испод ње види кошуља.

Осим трвеља и сукње завијаче, и други елементи ове ношње, особито зубун и аљина, показују шире распрострањење. Тако веома сличне зубуне, особито у орнаментацији и начину веза, налазимо у околини Новог Пазара, Краљева, у Левчу, Ресави, околини Књажевца и Зајечара. Исто се односи и на женске сукњене хаљине, које су као зимски хаљетак ношене у многим областима, а веома сличне су хаљине из Хомоља (село Суви До), Ресаве (село Двориште), околине Зајечара (Звездан) и из Метохије, изузев што су ове последње богатије украшене.

Мушка ношња у Доњој Белој Реци, као и у већини других села у околини Бора, мењала се много брже од женске и раније је изобичајена. Мушкарци су лакше и брже примали новине у свему, па и у одећи, што је сасвим разумљиво с обзиром на то да су се они више одвајали од куће и села и да су у великом броју стално или повремено, радили у Бору. За старију мушку ношњу, ношену до почетка 20. века, која нас првенствено интересује, карактеристично је да је постојала јаснија разлика у зимској и летњој одећи. Док се зимска одећа одликовала сукненим одевним елементима које су израђивале жене или сеоске абаџије, летња одећа је шивена од домаћег кудељног или памучног платна и састојала се од кошуље и гаћа. Кошуља је била дуга до колена и носила се пуштена преко гаћа, опасана вуњеним, ткиним појасом. За старију зимску ношњу карактеристичне су беле сукнене чакшире, плитког тура и уских ногавица. Око „ркмача“ и дужином ногавица биле су украшене нашивеним вуњеним гајтаном тамноодре боје. Старијски део ношње израђен такође од белог сукна био је „зобунак“ или „џубе“ ношен преко кошуље и јелека или памуклије. „Зобунак“ је био без рукава, дуг до испод колена и напред отворен. „Јелече“ без рукава и „гуњче“ с рукавима шивени су од црног сукна. Били су једноставног кроја, с мало украса од гајтана нашивеног по ивицама. Закопчавали су се средином груди и били дуги до испод појаса. На глави су мушкарци носили купасте шубаре од јагњећег крзна, зими велике шубаре, кружног облика с дугом длаком које су звали „баретина“. Биле су беле и исте као и влашке. Зими су још носили врсту кабанџе „гуњу“, која је ткана од вуне и козје длаке. Имала је рукаве, а понекад и капуљачу.

Мушка зимска ношња носи елементе сточарских ношњи источне Србије и била је у прошлости распрострањена на широј територији. Одликовала се одевним елементима начињеним од белог сукна. Џубе које су носили становници Доње Беле Реке по кроју је истоветно са зубуном ношњем у околини Књажевца, Пирота и Врања. Карић истиче да су се у књажевачком, пиротском и врањском округу носиле неке хаљине које се у осталој Србији нису могле видети, а које су носили и Власи, с веома незнатним разликама у кроју и боји гајтана којима су опточене. То су дорамник без рукава, долактица с кратким рукавима и хаљина с дугим рукавима, која понекад има и капуљачу. Од хаљетака које помиње Карић, као што смо видели, у Доњој Белој Реци, до краја 19. века носили су се џубе без рукава, гуња с рукавима и велика шубара — „баретина“. По Карићу, шубаре кружног облика с дугом длаком носили су сем Влаха и Срби у Звижду, Хомољу, затим у њупријском и александарском округу, изузимајући Мораву, у црноморском око Ртња и планине Брезовице, а у књажевачком у оним крајевима која се граниче с поменутиим окрузима.

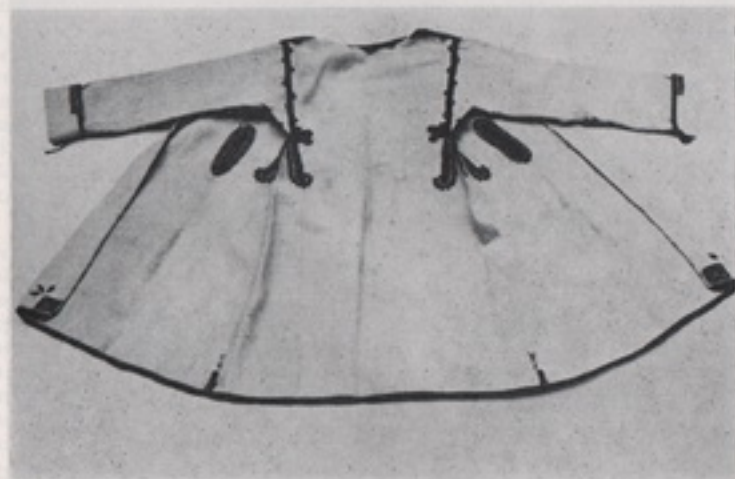
Породица из села Горњана (Музеј у Бору)

Влашка ношња у селима борске околине припада ношњи коју су носили Власи Унгуреани насељени у планинским областима северноисточне Србије, од Мораве до Поречке реке и од Дунава до

Ртња. То је одећа сточара и одликује се бројним хаљезима израђеним од домаће вулене тканине, беле боје, с оскудним, једностранним украсима од црног или модног вуненог гајтана нашивеног по ивицама и шавовима хаљетака. Нешто богатије украсе имају женске кошуље и прегаче, на којима је везом или ткањем израђен низ геометријских орнамената који у својој композицији и бојама носе типично обележје. Ношња Влаха Унгуреана је иста у свим областима северноисточне Србије. Постоје извесне разлике у детаљима и терминологији које смо запазили и у селима у околини Бора и на којима ћемо се посебно задржати.

Женску влашку ношњу карактерише, пре свега, посебан начин покривања главе код удатих жена, који се састоји из „плетера“, начињеног од вуле и косе, мале троугласте капе „шансе“ и убрадаче „пропаче“. Ово оглавлје, с капом која је у прошлости имала знатно истурен и мало повијен врх, представља остатак архаичног једнорогог оглавлја, у прошлости распрострањеног на већем делу Балканског полуострва. Кошуља („камаша“), шивена од куделног платна, одликује се богатим наборима око ко-

„Шуба“ или „ајна“, женска горња хаљина од белог сукна (Музеју у Бору)

лира („гуљек“) и типичним везеним орнаментима претежно црне боје, који се пружају у редовима дужином изреза на грудима и дужином рукава. Ова кошуља припада широко распрострањеном и веома архаичном типу који неки истраживачи називају карпатским. Иста кошуља установљена је код варварских народа приказаних на споменику у Адамклиси. Преко кошуље опасивали

су ткани вувени појас („шиштори“) и две мале прегаче с дугим вувеним ресама („опрег“). Ткане су претежно од црне или тамно-мрке вуле и украшене попречним пругама са уткајним ситним орнаментима претежно беле боје. Дуге вулене ресе, као орнаментална композиција основних мотива, ромба и крста с кукама, чине да ове прегаче представљају само варијанту у типу прегача карактеристичних за женску влашку ношњу.

Зими се преко кошуље облачила посебна сукнена хаљина „кеба“, беле боје, без рукава и напред затворена. Облачила се преко главе и опасивала вуеним појасом. Кројена је из косих клинова. Преко свег одела, зими се облачила још и бела сукнена хаљина, типа огртача, с дугим рукавима и напред отворена. У селу Танди ову хаљину су називали „ајна“ као у Поречу и Крајини, а у Злоту „шуба“ као у Хомољу. На ногама жене су носиле беле сукнене чарапе, дуге до колена („шореш“), преко којих су обувале краће чарапе („калице“) од сукна црне боје и опанке од свињске нештављене коже. У периоду између два светска рата жене су лети преко кошуље опасивале кратке, ситно набране сукње („крецац“) црне боје. То је тип сукње завијаче, која је напред несаваљена. Шивена је из две хоризонталне поље, а по доњој ивици често украшена сасвим узаним пругама беле боје.

Неоспорно је да су сем кошуље и белих суквених хаљетака, за женску унгуреанску ношњу најтипичније и веома интересантне прегаче с ресама. Ове архаичне прегаче с кратком правоугаоном ткањеном и дугим вуеним ресама показују знатну сличност с румунским прегачама у Банату, Хаџегу, а нарочито у Алмашу. Међутим, док се у Румунији оне налазе само у периферним југозападним областима, на Балканском полуострву оне су много чешће и јављају се као саставни део народних ношњи у Босни, Херцеговини, Кордуну, Далмацији, околини Ѓвјалана и Албанији. Представа ове прегаче на Кличевачком идолу, као и на фигурама нађеним у претхеленским гробовима у Беотији, потврђују мишљење румунског научника Флореска, који, полазећи такође од археолошких споменика, сматра да ношња с овим прегачама представља остатке одеће пренилско-трачких и илирско-трачких племена.

Мушкарци су носили кошуљу („камаша“) од домаћег куделног платна и сукнене чакшире („шореш“) које су облачили до тела. За разлику од других села где се мушка кошуља као и женска зове камаша, у селима Злоту и Горњану мушка кошуља за разлику од женске звала се „к'пан“. Власи су лети и зими носили чакшире с кошуљом. На горњем делу тела преко кошуље носили су „дабул“ с кратким рукавима и „ајну“ с дугим рукавима. Оба хаљетка шивена су од белог сукна и украшена вуеним гајтаном („бриаш“) обично црне и црвене или модре и црвене боје. По кроју и украсима нису се разликовали од женских хаљетака истог типа и веома су слични горњим сукненим деловима одеће које су носили и Срби у планинским областима северноисточне Срби-

је. На ногама су носили сукнене чарапе („калцоне“), обојке („објеље“) и опанке („опнић“). Уобичајена и најраспрострањенија капа била је шубара („кашула“) купастог облика, али зими су носили и шубаре кружног облика, с дугом длаком, које су сами правили од овчјег крзна, обично беле боје.

У влашким селима у околини Бора, особито у Злоту, ношена је до краја 19. века мала округла капа „кечија“ или „кичија“ од црвеног сукна. Слична је била кечићима који се носе у околини Новог Пазара или белим кечићима које носе Албанци на Косову а које су некада носили и Срби. Зими су ову капу носили испод шубаре. Кечија није била типична капа за ношњу Влаха Унгуреана у северноисточној Србији, мада је познато да је у прошлости била распрострањена на знатном делу Балканског полуострва. Претпостављамо да су је Власи у околини Бора могли примити од досељеника косовске миграционе струје, који су могли учествовати и у формирању данашњег влашког становништва у овом крају.

ГОДИШЊИ ОБИЧАЈИ

У већини села у околини Бора живи влашко становништво, које одржава своје обичаје, мада његове већи део ради у борским фабрикама и стално има додир са савременим достигнућима науке и технике. Цео историјски и економски развој ове области у 19. веку и пре другог светског рата, када су села у околини Бора била доста изолована, условно је да се обичаји одржавају до данас. После другог светског рата с развојем Борског рудника почињу се мењати навике и социјални положај становништва у селима која гравитирају к руднику. Али и поред тога, традиционални живот, посебно обичаји који имају дубоке корене, споро се мењају и народ у селима одржава своје обичаје, које посебно негују жене. У селима која су ближа Бору и у којима су утицаји града највиднији, народ упражњава обичаје исто онако као и у селима Горњане и Танда, која су прилично удаљена од Бора и чији се утицај овде „готово не осећа“. У самом Бору, где живе досељеници из других крајева, обичаји су се скоро потпуно изгубили, мада се нарочито у делу града који се зове Бор-село још одржавају.

У годишњим обичајима Влаха и Срба (Срби живе само у Доњој Белој Реци), чији се обичаји међусобно много не разликују, задржавали су се врло архаични елементи, који воде порекло из најстаријих друштвено-економских односа, из времена кад су се услед човекове немоћи пред природним силама и његове неразвијене свести јавили мађијски обичаји, чијим је практиковањем требало обезбедити плодност поља и стоке и здравље породице у току године. У овим обичајима јављају се веровања из ловачко-скупљачког ступња привређивања и архаична земљорадничка

традиција која је била карактеристична за матријархалну културу. Ове карактеристике типичне су за сва веровања и обичаје који се везују за годину у свим нашим крајевима, али у источној Србији, па и у околини Бора, они су се сачували у свом архаичном облику.

Годишњи обичаји почињу **новогодишњим обичајима**, који се изводе на почетку нове производне године. Ове мађијске обичаје, који треба да утичу на плодност током целе године, касније је прихватила хришћанска црква и везала их за поједине своје празнике. На почетку овог циклуса празнује се св. Андрија (13. децембра), коме је посвећен медвед, тако да Власи овај дан називају „Зоа урсуди“ (Дан медведа). С овим тотемистичким поштовањем медведа, који је сматран за божанство материнства и плодности земље, прелиће се и поштовања вука, и Власи у неким селима овај дан називају и „Зоа лупилор“ (Дан вукова). Срби у Доњој Белој Реци за време Мратинаца (десет дана после св. Арханђела, 21. новембра) не раде ништа око оваца да их не би нападали вукови. По народном веровању, свети Мрата управља вуковима, он је нека врста божанског пастира чији је терноморфorni облик био вук.

Новогодишњи обичаји су везани посебно за Божић, који представља хришћанизовани празник рађања новог Сунца, тј. почетка нове године, али они се изводе и понављају у целом периоду од св. Варваре (17. децембра) до Нове године (14. јануара), у време када Сунце „добија снагу“. Власи почетак нове године везују за св. Варвару, јер тада дани постају дужи и „све иде према пролећу“. Тада месе „турту“ која, као и сви божићни обредни хлебови, треба да утиче на плодност. У њу стављају кукуруз, пшеницу, пасуљ, сочиво и новчић, као што то раде Срби на Божић са чесницом. Турту доне за време ручка као божићни колач. На овај дан долази и полагајеник, мушкарац или жена, кога називају „клоца“ (кокошка); он седне на земљу, а укућани му дају сито с разним семењем које он посипа по соби, што треба да представља симболично сејање које ће утицати на плодност поља у идућој години. На крају он дара ватру и говори: „да буде јагањаца, пилића, прасића...“ Полагање се понавља и на Божић, као и у другим нашим крајевима, али код Влаха није тако редовно као код Срба. У српском селу Доња Бела Река полагајеник дара ватру, а Власи само угосте човека који први уђе у кућу. Повезивање полагајеника с кокошком указује на то да је првобитни животињски полагајеник била кокошка, која је имала велику улогу у веровањима у периоду мотичке земљорадње материјархалног рада, у коме је главно привређивање било гајење живине. Животињског полагајеника кокошку, која је примарни представник животињске врсте, од које зависи опстанак људске заједнице, и животињски представник житног демона, заменио је полазник жена. У патријархату полагајеник постаје мушкарац. У неким селима у кућу

уводе овцу, што је повезано с развијеним сточарским начином привређивања.

Карактеристично је да је обичај полагања код Влаха везан за св. Варвару, која је вероватно наследила неко женско божанство плодности земље за које су везивани архаични аграрно-мађијски обичаји који се изводе и на Божић који је наследио паганско светковање новог годишњег циклуса. На Божић у кућу уносе сламу и бадњак, кољу печеницу, месе божићне хебове и тада по селу иду коледари.

За божићну печеницу Власи употребљавају месо од свиње коју кољу на св. Игњата (2. јануара) који је, као св. Варвара, наследио неко божанство плодности. Поред тога, Срби и Власи кољу на Бадњидан прасе које представља тотемску жртву која се ритуално убија да би се обезбедили извори исхране.

Власи и Срби на Бадњидан уносе у кућу бадњак — церово дрво. У неким селима Власи то дрво оставе пред вратима куће, а негде га, као Срби бадњак, домаћица уноси у кућу и ставља на огњиште, док деца иду за њом пијучући. У Брестовцу су то на Божић радили с церовом границом сви укућани. У обичајима око доношења бадњака, који представља остатак култа дрвета које се пали у време зимске солстисије да би се „дала снага“ новом Сунцу, има елементарна полагања, што Ш. Кулишић објашњава претпоставком да је полагањем првобитно доносио бадњак, а касније приликом распада родовско-сеоских заједница, када су „првобитни родовски обичаји постали кућни“, тај обичај преузима домаћица или домаћин.

Власи и Срби на Бадње вече уносе сламу у кућу и послу је по соби. Ова слама има плодотворну моћ као последњи жетвени сноп, и зато је после три дана однесу код стоке или у њиву да би се на њих пренела њена мађијска снага.

На Бадњидан по селу иду коледари. То је група деце која носи штапове украшене спиралним шарама. Кад уђу у кућу царају ватру штаповима за плодност у следећој години, а укућани им дају дарове. Негде се маскирају као старац и жена: ставе браду и бркове од вуне и обуку женско одело, а негде ставе и маске од картона с брковима и брадом од вуне и зубима од семена тикве. Негде су облачили наопако окренуте кожухе и поцепано одело. Ове маске су сличне маскама које се јављају у коледарским обичајима у околини Лесковца и „кукерима“ у Бугарској, које представљају козу и овцу. Маскирани коледари представљају претке, а вероватно и неко старинско божанство пољске плодности, које се јавља и у животињском облику, што доказују маске козе и овце, чији култ води порекло из тотемизма. Ове коледарске поворке треба да осигурају родну годину.

Власи и Срби за Божић месе један главни божићни колач који секу за време божићног ручка. Колач својом мађијском сна-

гом треба да утиче на плодност поља и стоке и на здравље целе породице. Власи месе „малај“ од кукурузног брашна у који стављају пасуљ, новац, као што то раде Срби са чесницом коју леме за време ручка. Поред ових хлебова, Срби у Доњој Белој Реци месе већи број колача намењених на овце, краве, кућу, свиње, вино и полове. Ови колачи имају исто значење као чесница и развили су се из симбола који се налазе у њој, тако да представљају развијенији облик чеснице, која има улогу архаичног обредног хлеба.

На Нову годину (14. јануара) месе мале колачиће — „бабице“, који се намењују деци, и тада долази „бабица“ — „моша“, која три пута подигне дете и зажели му да дуго живи. Ови колачић су намењени „баби“, која представља женског претка који се појављује у облику „моше“ која треба да заштити дете од злих очију. Ови колачићи такође треба да утичу и на плодност.

На Богојављење (19. јануара) жене доносе воду с бунара или реке, што представља остатак култа воде, која је симбол плодности и очишћења. Касније је хришћанска црква преузела овај обичај, па данас у многим селима иду у цркву и узимају воду из великих чаброва и чувају је за стоку и људе када се разболе. У неким влашким селима очувао се обичај да на овај дан неколико лепо обучених и окићених девојака иде од куће до куће и пева песме за плодност, а укућани им дарују храну и пиће. Ова поворка се зове „крављеса“, коју је још почетком овог века забележио Тихомир Ђорђевић код Влаха у источној Србији. Ове поворке су сличне „лазарницама“ које су у Србији ишле по селу на Лазареву суботу и „крављима“ које су ишле на Духове, а сличне су и „колефанкама“ које су ишле по селу у Ресави крајем 19. века. У неким селима у околини Бора „крављеса“ се маскирају као коледари у циганку, старицу и мушкарца с брковима и брадом. Цео садржај обичаја „крављеса“ и учешће само жена указује да он, као „лазарнице“ и „крављесе“, води порекло из матријархалне културе. По Ш. Кулишићу, „лазарнице“ и „крављесе“ су „представнице“ шумских демона који се маскирани јављају и у коледарским поворкама као носиоци плодности и изобиља.

Покладе падају у седму недељу пре Ускрса, и тада у селу пале ватре које Власи намењују мртвима. Срби ове ватре називају „олалија“, а Власи „привег“. У Доњој Белој Реци сваки домаћин донесе бреме тулузовине или сламе напред села и запали ватру. Домаћице, као приликом полагања, дарају ватру желећи плодну годину, а омладина прескаче ватру. Ови обичаји представљају остатак колективних родовско-сеоских обреда у којима учествује цело село, па се у њима јавља и траг колективног полагања који нестаје с распадом родовско-сеоских заједница када полагање преузима домаћин или домаћица. Ове ватре треба да заштите људе, усеје и стоку од злих сила, а везане су и за култ

Сунца, јер се пале у време зимске солстиције, када Сунцу треба „дати снагу“.

Код Влаха „привег“ пали свака кућа у дворишту. Пре другог светског рата то је био колективни сеоски обичај, па је палена једна ватра наред села и свака кућа је доносила дрва. У Црнајки ову ватру су палили за оне покојнике који су умрли без свеће. Поред наведеног значења, ове ватре код Влаха, као и „рајска свећа“ која се пали у неким крајевима источне Србије за оне који су умрли без свеће, треба да „греју“ покојника и светле му на „другом свету“.

Од уторка у Белој недељи (недељи после Поклада) почиње „Тудорова недеља“ или, како је Власи зову, „сентођери“. Срби тада шишају коњима репове, а Власи верују да ноћу по селу иду „сентођери“ — јахачи на белим коњима, који нападају људе ако изађу ноћу из куће или ако у ове дане раде нешто с вуном. Најглавнији дан у овој седмици је субота када долази „Велики Сентођер“ („Сентођер ал маре“). Тада месе колач у облику потковице „Сентођери“ се завршавају у уторак („Марца ку њата“), када долази „Мали Сентођер“, а следећег дана одлазе ђорави и ђорави коњи. Ови обичаји у вези с култом коња води порекло из тотемизма, али у њима се јавља и култ покојника који се појављују у облику белих коња и јахача на њима. Они су носиоци плодности и зато им се намењују обредни хлебови. У обичају „сентођера“ очувао се култ Трачког коњаника, који је био распрострањен у источној Србији, Македонији и Бугарској. Трачки коњаник је представљао божанство доњег света (мртвих) и светлости (сунца) које је настало на вишем ступњу развоја религије, у класном друштву, када се појављује култ хероја.

Пролећни обичаји почињу Младенцима (22. марта), када се месе „младенчићи“ ишарани цевчицом од зове или крајем чуника. Власи овај дан називају „С'мс“, а ове хлебове „колачићи“. Они се намењују младенцима да би се плодносна снага жита од кога се хлебови месе пренела на младенце, којима је овај дан посвећен, јер они треба да обезбеде потомство.

На Младенце жене не раде, посебно не преду и не ткају да змије не би нападале људе и стоку. Да би отерали змије људи пале крпе и с њима обилазе око кућа и стаја. Ови обичаји су у вези с култом змије, који је био распрострањен нарочито код земљорадничких народа код којих је змија била дух жита, подземни демон и зао дух који је могао да нашкоди људима и стоци.

У пролећним обичајима најважнији су ускршњи празници, који почињу Лазаревом суботом која се назива и Врбница. Тада су деца брала врбове гранчице и носила их у цркву, јер је врба сматрана за свето дрво, које може да заштити човека од болести и других недаћа и да утиче на плодност.

На Велики четвртак Власи, који овај дан називају „Жбј ал маре“, пале пред кућом ватру од бурјана за „поману“ (помен) мртвима. После тога иду на гробље, где такође пале ватре на гробљима. Ове ватре имају исто значење као пролећне ватре за мртве. У народној религији четвртак има велику улогу и посебно се празнују сви четврти до Духова због грома и непогода. Власи четвртак пред Духове називају „Жој ал верђе“ (Зелени четвртак) и тада не раде да не би позеленели као трава.

На Велики петак шарају јаја воском и боје их. Прво јаје боје у црвеној боји и њим сви укућани трљају лице да би били румени целе године, јер су јаје и црвена боја симболи живота.

На Ускрс, који Власи називају „Пашће“, месе колач који украсе с четири јајета. Колач се подели свим укућанима за време ручка, и он треба, као сви обредни хлебови, да утиче на плодност. Власи рано ујутру стану на бусен траве испред кућних врата, окрену се према Сунцу и причесте јајетом, дрењином, копривом и парчетом колача. Затим се три пута окрену и скоче што даље да би све ишло напред. Овај обичај је у вези с култом Сунца, чија хришћанизована персонафикација Исус Христос васкрсава на Ускрс, који је наследио пагански празник обнављања природе.

Ђурђевдан (6. маја) је главни сточарски празник на који се изводе обичаји за плодност стоке. У петак пре Ђурђевдана, који Срби зову „Биљани петак“, а Власи „Вињера бујезилор“, беру ивеће и од њега праве венце којима ките куће и торове. Најбољој овци ставе венац око врата и музу је кроз колач, који ставе на ведрину. У колач ставе новчић као у божићну чесвицу, што значи да и он има исто значење као други обредни хлебови, наиме да утиче на плодност стоке. После тога сви укућани ухвате колач обема рукама и преломе га. Онај ко одлomi веће парче дуже ће живети, а ко нађе новац у свом парчету биће срећан. Сви укућани добијају по парче колача, а један комад дају овцама. На овај дан први пут те године кољу јагње, које има исто значење као божићна печеница, која носи у себи карактеристике тотемске животиње. Јагње се убија да би се продужила животињска врста, од које зависи опстанак људи. Оно се намењује св. Ђорђу, који је заменио неко старо божанство које је било заштитник стоке.

Недељу после Духова Власи називају „Русалија“, која почиње и завршава се у уторак. У народу постоји веровање да се у ове дане појављују натприродна бића „Русале“, које се замислају као девојке с дугачком косом. Оне могу да нашкоде човеку и зато постоји веровање да не треба спавати у ове дане на земљи, јер тада човека могу „узети Русале“. „Русале“ су стари пагански празник, познат многим словенским и другим народима. Он је сличан римском празнику „Rosalia“, који је био посвећен мртвима. Код словенских народа „русалке“ — виле представљају душе преминулих девојака. У Шарбановцу се задржало веровање да ако се неко разболи у току ове недеље, око њега треба да

играју деца и певају да би што пре оздравио. Ово веровање представља остатак оргијастичких игара које су се до данас задржале на Духове у Дубокој у Звизду. Тада жене падају у занос, а око њих играју „краљеви“ и „краљице“, који их буде из заноса својом игром певањем и свирком. Оргијастички карактер ових обичаја води порекло од трачко-фригијског култа Дионизија — божанства вегетације, које треба да обезбеди плодност током године. У Савинцу на „Русалин петак“ одржава се заветина — сеоска слава, на коју се окупљају сви сељани да се провеселе. То је остатак некадашње литије која је на заветину ишла до „записа“ — дрвета у пољу код кога су секли колач и читали молитву за плодност поља. Данас се не иде до записа, али се задржао обичај да свака породица донесе колач који се једе на гозби. Ове заветине су остатак колективних родовских аграрно-мађијских обичаја за родност поља.

У летњим обичајима има неколико празника када се не ради због ветра и грома, који се у народној религији поштују јер могу да нанесу велику штету летници. Због грома се не ради на дан св. Пантелеја (9. августа), који штити од олује, буре и пожара, и на дан св. Вартоломеја (24. јуна). У Метовници на овај дан не раде да не би ветар однео летину. У овом селу на св. Проклија (21. августа), који такође штити од грома и пожара, не раде због града. Због грома посебно празнују св. Илију (2. августа), који је наследио паганско божанство грома. Тада кољу најстаријег петла, који представља жртву намењену богу громовнику, а и житног демона који се коље за време жетве, која се обавља баш у то време. Власи не раде због грома и на Огњену Марију — „Опратију“ (30. јула), која се сматра за сестру св. Илије, а наследила је неко паганско женско божанство грома.

У овом циклусу има обичаја који су везани за биље, које је најбујније у ово време. На Ивањдан (7. јула), у ствари на св. Јована, који је наследио паганско божанство светлости или Сунца, девојке иду у поље и беру цвеће од кога плету венце и њима ките куће. Ово цвеће треба својом мађијском снагом да утиче на плодност, а поред тога, ивањски венац представља симбол Сунца.

У јесењим обичајима издвајају се веровања у вези с дивљим животињама које наносе штету домаћинству. Срби празнују Митровдан (8. новембра), када не раде да не би мишеви улазили у кош са житом. Ови обичаји воде порекло од тотемистичких веровања. Како смо већ навели, на Мратинце — десет дана после св. Арханђела (21. новембра) — не ради се, нарочито око оваца да их не би вукови нападали.

Овај кратак преглед годишњих обичаја у околини Бора показује да су се у њима сачували врло архаични елементи. Развој индустрије у овом региону и нов начин живота који тај развој

условљава утицаће, а и сада већ утиче, на несвајање ових обичаја, који представљају сурвивал из давне прошлости.

НАРОДНА МИТОЛОГИЈА

При испитивању народних веровања у околини Бора открива се много шта што је савременом човеку потпуно страна, а народу овога краја, напротив, сасвим разумљиво и блиско. Истраживача нарочито привлаче утврђивање чиница, њихова систематизација и објашњење основа из којих су потекла поједина народна веровања. Ово последње је услов за успешно разбијање корена сујеверја. Ако је реч о народној митологији природе, нарочито митологији животиња, биља и природних појава, то представља надградњу некада значајне базе, на коју се ослањала егзистенција овог становништва.

Веровања у неостојећа митска бића, божанства и демоне, која имају потпуно претхришћански карактер, у овом крају су многобројна и имају различито порекло. У прву категорију би се могла сврстати она замисљена бића која настају од живих људи која су натприродна својства стекла још за живота или пак после смрти. Ту спадају таласон, вампир и вамбрачно дете. Другу би категорију сачињавали демони природе (водени дух, шумска мајка, змај), трећу — митска бића која утичу на људску судбину (судбинске богиње, демони болести), док би се у четврту сврстала она митска бића која се јављају сезонски, у одређеним временским интервалима, углавном везана за хришћанске празнике. У последњу категорију спадала би сва остаал митска бића.

Демони који настају од живих људи

Таласон има за дужност да бди над кућом чији је дух — заштитник. Сматра се да води порекло од ових људи чија је сенка узидана у дотичну грађевину. Мисли се да лице чија је сенка узидана у темеље након извесног времена умире, а да његова душа остаје трајно везана за ту грађевину као њен дух — заштитник.

Порекло ових митских бића има основу у оним давним временима када су се људи још приносили на жртву. У каснијим фазама развоја, пракса узидивања живих људи била је облажена на тај начин што је узидивана њихова сенка, која је, по народном веровању, саставни део личности, човеков еквивалент.

Вампир. — Веома развијено веровање у загробни живот и представе о другом свету, које се потпуно разликују од хришћанских, довеле су до веровања у живот после смрти и узајамно комуницирање између оба света. По народним веровањима овога краја, вампир настаје од преминуле особе која у гробу нема мира, па се враћа на овај свет да би узнемиривала живе. Влашки назив

за вампира је **морој**. По овдашњим народним веровањима, постоји и живи вампир (морој вију), што је једна од локалних специфичности овога краја. Како се мисли, вампире се обично они људи који су били зли за живота. Али вампиром може постати и узорна особа ако наступе одређене околности. Сматра се да је предродана од вампира веома важна и постоји много мера које треба предузети против вампирења.

Ванбрачно дете, чак и ако није у животу, сматра се да има натприродне моћи. Верује се да онај ко уза себе има честицу тела ванбрачног детета не може погинути, пошто га оно штити. Једно друго веровање се наставља на ово. Сматрало се, наиме, да ће, ако мајка умори своје ванбрачно дете и закопа га, падати киша све дотле док га она не ископа. Ако се оба вјровања подвргну анализи, долази се до занимљивог закључка да се у старијим фазама развоја религије ванбрачно дете сматрало потомком божанства, па му се зато придају митска својства.

Демони природе

Водени дух се замишља у облику кепеца тамне боје, с козјим изгледом, ушима и ногама. Нечастиви — или једноставно ђаво или драк, како га овдашњи народ еуфемистички назива, радо борави око воденица. Он људе дави у води на тај начин што им обавије ланце око ногу одвлачећи их на дно. Власт воденог духа простире се само на води или при обали. Може нашкодити и у плиткој води, па човек не треба да се сagne на потоку да би се напио воде. Верује се да ђаво своју жртву пре него што ће је удавити три пута зовне ноћу, и зато се не треба одзивати. Мисли се да везе с ђаволом одржавају извесне жене, које их на нарочит начин ваде из воде. Обећавајући им жртву, оне могу учинити да се добије спор на суду, постигне успех у разним подухватима или у љубави. Жеља се испуњава, али жртва пада.

Водени дух спада у врло распрострањену врсту европских водених демона. Његов животињски облик упућује на тотемистичку компоненту, а црна боја указује на његово хтонско порекло. Похотљивост која му је својствена такође је пратилац божанства и демона у многим митологијама. Жртва је карактеристична за онај период развоја религиозних схватања када су људи мислили да помоћу ње могу добити оно што желе.

Шумска мајка или Мума Падурџи се нарочито истиче својом арханџелишћу. Господарица шуме се замишља као жена хипертрофираних груди, расплетене црне косе, с дугим noktима и зубима, каткад нага, а каткад одевена у бело. Сматра се да лепо пева. Она је похотљива, па често заводи младе и лепе људе. Поред тога што је господарица шуме, приписује јој се и друге функције. Напада или штити гравидне жене или новорођенчад, па бајалице

често од ње траже помоћ за исцељење. Класичне паралеле су јој Артемида и Дијана.

Змај се замишља као получовек — полуживотиња. Замишља се као ватрена птица дуга репа, која од себе одбацује варице када лети. Према веома раширеном народном веровању, змај је похотљив, па лепим женама долази ноћу кроз ошак. Тада је он леп момак. Његова је главна дужност да регулише атмосферске појаве у корист људи, тј. да обезбеди кишу или да одагна непогоду. Змај је по карактеру тотем, митски предак, чија је дужност обезбеђење плодности и који води рачуна о продужењу врсте додиром са женама свога подручја.

Митска бића која утичу на људску судбину

Суђенице су демони судбине за које се мисли да још приликом рођења одређују судбину сваком људском бићу за цео живот. Сматра се да их има три. Замишљају се као лепе девојке с расплетеном косом, одевене у бело. Оне човеку одређују судбину у току прве три вечери по његовом рођењу. Суђеницама се спремају понуде, а у кући мора горети светлост. Суђење редовно почиње најстарија суђеница, а закључује га најмлађа, чија је реч пресудна. На влашком се називају урситоаре. Класичне паралеле и паралеле код других европских народа показују да је порекло ових митских бића општеиндоевропско, по ком су се представе о судбини персонификовале у судбинска божанства.

Бабице су зли порођајни демони који мајци и детету могу нашкодити у интервалу од четрдесет дана по његовом рођењу. Дете је нарочито осетљиво према овим демонима до крштења. Ова митска бића се замишљају као жене дуге црне косе, одевене у црно. Своју активност развијају искључиво ноћу, па зато стално треба да гори светлост. Ноћу не треба ни излазити из куће нити остављати децје ствари напољу. Мере које се предузимају против порођајних демона могу се поделити на превентивне и куративне. Међу прве би спадале оне радње и акције које су имале за сврху да демоне спрече да учине какву штету, док су друге имале за циљ да отклоне лоше последице ако су већ наступиле. Слични демони су познати и другим европским народима.

Демони болести су, за разлику од порођајних демона, нападали човека током целог његовог живота. Називају се милостиве или тетке. Замишљају се као три жене одевене у црнину. Оне су персонификација богиња, колере и гушобоље. Заједничком акцијом могу да изазову и друге епидемије. Људи су се трудили да парализују њихову активност на тај начин што би чинили „помане“ теткама или „помане чумилор“. На улазима у насеље или на раскрсницама ложице би се велике ватре око којих се играло и где се приређивала сакрална гозба.

ЛИТЕРАТУРА, ИЗВОРИ, СТАТИСТИКЕ, РУКОПИСИ И ЛИСТОВИ

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

(за прилоге о прошлости)

I.

A.

- Гарашанин М. и Д., Археолошка налазишта Србије, Београд, 1951.
Јовановић Б., Металургија енеолитског периода Југославије, Београд, 1971.
Јовановић Б., Early Copper Metallurgy of the Central Balkans, Actes du VIII Congres UISPP, Beograd, 1971. 131
Папазоглу Ф., Средњовековна племена у предримско доба, Дела XXX, књ. I, Сарајево, 1969.
Roman P., Strukturänderungen des endäneolithikums im Donau Karpaten — Raum, Dacia XV, 1971. 31
Тасић Н., Злотска пећина — археолошко налазиште, Бор 1968.
Тасић Н., Основни резултати истраживања у Злотској пећини и налазишта на Бердапу, Материјали VI, Бор 1969. 71
Трбуховић В., Вуковић Љ., О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској крајини, Старинар, XVII, 1966. 97—106

B.

- Vetters H., Dacia Ripensis, Schriften der Balkankommission, Ant. Abt. XI/1, Akad. der Wiss. Wien, 1951.
Велков В., Град в Тракија и Дакија през касната античност, Софија, 1959.
Green F., Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Keiserzeit, Upsala — Leipzig, 1941.
Dessau H., Geschichte der römischen Keiserzeit, Berlin, 1924.
Domaszewsky V. A., Studien zur Geschichte Donauprovinzen: I. Die Grenzen von Moesia Superior und illirische Grenzzoll, AEM XIII (1890).
Domaszewsky V. A., Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung, I. Moesia und Hispania citerior, Rhein. Mus. N. XLV.
Кондић В. — Зотовић Љ., Римске и рановизантијске тврђаве у Бердапу, Материјали VI, Бор, 1969.
Лимес у Југославији, Зборник радова са симпозијума о лимесу I, Београд, 1961.
Мирковић М., Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд, 1968.
Mommsen Th., Römische Geschichte t. V4, Berlin, 1894.
Patsch K., Die Kömpfe um den Donaauraum unter Domitian und Traian, Sitz. Ber. 217, Vien, 1937.
Rostovtzeff M., The Social Economic History of the Roman Empire, Oäford, 1926.

- Swoboda E., Forschungen am obermoesischen limes, Schriften der Balkan-kommission, Ant. Abt. X Akad. der. Viss. Wien und Leipzig, 1939.
 Старе културе у Берадину (каталог изложбе), Београд, 1968.
 Fabricius E., Limes, RE XIII, 1926.
 Filow B., Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokle-tian, Leipzig, 1926.
 Fluss M., Moesia, RE XV, 1932, 2344 sq.

II.

A. Необјављени историјски извори

Из следећих архива:

- Архив града Ниша
 Архив Југославије, Београд
 Архив Народне банке Југославије, Београд
 Архив Председништва владе (Vasbakankik Arşivi), Инстамбул
 Архив Рударско-топовничарског басена, Бор
 Архив Савезног секретаријата за унутрашње послове, Београд
 Архив Србије, Београд
 Архив Српске академије наука и уметности, Београд
 Архив за историју радничког покрета Југославије, Београд
 Централни архив Mansfeld-комбината, Eisleben, НДР
 Дипломатски архив државног секретаријата иностраних послова, Београд
 Документација Института за савремену историју, Београд
 Документација Института за изучавање радничког покрета Србије, Бео-град
 Документација Народних музеја, Бор
 Финансијски и Коморски архив (Finanz-und Hofkammerarchiv), Беч
 Генерална дирекција тањте и катастра (Taru ve Kadastro Genel Mudur-lugu), Анкара
 Историјски архив, Зајечар
 Политички архив Министарства иностраних послова СР Немачке (Po-lisches Archiv des ausfertigen Amtes), Бон
 Ратни архив (Kriegsarchiv), Беч

B. Објављени извори и статистике

- Akten zur deutschen auswärtigen Politik, серија А
 La Delegation Française auprès la Comission Allemande d'armistice, I, II, Pariz 1947, 1950.
 Историјски архив КПЈ, III Београд 1950.
 Извештај Радничке коморе за 1911 Београд 1912.
 Извештај Радничке коморе за 1912—1913. годину, Београд 1914.
 Извештај Радничке коморе за 1914—1920, Београд 1920.
 Kriegs-Chronik Oesterreichs-Ungarns, Militarischer Führer auf den Krieg-schauulaten der Monarchie, III Theil, Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs, NF III Band, Wien 1889.
 Службене новине Краљевине Југославије, 1933.
 Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустриј-ских предузећа, Београд 1941. г.
 Статистика избора за Уставотворну скупштину, извршених 28. XI 1920. Београд 1921.
 Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине СХС, одржаних 18. III 1923, Београд 1924.
 Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 8. фе-бруара 1925., Београд 1926.
 Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. IX 1927., Београд 1928.

- Закон о општинама од 5. VI 1903. са допунама, објашњењем одлукама Државног савета и Касационог суда, Београд 1920.
 Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије Турски извори за балгарската историја, серија XV—XVI век, II, БАН, Софија 1966.
 Зборник докумената и података о ослободилачкој борби народа Југославије, том I књ. 3 и 4 том II, књ. 1 и 3.
 О. Зиројевић, Вучитрски и призренски санџак у време владавине Сулеј-мана Величанственог, Историјски часопис XIX, 1972.

B. Ручкописи

- Анбалаковић И., „Из историје радничког покрета у Бору“ (Нар. музеј, Бор, XI, 233) — рукопис
 Босиљчић С., О раду борске партијске организације, рукопис
 Гојковић М., Хроника Бора, Историјски архив у Зајечару
 Јовановић Р., Хроника Злата, Историјски архив у Зајечару
 Станојевић М., Црна Река, антропогеографска грава (Архив САНУ)

G. Литература

- Антула Д., Преглед рудништа у Краљевини Србији, за Париску изложбу 1900, Београд 1900.
 Аврамовски Ж., Економски и политички циљеви немачког наоружања у балканске земље уочи другог светског рата, Војно-историјски гласник, Београд 1972.
 Аврамовски Ж., Економски и политички циљеви немачког наоружања уочи другог светског рата, Историја XX века свеска II, Београд 1961.
 Barkan O. L., 894 (1489) Yunlı Cizvesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilanço-lari, TTK, Belgele, L, 1, osak 1964, I, Ankara
 Бојанић — Лукић Д., Неготинска Крајина у време турске владавине, на основу извора из XV и XVI века, Гласник Етнографског музеја, 31—32, Београд 1969.
 Бојанић — Лукић Д., Турски пописи насеља неготинске крајине у XV и XVI веку, Развитак, 6, Зајечар, новембар — децембар 1964.
 Босиљчић С., Источна Србија, Београд 1963.
 Босиљчић С., Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941., Београд 1959.
 Вукић М., Мартолози у југословенским земљама под турском владави-ном, Сарајево 1967.
 Веселиновић Р., О неким питањима народних покрета с краја XVII века, Историјски гласник, 1—2, 6959., Београд 1959.
 Веселиновић Р., Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века, Приреда, друштво и народни покрети, Нови Сад, 1960.
 Валхов Т., Отмишљенихата межа Балгарииа и централните снаги по времена војните 1912—1918, Софија 1957.
 Валјинац М., Из путописа Ханса Деришвама 1853—55. н., Братство XXI, Београд 1927.
 Вучић Н., Економска историја, Београд 1969.
 Вучић Н., Економска историја од индустријске револуције до другог свет-ског рата, Београд, 1970.
 Вучић Н., Привредна историја Србије до Првог светског рата, Београд 1955.
 Вучић Никола, Распадане еснафа у Србији, I, Београд 1954.
 Вукмановић С., Револуција која тече, Београд 1971.
 Гавриловић М., Милош Обреновић, I—III, Београд, 1908—1912.
 Gerba R., Die Kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs, NF, II, Bd. Wien 1888.
 Ганторијевић Б., „Сукоби у војству Радикалне странке 1920—1928“, Исто-ријски гласник 1972.

Гангоријевић Б., „Српска национална омладина“, Историјски гласник 2—3, 1964.

Гангоријевић И., „Партизани и одредни источне Србије“.

Грујић Р., Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739), Споменик СКА LI, Београд 1914.

Асиро А., Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950.

Димитријевић С., Страни капитал у привреди бивше Југославије, Београд 1968.

Данић М., Браничево у средњем веку, Пожаревац 1958.

Арагић М., Алексић Стевана Мачаја, „Развитак“ бр. 2, Зајечар 1970.

Дровеник Ф., Развој рудника Бор, Бор 1903—1953, Бор 1953.

Борбенић Т., Из Србије кнеза Милоша, насеља — становништво, Београд, 1924.

Борбенић Т., Становништво у Србији после велике сеобе 1690. Годинишња Николе Чушића XXXVI, Београд 1927.

Борбенић Т., Српске колоније у Будиму и околини (У прошлости и садашњости), Братство XV, Београд 1921.

Eichholtz D., Geschichte der deutschen Krigswirtschafts 1939—1945, Bd. I 1939—1941, Berlin, 1969.

Erbe R., Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933—1939 im Lichte der modernen Theorie, Zürich 1958.

Живановић Ј., Из просветне хронике Тимочке Крајине, Споменница 100 г. Тим. Крајине, с. 87.

Зиројевић О., Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683), Зборник Историјског музеја, 7, Београд 1970.

Ивић А., Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморинске Границе (1703), Нови Сад 1929.

Јанкез Г., Записи наставника, Београд 1960.

Јовановић Д., Из Тимочке Крајине, Књажевачки округ, Прилог за историју и етнографију Србије, Гласник Српског ученог друштва, књ. 70, Београд 1889.

Јовановић Д., Црна Река, Прилог за историју и етнографију Србије, Гласник српског ученог друштва, књ. 54, Београд 1883.

Јовановић Н., Организационо стање у унутар партијској завој КПЈ у Србији 1926—1928, Токови револуције, III, Београд 1968.

Кециман Ј., Бољшевички партизански одред, у зборнику Устанак народа Југославије 1941, књ. 2.

Кукочича М., Индустија Југославије 1918—1938, Београд 1941.

Langer O., Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717—1739, Mitteilungen des k.k. Kriegs-Archivs, NF, III Band, Wien 1889.

Лашчевић Д., Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији, Београд 1928.

Лашчевић Д., За рударе, говор у Народној скупштини, Београд 1914.

Марјановић Ј., Београд у народноослободилачком рату, Београд 1964.

Мојсић С., Коментар закона о општинама, Београд 1933.

Миланковић М., Синдикални покрет у Србији 1918—1920, Београд 1971.

Милаћ Д., Страни капитал у рударству Србије до 1918, Београд 1970.

Милаћ Д., Рударски закон из 1866. године и стање у рударима у другој половини XIX века, Штрајкови рудара Србије, Београд 1967.

Милосављевић П., Петар Радовановић, Зајечар — Београд 1968.

Мирковић М., Економска структура Југославије 1919—1941, Загреб 1950.

Мојић С., Значај нових законских одредаба, Београд 1929.

Ничић Д., Брестовачка Бања, Развитак, 1966, 2.

Пајовић М., Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злату, Зајечар 1956.

Пантелић Д., Из прошлости Тимочке Крајине, Споменница стогодишњине Тимочке Крајине, 1833—1933, с. 54.

Пантелић Д., Крајина у последњем аустријско-турском рату (1788—1791), Годинишња Н. Чушића, XLIII, Београд 1934.

Пантелић Д., Попис пограничних нахија Србије после пожаревачког мира, Споменик СКА ХСVI, Београд 1948.

Пантелић Душан, Присаједњавање „отригнутих“ крајева Србије пре сто година, Братство XXVII, Београд, 1933, 51—61.

Пантелић Д., Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783 и 1784. године, споменик СКА LXXXII, Београд 1936.

Пантелић Д., Ухођење Србије пред Кочину Крајину, Глас СКА CLIII, Београд 1933.

Павловић Д., Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718—1739), Глас СКА XXII, Београд 1901.

Пешић Д., Криза у партијској организацији Србије 1929, Токови револуције, V, 1970.

Петковић Ј., Прве радничке рударске организације у Србији, Београд, 1953.

Петковић М., Рударско-топничарски басен Бор, Београд 1966.

Петровић М., Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I—III, Београд, 1901, 1898—9.

Поповић Н. и Мишић Д., Наша домаћа привреда, Београд 1929.

Преглед историје СКЈ, Београд 1963.

Привредне снаге Србије, Београд, 1953.

Привановић С., Ослобођење Тимочке Крајине, „Развитак“ бр. 2, Зајечар 1963.

Радоновић Ј., Гроф Борбе Бранковић и његово време, Београд 1911.

Рајковић Б., Српски народни сабор месеца маја 1730. у Београду, Летопис Матице српске, 112, Нови Сад 1872.

Радославов Васил, Булгарини und die Weltkrise, Берлин 1923.

Рударски пут барона Хердера (Хердер A.S.W., Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich serbischen Regierung, ausgeführt im Jahre 1835, Pesth 1846.

Руvaraц Д., Митрополитја Београдска око 1835, Споменик СКА XLII, Београд 1905.

Руvaraц Д., Протокол о пленипотенцији свјашчених и мирских депутиртов тога сабор приходама лета 1735, јунија 20. от свих епархија, Летопис Матице српске, 165, Нови Сад 1891.

Савић М., Наша индустрија и занати, њене основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност, III део, Сарајево 1923.

Симеоновић Ј., „Међу прима“, Зајечар 1962.

Симић В., Историјски развој нашег рударства, Београд 1951.

Симић В., Историјски осврт на рударство бакарног рудника у Бору и околини, Рударско-металуршки факултет у Бору, Зборник радова VIII, Бор 1969.

Србија у змином погледу пре, за време и после светског рата 1914—1918, Женева 1918.

Стаменковић Б., Тимочки железничари 1918—1945, Ниш 1966.

Станковић М., Постанак и развој Рударско-топничарског басена Бор, Бор 1970.

Станојевић М., Антропогеографски преглед Тимочке Крајине, Миграције Тимочке Крајине, Братство XXVII, Београд 1933.

Станојевић М., Црна Река, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, III, Београд, 1931.

Станојевић М., Прве године по ослобођењу Црне Реке (Историјско-архивске белешке и списи), Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, I, Београд, 1929.

Станојевић М., Тимок, Насеља и порекло становништва, књ. 29, Београд 1940.

Стојанчевић Владимир, Источна Србија у периоду турске окупације 1813—1832, Историјски часопис VI, Београд, 1956.

Стојанчевић В., Кнез Милош и источна Србија, Београд, 1957.

Томић Ј., Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683—1693), Београд 1902.

- Хаџибеговић Х., Говарина о османској држави, Сарајево, 1966.
 Hoitner J. V. Jugoslavia in Crisis, New York 1962.
 Шарбановић Х., Управна подјела од Карловачког мира 1699. године, Годинњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, IV, Сарајево 1952.
 Шећеров С., Проблеми светске и наше привреде, Београд 1936.
 Шкриванић Г., Раванничко властелинство, Историјски часопис XVI—XVII, Београд 1970.
 Шмит Р., Преглед географских назива места на картама Србије и српских земаља и на плановима Београда и др. места по збирци Бечких архива, Споменик СКА LXXXVI, Београд 1937.

А. ЛИСТОВИ

- „Глас слобода“, Сарајево
 „Крајинске новости“
 „Крајински радикал“
 „Народни борац“
 „Ново време“
 „Обнова“
 „Организовани радник“
 „Политика“
 „Радничке новине“
 „Раднички тједник“, Загреб
 „Радник“
 „Развитак“
 „Рударско-топониичарски вјесник“, 1936—1939
 „Самоуправа“
 „Тимочка Крајина“, Орган Раа, стр.
 „Тимочки радикал“
 „Тимок“
 „Време“

III.

ЛИТЕРАТУРА

(за прилоге о традиционалној култури)

- Богвић В., Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена, Загреб, 1874.
 Богвић В., О облику названом инвоконтинца у сеоској породици Срба и Хрвата, „Правни часопис и расправе“, Београд, 1927.
 Бојанић — Лука Д., Неготинска крајина у време турске владавине, „Гласник Етнографског музеја“, бр. 31—32, Београд, 1969.
 Босиљчић С., Класна борба борских рудара, „Развитак“, год. XII, број 2, Зајечар, 1972.
 Вукмановић Ј., Прометни обичаји, Раа IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево, 1963.
 Гавроловић Ј., Речник географско-статистички Србији, Београд, 1846.
 Грбић С., Српски народни обичаји из среза Бољевачког, „Српски етнографски зборник“, XIV, Београд 1909.
 Грујић Р., Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739), „Споменик СКА“, LII, други разред, 44, Београд 1914.
 Дуроко А., Народна вештарство — стара сеоска кућа, књ. I, Београд, 1968.
 Боквић Ј., Кроз насеља северноисточне Србије и суседних крајева, Историјско-етнографска описивања, Београд, 1934.
 Борбенић Д., Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, „Српски етнографски зборник“, бр. LXX, Београд, 1958.

- Борбенић Т., Архивска грађа за насеља у Србији, „Српски етнографски зборник“ XXXIII, СКА, Београд, 1926.
 Борбенић Т., Економија и еволуција насеља, „Гласник Српског Географског друштва“, св. I, Београд, 1912.
 Борбенић Т., Кроз наше Румуне, Београд, 1906.
 Бурђев Б., Исписи из дефтера за Браничево из XV века, „Историјски гласник“, 3—4, Београд, 1951.
 „Елаборат перспективног плана развоја привреде на подручју општине Бор (1957—1961)“, Материјал Секретаријата за привредни и друштвени развој Општине Бор.
 Живанчевић В., Волос, словенско божанство, „Гласник Етнографског музеја“, књ. XXIV, Београд, 1963.
 Зечевић С., Самртни ритуал и неки обичаји култа мртвих у становника влашког говорног језика Крајине и Кључа, „Гласник Етнографског музеја“, књ. XXX, Београд, 1962.
 Зечевић С., Предања о русалијским гробљима у Србији, „Народно стваралаштво“, св. 3—4, Београд, 1962.
 Јанковић И., Азарева пећина код Злата, „Развитак“, бр. 4—5, Зајечар, 1964.
 Јиречек К., Историја Срба, Београд, 1921.
 Јовановић А., Историјски развитак српске задруге, Београд, 1896.
 Јовановић К., Неготинска крајина и Кључ, „Српски етнографски зборник“, књ. LV, Београд, 1940.
 Јовановић А., Црна Река, „Гласник Српског научног друштва“, књ. LIV, Београд, 1883.
 Казимировић Ст., Црквншта и црквине у епархији Тимочној, „Актопис Тимочке епархије“, Зајечар, 1924.
 Карашић В., Имена села у Србији изван паннаука бијоградскога, Сабрана дела Вука Карашића, „Просвета“, Београд, 1969.
 Карић В., Србија. Опис земаља народа и државе, Београд, 1887.
 Кнежевић С., Анк змије у народној уметности и традицији Југославије, „Гласник Етнографског музеја“, књ. XXIII, Београд, 1960.
 Коламан — Рукавина М. и Марковић О., Свијет и живот у легендама, Загреб, 1961.
 Костић П., Годншњи обичаји у Неготинској крајини, „Гласник Етнографског музеја“, књ. XXXI—XXXII, Београд, 1969.
 Костић П., Новогодишњи обичаји у Ресави, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 28—29, Београд, 1966.
 Костић П., Обичаји о Тодоровој несаји, „Развитак“, год. VIII, бр. 3—4, Зајечар, 1968.
 Костић Ц., Бор и околнина, Београд, 1962.
 Котуровић С., Речник места у Краљевини Србији, Београд, 1892.
 Кулишић Ш., О постинку словенске задруге, „Биелетни Института за проучавање фолклора“, св. 3, Сарајево, 1955.
 Кулишић Ш., Трагови архаичне родовске организације и питање балканско-словенске симбиозе, Библиотека Етнолошког друштва Југославије, св. 5, Београд, 1962.
 Кулишић Ш., Из старе српске религије, Београд, 1970.
 Кулишић Ш., Порекло и значење божјиног обредног хлеба код Јужних Словена, „Гласник Земљског музеја“, књ. 8, Сарајево, 1963.
 Кулишић Ш., О улози и значењу животинског и људског полажењика, „Етнолошки преглед“, књ. 6—7, Београд, 1965.
 Кулишић Ш., Необични обичаји, Београд, 1968.
 Кулишић Ш., Петровић П. и Пантелић М., Српски митолошки речник, Београд, 1970.
 Кулишић Ш., О светковану четвртка, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 14, Београд, 1939.
 Кулишић Ш., Веровање о лешковини у Босанској Крајини, „Развитак“, књ. 5, Бања Лука, 1939.

- Кулишић Ш., Божићна печеница, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 15, Београд, 1940.
- Липчевић Д., Наша стара пољопривредна култура, Београд, 1923.
- Маринић Д., Кукови или кујери, „Известија на етнографски музеј“, књ. I, Софија, 1907.
- Масловарић Д., Земљорадна у Неготинској крајини, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 31—32, Београд, 1969.
- Матић М., Бурбевдански обичаји, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 25, Београд, 1962.
- Мачај С., Црноочки округ, „Гласник Српског ученог друштва“, књ. 73, Београд, 1892.
- Мачај С., Граба за топографију округа крајевачког са картом, „Гласник Српског ученог друштва“, књ. 11, 1868.
- Милачевић М., Кискевина Србија, Београд, 1876.
- Милачевић М., Општине у Србији, „Годишњаци Николе Чупића“, год. II, Београд, 1878.
- Мијатовић С., Обичаји у Ресави, „Гласник Етнографског музеја“, књ. III, Београд, 1928.
- Милосављевић С., Српски народни обичаји из среза хомољског, „Српски Етнографски зборник“, књ. 19, Београд, 1913.
- Младеновић М., Социологија породице, књ. I, Београд, 1968.
- Наумовић Д., Саобраћај у Тимочној Крајини, „Споменица стогодишнице Тимочке Крајине 1833—1933“, Београд, 1933.
- Њетић Р., Денаталитет у источној Србији, Београд, 1955.
- Павловић Д., Финансије и привреда за време аустријске владе у Србији 1718—1793. По грави из бечких архива, „Глас СКА“, LXIV, Београд, 1901.
- Пантелић Д., Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, „Споменик САН“, XCVI, Београд, 1948.
- Пантелић Д., Уховење Србије пред Кочину крајину, „Глас СКА“, CLIII, други разред, 77, Београд, 1933.
- Пантелић Н., Село и породица у Ресави, „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 25, Београд, 1962.
- Пантелић Н., Домаћество у Неготинској крајини, „Мокрањчеви дани“ (Зборник радова), 1967, Неготин, 1969.
- Пантелић Н., Истраживање породице и породичних односа у северној Србији, „Радови“, I, XI саветовање етнолог Југославије, Музеј града Зенице, Зеница, 1970.
- Пантелић Н., Друштвени живот у Неготинској крајини, „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 31—32, Београд, 1969.
- Петровић В., Стара варошка бугарска кућа и њен однос према старој кући у Србији и Македонији, „Зборник Архитектонског факултета у Београду“, св. I, Београд, 1960.
- Петровић М., Финансије и установе обновљене Србије до 1842, књ. II, Београд, 1898.
- Пешњачки С., Неколико података из неготинског и врњачко-паланачког дистрикта у 1736. године, „Развитак“, јануар — фебруар, 1961, бр. 1, Зајечар.
- Покорић Ф. С., Војногеографски опис источне Србије и једног дела Бугарске из 1784. године, „Развитак“, јануар — фебруар 1971, бр. 1, Зајечар.
- Првановић С., Тимочки печалбари, „Развитак“, бр. 2, Зајечар, 1963.
- Ристановић Д., Свадбе без венчања, „Летопис Тимочке епархије“, год. III, Зајечар, 1925.
- Рошер В., Систем народне привреде. II, Народна економика пољске привреде, Београд, 1872.
- Статистички подаци: Општина Бор у бројкама, Скупштина општине Бор, Секретаријат за привреду и друштвени развој, мај, 1970, Бор; Државни Србије, свеска I, Београд, 1863. (број житеља Србије у

- години 1859), стр. 91—92; Државни Србије, св. II, Вредност непокретних имања у Србији, Београд, 1865, стр. 22; Попис муштва Србије у години 1866, Државни Србије, св. III, Београд, 1869, стр. 86—87; Попис муштва Србије у месецу децембру 1874. године, Државни Србије, св. IX, Београд, 1879; Попис муштва у Краљевини Србији 1884. године, Државни Србије, св. XVI, Београд, 1889; Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, Државна штампарија, Београд, 1892, први и други део; Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године, први део, Државна штампарија, Београд, 1898; Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, први део, Београд, 1903, Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године, књига пета, Управе државне статистике, Београд, 1911; Дефинитивни резултати пописа становништва до 31. јануара 1921. године, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Сарајево, 1932, и претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС 31. јануара 1921, Сарајево, 124; Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. (присуто становништво, број кућа и домаћинства), књ. I, Београд, 1937; Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, књ. I (Становништво по полу и домаћинствима), 1951; књ. III (Становништво по занимању), 1954; књ. V (Становништво по писмености), 1955; књ. IX (Становништво по народности), 1954; Коначни резултати пописа становништва до 31. марта 1953. године, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1958; Коначни резултати пописа становништва од 31. марта 1961. године, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд; Становништво општине Бор према попису становништва из 1971. године, Скупштина општине Бор; Становништво по родном крају, Савезни завод за статистику, књ. VI, 1948; Становништво по родном крају, Савезни завод за статистику, књ. VIII; Становништво по типу насеља из кога се доселило, Савезни завод за статистику, 1964; Становништво према миграционим обележјима, Савезни завод за статистику, 1971. и 1972; Лица на привременом раду у иностранству, Савезни завод за статистику, Саопштење IX, 1971; Становништво по старости, Савезни завод за статистику, књ. V, 1948, књ. XII, 1953; Становништво по писмености, Савезни завод за статистику, књ. XI, 1953, и приоритет, 1961; Становништво по писмености и школској спреми, 1971, Општина Бор, април 1972; Становништво по школској спреми, Савезни завод за статистику, 1961, први приоритет 1964; Становништво по школској спреми, Савезни завод за статистику 1971, Саопштење Савезни завод за статистику април 1972; „Тежак“ за 1887; Извештај о стању и проблемима школства и просвете на подручју општине за 1960, Архив општине Бор.
- Симоновић В., Центри заједнице села у Србији — сеоске варошине и сеоске чаршије, Београд, 1970.
- Скоп П., Долазак Словена на Медитеран, Сплит, 1934, Поморска библиотека Јадранске страже, Коло II, свезак I.
- Споменица Тимочке епархије 1834—1934, Зајечар, 1934.
- Станојевић М., Антрополошки преглед Тимочке крајине, „Зборник прилога за познавање Тимочке крајине“, Зајечар, 1937.
- Станојевић М., Попис Црне Реке 1844, „Летопис Тимочке епархије“, Зајечар, 1925.
- Станојевић М., Порекло становништва Црне Реке, „Летопис Тимочке епархије“, година IX, Зајечар, 1931.
- Татић — Бурић М., Античко наслеђе у средњовековној уметности, „Жива Антика“, књ. XI, св. 2, Скопље, 1962.

Томић П., Бачија у карпатској области Србије јужно од Дунава с осиротом на бачију уопште, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 30, Београд, 1968.

Томић П., Бојење и шаравне јаја, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 20, Београд, 1957.

Тројановић Сима., Божић, Београд, 1905.

Хасанбеговић Р., Архитектура сеоске куће и привредних зграда у Ресави, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 28—29, Београд, 1966.

Хасанбеговић Р., Архитектура сеоске куће и привредних зграда у Неговинској крајини, „Гласник Етнографског музеја“, књ. 31—32, Београд, 1969.

Цвијић Ј., Балканско полуострво, Београд, 1966.

Чајкановић В., О среском врховном богу, Београд, 1941.

Чичеров И. В., Земљни период руског земљоделачског календара XVI—XIX веков, „Труды Института Этнографии“, кн. XI, Москва, 1955.

САДРЖАЈ

	Страна
Бор и његова околина у прансторији (др Никола Тасић) — — —	11
Прансторијско рударство (др Борислав Јовановић) — — —	29
Римљани на подручју Бора и у његовом суседству (др Владимир Конадић) — — —	42
Средњи век и период турске владавине (др Олга Зиројевић) — — —	54
Од великог „бечког“ рата до српске револуције (1683—1804) — — —	63
Од првог српског устанка до краја првог светског рата (др Даница Милаић) — — —	79
Раднички покрет у Бору до првог светског рата (мр Стојан Кесић) — — —	109
Бор у периоду између два светска рата	
Привредни разитак (др Смиљана Буровић) — — — — —	119
Интересовање Немачке за Борски рудник до 1941. године (др Живко Аврамовски) — — — — —	140
Политичке прилике у Бору и околини од 1919. до 1941. године (др Бранислав Гангоријевић) — — — — —	149
Покрет сељака против управе рудника због штете коју је сумпорни дим наносио пољопривреди (др Бранислав Гангоријевић — Слободан Босиљчић) — — — — —	163
Раднички покрет од 1919. до 1941. године (Слободан Босиљчић) — — — — —	170
Бор у периоду другог светског рата	
Претварање француске компаније борских рудника у немачко акционарско друштво (др Живко Аврамовски) — — — — —	189
Експлоатација Борског рудника од 1941. до 1944. године (др Никола Живковић) — — — — —	209
Народноослободилачки покрет у Бору и околини од 1941. до 1944. године (др Вјешеслав Ганшић) — — — — —	230
Насела, порекло становништва и етнички процеси (др Мирослав Драшкић) — — — — —	257
О друштвеном и породичном животу (Никола Пантелић) — — — — —	271
Традиционална привреда	
Сточарство (Персида Томић) — — — — —	277
Земљорадња (Душан Масловарић) — — — — —	282
Допунско привређивање (Персида Томић) — — — — —	290
Домаћа радност (Загорка Марковић) — — — — —	297
Традиционална архитектура (Рабија Хасанбеговић) — — — — —	302
Народна пошва (Јелена Аранђеловић — Лазић) — — — — —	310
Годишњи обичаји (Петар Костић) — — — — —	318
Народна митологија (др Слободан Зељковић) — — — — —	325
Литература — — — — —	331

ПРОШЛОСТ
И ТРАДИЦИОНАЛНА
КУЛТУРА

БОР И ОКОЛИНА

БОР
1973.